कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल.क्र. M-2471 विषय व्याकरण

नाव अष्टाध्यायी

लेखक/लिपीकार

पृष्ठ 277 काळ [✓ पुर्ण]/ अपुर्ण

७

नं.१ आत्माराम आप [illegible] पोथी

M-2471
E

॥अथएकादशाध्यायीप्रारंभोयं

८

श्रीगणेशायनमः हरिः ऽ ओं अथ येनाक्षरसमाम्नाय
मधिगम्यमहेश्वरात् कृत्स्नंव्याकरणंप्रोक्तंतस्मैपा
णिनयेनमः १ येनधौतागिरःपुंसांविमलैः शब्दवा
रिभिः तमश्चाज्ञानजंभिन्नंतस्मैपाणिनयेनमः अथ
शब्दानुशासनं २ अइउण् ऋलृक् एओङ् ऐऔ
च् हयवरट् लण् ञमङणनम् झभञ् घढधष् ज
बगडदश् खफछठथचटतव् कपय् शषसर् हल्॥

इतिप्रत्याहारसूत्राणि वृद्धिरादैच् अदेङ्गुणः इकोगुणवृ
द्धी नधातुलोपआर्द्धधातुके क्ङितिच दीधीवेवीटां हलो
नंतराःसंयोगः मुखनासिकावचनोनुनासिकः तुल्या
स्यप्रयत्नंसवर्णं नाज्झलौ ईदूदेद्द्विवँनंप्रगृह्यं अदसो च
मात् शे निपातएकाजनाङ् ओत् संबुद्धौशाकल्यस्ये
तावनार्षे उञः ऊँ ईदूतौचसप्तम्यर्थे दाधाघ्वदाप् १

दं· पा·
२

आद्यंतवदेकस्मिन् ॥ तरप्तमपौघः ॥ बहुगणवतुडतिसंख्या
ष्णांताषट् ॥ डतिच ॥ क्तक्तवतूनिष्ठा ॥ सर्वादीनिसर्वनामानि ॥
विभाषादिक्समासेबहुव्रीहौ ॥ नबहुव्रीहौ ॥ तृतीयासमा
से ॥ द्वंद्वेच ॥ विभाषाजसि ॥ प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपय
नेमाश्च ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणिव्यव
स्थायामसंज्ञायां ॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायां ॥ अंतरंहिर्योगो ब२ राम
पसंव्यानयोः ॥ स्वरादिनिपातमव्ययं ॥ तद्धितश्चासर्वविभ

त्किः कृन्मेजंतः क्त्वातोसुन्कसुनः २ अव्ययीभावश्च शिसर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्य नवेतिविभाषा इग्यणः संप्रसारणं आद्यंतौटकितौ मिदचोंत्यात्परः एचइग्घ्रस्वादेशे षष्ठीस्थानेयोगा स्थानेंतरतमः उरण्रपरः अलोंत्यस्य ङिच्च आदेः परस्य अनेकाल्शित्सर्वस्य स्थानिवदादेशोनल्विधौ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ नपदांतद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्वि

स॰ पा॥ चिषु॥ द्विर्वचनेचि॥ अदर्शनंलोपः॥ ३॥ प्रत्ययस्यलुक्श्लु
३॥ लुपः॥ प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणं॥ नलुमतांगस्य॥ अचौं
त्यादिटि॥ अलोंत्यात्पूर्वउपधा॥ तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपू
र्वस्य॥ तस्मादित्युत्तरस्य॥ स्वंरूपंशब्दस्याशब्दसंज्ञा॥
अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः॥ तपरस्तत्कालस्य॥ आदि
रंत्येनसहेता॥ येनविधिस्तदंतस्य॥ वृद्धिर्यस्याचामादि राम॥
स्तद्वृद्धं॥ त्यदादीनिच॥ एङ्प्राचांदेशे॥ ४॥ वृद्धिराघैतव

द्व्ययीभावः प्रसयस्यलुक् पंचदश ॥ इति प्रथमः पादः
गाङ्कुटादिभ्योञ्णिन्ङित् ॥ विजइट् ॥ विभाषोर्णोः ॥ सा
र्वधातुकमपित् ॥ असंयोगाल्लिट्कित् ॥ इंधिभवतिभ्यां
च ॥ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ रुदविदमुष
ग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥ इको झल् ॥ हलंताच्च ॥ लिङ्सि
चावात्मनेपदेषु ॥ उश्च ॥ वागमः ॥ हनः सिच् ॥ यमो गंधने ॥ विभा

सू· पा·

षोपयमने ॥ स्थाघ्वोरिच्च ॥ न क्त्वा सेट् ॥ निष्ठा शीङ् स्विदिमि
दिक्ष्विदिधृषः ॥ मृषस्तितिक्षायां ॥ २ ॥ उदुपधाद्भावादिकर्म
णोरन्यतरस्यां ॥ पूङः क्त्वा च ॥ नोपधात्थफांताद्वा ॥ वंचि
लुंच्यृतश्च ॥ तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ रलो व्युपधाद्ध
लादेः संश्च ॥ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ अचश्च ॥ उच्चैरु
दात्तः ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ समाहारः स्वरितः ॥ तस्यादित उ
दात्तमर्द्धह्रस्वं ॥ एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ यज्ञकर्मण्यजप

राम

न्यूंखसामसु ॥ उच्चैस्तरांवावषट्कारः ॥ विभाषाछंदसि ॥
नसुब्रह्मण्यायांस्वरितस्यतूदात्तः ॥ देवब्रह्मणोरनुदा
त्तः ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां ॥ उदात्तस्वरितपरस्य
सन्नतरः ॥ २ ॥ अपृक्तएकाल्प्रत्ययः ॥ तत्पुरुषः समानाधि
करणः कर्मधारयः ॥ प्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनं ॥
एकविभक्तिचापूर्वनिपाते ॥ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्राति
पदिकं ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ह्रस्वोनपुंसकेप्रातिपदिक

सू॰ पा॰ स्य॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ लुक्तद्धितलुकि ॥ इद्गोण्याः ॥ लु
५ पियुक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ विशेषणानांचाजातेः ॥ तदशिष्यंसं
ज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ लुब्योगाप्रख्यानात् ॥ योगप्रमाणेचतद
भावेदर्शनंस्यात् ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाण
त्वात् ॥ कालोपसर्जनेचतुल्यं ॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्ब राम
हुवचनमन्यतरस्यां ॥ अस्मदोद्वयोश्च ॥ फल्गुनीप्रो ५
ष्ठपदानांचनक्षत्रे ॥ २ ॥ छंदसिपुनर्वस्वोरेकवचनं

विशाखयोश्च ॥ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवच
नंनित्यं ॥ सरूपाणामेकशेषऽकविभक्तौ ॥ वृद्धोयूनातल्लक्ष
णश्चेदेवविशेषः ॥ स्त्रीपुंवच्च ॥ पुमान्स्त्रिया ॥ भ्रातृपुत्रौ
स्वसृदुहितृभ्यां ॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यत
रस्यां ॥ पितामात्रा ॥ श्वशुरःश्वश्र्वा ॥ त्यदादीनिसर्वैर्नित्यं
ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषुस्त्री ॥ ४ ॥ गाङ्कुटाद्युदुपधाद
एक्तश्छंदसिपुनर्वस्वोस्त्रयोदश ॥ ॥ इतिद्वितीयःपादः ॥

सू. पा.
६

भूवादयोधातवः ॥ उपदेशेजनुनासिकइत् ॥ हलंत्यं ॥ नविभक्तौ
तुस्माः ॥ आदिर्ञिटुडवः ॥ षः प्रत्ययस्य ॥ चुटू ॥ लशक्वतद्धि
ते ॥ तस्यलोपः ॥ यथासंख्यमनुदेशः समानां ॥ स्वरितेना
धिकारः ॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदं ॥ भावकर्मणोः ॥ क
र्तरिकर्मव्यतिहारे ॥ नगतिहिंसार्थेभ्यः ॥ इतरेतरान्योन्यो
पपदाच्च ॥ नेर्विशः ॥ परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ विपराभ्यांजेः ॥ राम
आङोदोनास्यविहरणे ॥ १ क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ उदोनूर्ध्वकर्मणि ॥
उपान्मंत्रकरणे ॥ अकर्मकाच्च ॥ उद्विभ्यांतपः ॥ आङोयमहनः
॥ समोगम्यृछिप्रछिस्वरसर्तिश्रुविदिभ्यः ॥ निसमुपविभ्योह्वः ॥
मा स्पर्द्धायामाङः ॥ गंधनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्र
कथनोपयोगेषुकृञः ॥ अधेः प्रसहने ॥ वेः शब्दकर्मणः ॥ अ
कर्मकाच्च ॥ संमाननोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्यये
षुनियः ॥ कर्तृस्थेचाशरीरेकर्मणि ॥ वृत्तिसर्गतायनेषुक्रमः ॥

उपपराभ्यां॥ आङउद्गमने॥ २॥ वेः पादविहरणे॥ प्रोपाभ्यांसमर्था
भ्यां॥ अनुपसर्गाद्वा॥ अपह्नवेज्ञः॥ अकर्मकाच्च॥ संप्रतिभ्या
मनाध्याने॥ भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषु
वदः॥ व्यक्तवाचांसमुच्चारणे॥ अनोरकर्मकात॥ विभाषावि
प्रलापे॥ अवाद्ग्रः॥ समः प्रतिज्ञाने॥ उदश्चरः सकर्मकात्॥
समस्तृतीयायुक्तात्॥ दाणश्चसाचेच्चतुर्थ्यर्थे॥ उपाद्यमस्वक
रणे॥ ज्ञाश्रुस्मृदृशांसनः॥ नानोर्ज्ञः॥ प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः॥ शदेः शि

तः॥३॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च॥ पूर्ववत्सनः॥ आम्प्रत्ययवत्कृञो
नुप्रयोगस्य॥ प्रोपाभ्यांयुजेरयज्ञपात्रेषु॥ समःक्ष्णुवः॥ भुजो
नवने॥ णेरणौयत्कर्मणौचेत्सकर्त्तानाध्याने॥ भीस्म्योर्हेतु
भये॥ गृधिवंच्योःप्रलंभने॥ लियःसंमाननशालीनीकरण
योश्च॥ मिथ्योपपदात्कृञोभ्यासे॥ स्वरितञितःकर्त्रभिप्रा
येक्रियाफले॥ अपाद्वदः॥ णिचश्च॥ समुदाङ्भ्योयमोग्रंथे॥
अनुपसर्गाज्ज्ञः॥ विभाषोपपदेनप्रतीयमाने॥ शेषात्कर्त्तरिप

रस्मैपदं ॥ अनुपराभ्यां कृञः ॥ अभिप्रसतिभ्यः क्षिपः ॥ ४ ॥ प्राद्व
हः ॥ परेर्मृषः ॥ व्याङ्परिभ्योरमः ॥ उपाच्च ॥ विभाषाकर्म
कात् ॥ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्योणेः ॥ निगरणचलना
र्थेभ्यश्च ॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ नपादम्याङ्य
माङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ वाक्यषः ॥ द्युद्भ्यो लुङि ॥
वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ लुटि च क्लृपः ॥ ५ ॥ नृवादयः क्रोडोनुवेः पादं
म्रियतेः प्राद्वहस्त्रयोदश ॥ इति तृतीयः पादः ॥ ॥ आकडा

राहेकासंज्ञा ॥ विप्रतिषेधेपरंकार्यं ॥ यूस्त्र्याख्योनदी ॥ नेय
ङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ वामि ॥ ङितिह्रस्वश्च ॥ शेषोघ्य
सखि ॥ पतिः समासएव ॥ षष्ठीयुक्तश्छंदसिवा ॥ ह्रस्वं
लघु ॥ संयोगेगुरु ॥ दीर्घंच ॥ यस्मा [illegible] प्रसय
विधिस्तादादिप्रसयेंगं ॥ सुप्तिङंतंपदं ॥ नःक्ये ॥ सितिच ॥
स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ यचिभं ॥ तसौमत्वर्थे ॥ अयस्मया
दीनिछंदसि ॥ १ ॥ बहुषुबहुवचनं ॥ द्व्येकयोर्द्विवचनैकव

सू॰ पा॰ ॥ चने ॥ कारके ॥ ध्रुवमपायेपादानं ॥ भीत्रार्थानांभयहेतुः ॥ पराजे
॥ ९ ॥ रसोढः ॥ वारणार्थानामीप्सितः ॥ अंतर्द्धौयेनादर्शनमिच्छति ॥
आख्यातोपयोगे ॥ जनिकर्त्तुः प्रकृतिः ॥ भुवः प्रभवः ॥ कर्मणा
यमभिप्रैतिससंप्रदानं ॥ रुच्यर्थानांप्रीयमाणः ॥ श्लाघह्नु
ङ्स्थाशपांज्ञीप्स्यमानः ॥ धारेरुत्तमर्णः ॥ स्पृहेरीप्सितः ॥ ॥ राम ॥
क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानांयंप्रतिकोपः ॥ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः
कर्म ॥ राधीक्ष्योर्यस्यविप्रश्नः ॥ प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः पूर्वस्यकर्ता ॥ ॥ ९ ॥

॥२॥ अनुप्रतिगृणश्च॥ साधकतमंकरणं॥ दिवः कर्मच॥ परिक्रयणे
संप्रदानमन्यतरस्यां॥ आधारोधिकरणं॥ अधिशीङ्स्था
सांकर्म॥ अभिनिविशश्च॥ उपान्वध्याङ्वसः॥ कर्त्तुरीप्सित
तमंकर्म॥ तथायुक्तंचानीप्सितं॥ अकथितंच॥ गतिबुद्धिप्र
त्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्त्तासणौ॥ हृक्रोरन्य
तरस्यां॥ स्वतंत्रः कर्त्ता॥ तत्प्रयोजकोहेतुश्च॥ प्राग्रीश्वरांन्निपा
ताः॥ चादयो सत्वे॥ प्रादयः॥ उपसर्गाः क्रियायोगे॥ गतिश्च॥
॥३॥ ऊर्यादिच्विडाचश्च॥ अनुकरणंचानितिपरं॥ आदराना

॥ सू॰ पा॰ ॥
॥ १० ॥

दरयोः सदसती ॥ भूषणेलं ॥ अंतरपरिग्रहे ॥ कणेमनसीश्र
द्धाप्रतीघाते ॥ पुरोव्ययं ॥ अस्तंच ॥ अछगत्यर्थवदेषु ॥ अदोनु
पदेशे ॥ तिरोंतर्द्धौ ॥ विभाषाकृञि ॥ उपाजेन्वाजे ॥ साक्षा
त्प्रभृतीनिच ॥ अनत्याधानउरसिमनसी ॥ मध्येपदेनिव
चनेच ॥ नित्यंहस्तेपाणावुपयमने ॥ प्राध्वंबंधने ॥ जीविको
पनिषदावौपम्ये ॥ तेप्राग्धातोः ॥ ४ ॥ छंदसिपरेपि ॥ व्यवहि
ताश्च ॥ कर्मप्रवचनीयाः ॥ अनुर्लक्षणे ॥ तृतीयार्थे ॥ हीने ॥ उपो

राम ॥
१०

पिकेच॥ अपपरीवर्जने॥ आङ्मर्यादावचने॥ लक्षणेत्थंभूताख्या
नभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः॥ अभिरभागे॥ प्रतिः प्रतिनिधि
प्रतिदानयोः॥ अधिपरी अनर्थकौ॥ सुः पूजायां॥ अतिरतिक्रम
णेच॥ अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु॥ अधिरी
४ श्वरे॥ विभाषाकृञि॥ लः परस्मैपदं॥ तङानावात्मनेपदं॥ ५॥ ति
ङस्त्रीणित्रीणिप्रथममध्यमोत्तमाः॥ तान्येकवचनद्विवचनबहु
वचनान्येकशः॥ सुपः॥ विभक्तिश्च॥ युष्मद्युपपदेसमानाधिक

से

सू॰ पा॰ ॥ रणेस्थानिन्यपिमध्यमः॥ प्रहाचैमन्योपपदेमन्यतेरुत्तमएकवच्च॥अ

१३ ॥ स्मद्युत्तमः॥ शेषेप्रथमः॥ परःसंनिकर्षःसंहिता॥ विरामोवसानं

॥६॥ आकडाराद्धुषनु प्रतिगृणदूर्यादिच्छुदसितिङोदश॥ ॥

इतिचतुर्थः पादः॥ ॥हरिः हि ओंम्॥ समर्थःपदविधिः॥ सुबामंत्रि

तेपरांगवत्स्वरे॥ प्राक्कडारात्समासः॥ सहसुपा॥ अव्ययीभावः॥

अव्ययंविभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रा ॥ राम॥

दुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्य[illegible]सादृश्यसंपत्तिसाक. ॥१३॥

ल्यांतवचनेषु॥ यथासादृश्ये॥ यावदवधारणे॥ सुप्रतिनामात्रार्थे॥ अ
क्षशलाकासंख्याः परिणा॥ विभाषा॥ अपपरिबहिरंचवः पंचम्या॥
आङ् मर्यादाभिविध्योः॥ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये॥ अनुर्य
त्समया॥ यस्यचायामः॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनिच॥ पारेमध्येषष्ठ्यावा॥ सं
ख्यावंश्येन॥ नदीभिश्च॥ १॥ अन्यपदार्थेचसंज्ञायां॥ तत्पुरुषः
॥ द्विगुश्च॥ द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः॥ स्वयं
क्तेन॥ खट्वाक्षेपे॥ सामि॥ कालाः॥ अत्यंतसंयोगेच॥ तृतीयात
त्कृतार्थेनगुणवचनेन॥ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुण

मिश्रश्लक्ष्णैः ॥ कर्तृकरणेकृताबहुलं ॥ कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ अन्ने
नव्यंजनं ॥ भक्ष्येणमिश्रीकरणं ॥ चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखर
क्षितैः ॥ पंचमीभयेन ॥ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ स्तो
कांतिकदूरार्थकृच्छ्राणिक्तेन ॥ सप्तमीशौंडैः ॥२॥ सिद्धशुष्कपक्
वंधैश्च ॥ ध्वांक्षेणक्षेपे ॥ कृत्यैर्ऋणे ॥ संज्ञायां ॥ क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥
तत्र ॥ क्षेपे ॥ पात्रेसंमितादयश्च ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणन
वकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ दिक्संख्येसंज्ञायां ॥ तद्धितार्थो ॥राम॥
त्तरपदसमाहारेच ॥ संख्यापूर्वोद्विगुः ॥ कुत्सितानिकुत्सनैः ॥

॥१

म

पापाणके कुत्सितैः ॥ उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलं ॥ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यममध्यमवीराश्च ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ३ ॥ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ वृंदारकनागकुंजरैः पूज्यमानं ॥ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ किं क्षेपे ॥ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ प्रशंसावचनैश्च ॥ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ कृत्यतुल्याख्या

सू॰ पा॰

१३

॥अजात्या॥ वर्णो वर्णेन॥ कुमारः श्रमणादिभिः॥ चतुष्पादोग
र्भिण्या॥ मयूरव्यंसकादयश्च॥ ४॥ समर्थौन्यपदार्थेसिद्धसु
ष्कसन्महद्वादश॥ ॥इतिप्रथमः पादः॥ ॥पूर्वापराधरोत्तर
मेकदेशिनैकाधिकरणे॥ अर्द्धंनपुंसकं॥ द्वितीयतृतीयचतु
र्थतुर्याण्यन्यतरस्यां॥ प्राप्तापन्नेचद्वितीयया॥ कालाःपरिमा
णिना॥ नञ्॥ ईषदकृता॥ षष्ठी॥ याजकादिभिश्च॥ ननिर्धा
रणे॥ पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन
॥क्तेनचपूजायां॥ अधिकरणवाचिनाच॥ कर्मणिच॥

राम

१३

तृजकाभ्यांकर्त्तरि॥ कर्त्तरिच॥ नित्यंक्रीडाजीविकयोः॥ कुगति
प्रादयः॥ उपपदमतिङ्॥ अमैवाव्ययेन॥ १॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्य
तरस्यां॥ क्त्वाच॥ शेषोबहुव्रीहिः॥ अनेकमन्यपदार्थे॥ संख्य
याव्ययासन्नादूराधिकसं ख्याः संख्येये॥ दिङ्नामान्यत
राळे॥ तत्रतेनेदमितिसरूपे॥ तेनसहेतितुल्ययोगे॥ चार्थे
द्वंद्वः॥ उपसर्जनंपूर्वं॥ राजदंतादिषुपरं॥ द्वंद्वेचि॥ अजाद्यदंतं॥
अल्पाच्तरं॥ सप्तमीविशेषणेबहुव्रीहौ॥ निष्ठा॥ वाहिताग्न्या
दिषु॥ कडाराः कर्मधारये॥ २॥ पूर्वापराधरोत्तरंतृतीयाप्रभृती

॥सू॰ पा॥ न्यष्टादश॥ ॥इतिद्वितीयःपादः॥ ॥अनभिहिते॥ कर्मणिद्विती
यौतृतीयाचहोश्छंदसि॥ अंतरांतरेणयुक्ते॥ कालाध्वनो
॥१४॥ रसंतसंयोगे॥ अपवर्गेतृतीया॥ सप्तमीपंचम्यौकारकम
ध्ये॥ कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीया॥ यस्मादधिकंयस्यचेश्व
रवचनंतत्रसप्तमी॥ पंचम्यपाङ्परिभिः॥ प्रतिनिधिप्रतिदा
नेचयस्मात्॥ गत्यर्थकर्मणिद्वितीयाचतुर्थ्यौचेष्टायामनध्व
नि॥ चतुर्थीसंप्रदाने॥ क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्थानि ॥रामः॥
नः॥ तुमर्थाच्चभाववचनात्॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालं ॥१४॥

वषड्योगाच्च ॥ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥ कर्तृक
रणयोस्तृतीया ॥ सहयुक्तेप्रधाने ॥ येनांगविकारः ॥ १ ॥
इत्थंभूतलक्षणे ॥ संज्ञोन्यतरस्यांकर्मणि ॥ हेतौ ॥ अक
र्तर्य्यृणेपंचमी ॥ विभाषागुणेस्त्रियां ॥ षष्ठीहेतुप्रयोगे ॥
सर्वनाम्नस्तृतीयाच्च ॥ अपादानेपंचमी ॥ अन्यारादि
तरर्त्तेदिक्शब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्य
येन ॥ एनपाद्वितीया ॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यां ॥
करणेञ्चस्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य ॥ दूरां

॥सू॰ पा॰ न्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यां ॥ दूरांतिकार्थेभ्योद्वितीयाच ॥ सप्त
म्यधिकरणेच ॥ यस्यभाचवेन भावलक्षणं ॥ षष्ठीचा
॥१५॥ नादरे ॥ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥
आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायां ॥ २ ॥ यतश्च निर्धारणं ॥
पंचमीविभक्ते ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥
प्रसितोत्सुकाभ्यांतृतीयाच ॥ नक्षत्रेचलुपि ॥ प्रातिपदि
कार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रेप्रथमा ॥ संबोधनेच ॥ सा ॥ राम ॥
मंत्रितं ॥ एकवचनंसंबुद्धिः ॥ षष्ठीशेषे ॥ ज्ञोविदर्थस्यकर ॥ १५ ॥

णे ॥ अध्यीगर्थदयेशांकर्मणि ॥ कृञः प्रतियत्ने ॥ रुजार्थानांभा
ववचनाना[illegible]नामज्वरेः ॥ आशिषिनाथः ॥ जासिनिप्रह
णनाटक्राथपिषांहिंसायां ॥ व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥
दिवस्तदर्थस्य ॥ विभाषोपसर्गे ॥ द्वितीयाब्राह्मणे ॥ ३ ॥
प्रेष्यब्रुवोर्हविषोदेवतासंप्रदाने ॥ चतुर्थ्यर्थेबहुलंछंदसि ॥
यजेश्चकरणे ॥ कृत्वोर्थप्रयोगकालेधिकरणे ॥ कर्तृकर्मणोः
कृति ॥ उभयप्राप्तौकर्मणि ॥ क्तस्यचवर्त्तमाने ॥ अधिक
रणवाचिनश्च ॥ नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां ॥

सू॰ पा॰ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः॥ कृत्यानांकर्तरि वा॥ तुल्यार्थैरतु
लोपमाभ्यांतृतीयान्यतरस्यां॥ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभ
१६ द्रकुशलसुखार्थहितैः॥४॥ अनभिहितेंधंयतश्चप्रेष्यब्रुवोरस्य तद ३
योदश॥ ॥तृतीयः पादः॥ ॥द्विगुरेकवचनं॥ द्वंद्वश्च प्राणि
तूर्यसेनांगानां॥ अनुवादेचरणानां॥ अध्वर्युक्रतुरनपुं
सकं॥ अध्ययनतोविप्रकृष्टाख्यानां॥ जातिरप्राणिनां॥
विशिष्टलिंगोनदीदेशोग्रामाः॥ क्षुद्रजंतवः॥ येषांचवि राम
रोधःशाश्वतिकः॥ शूद्राणामनिरवसितानां॥ गवाश्व १६

प्रभृतीनिच॥ विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्य
श्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां॥ विप्रतिषिद्धंचानधिकरणवा
चि॥ नदधिपयआदीनि॥ अधिकरणैतावत्वेच॥ विभा
षासमीपे॥ सनपुंसकं॥ अव्ययीभावश्च॥ तत्पुरुषोनञ्
कर्मधारयः॥ संज्ञायांकंथोशीनरेषु॥ २॥ उपज्ञोपक्रमंतदा
द्याचिख्यासायां॥ छायाबाहुल्ये॥ सभाराजामनुष्यपूर्वा॥
अशालाच॥ विभाषासेनासुराच्छायाशालानिशानां॥
परवल्लिंगंद्वंद्वतत्पुरुषयोः॥ पूर्ववदश्ववडवौ॥ हेमंतशि

सू॰ पा॰ शिरावहोरात्रेच छंदसि ॥ रात्राह्नाहाः पुंसि ॥ अपथंनपुंसकं ॥
१७ अर्धर्चाः पुंसिच ॥ इदमोन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ एतद
स्त्रतसोस्त्रतसौचानुदात्तौ ॥ द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ आर्द्धधातुके ॥
अदोजग्धिर्ल्यप्तिकिति ॥ लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ घञपोश्च ॥ बहु
लंछंदसि ॥ लिट्यन्यतरस्यां ॥ २ ॥ वेञोवयिः ॥ हनोवध लिङि
॥ लुङिच ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां ॥ इणोगालुङि ॥ णौग
मिरबोधने ॥ सनिच ॥ इङश्च ॥ गाङ्लिटि ॥ विभाषालुङ्लृङोः ॥
णौचसंश्चङोः ॥ अस्तेर्भूः ॥ ब्रुवोवचिः ॥ चक्षिङः ख्याञ् ॥ राम १

वाल्लिटि ॥ अजेर्व्यघञपोः ॥ वायौ ॥ प्य क्षत्रियार्षञि
तोयूनिल्लुगणिञोः ॥ पैलादिभ्यश्च ॥ इञः प्राचां
॥ ३ ॥ नतौल्वलिभ्यः ॥ तद्राजस्यबहुषुतेनैवास्त्रियां
॥ यस्कादिभ्योगोत्रे ॥ यञञोश्च ॥ अत्रिभृगुकुत्सव
सिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च ॥ बह्वचइञः प्राच्यभरते
षु ॥ नगोपवनादिभ्यः ॥ तिककितवादिभ्योद्वंद्वे ॥ उ
पकादिभ्योन्यतरस्यामद्वंद्वे ॥ आगस्त्यकौंडिन्य

+यङोचिच ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ बहुलंछंदसि ॥ २

सू॰पा योरगस्तिकुंडिनच् ॥ सुपोधातुप्रातिपदिकयोः ॥
अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ बहुलंछंदसि ॥ गातिस्था २
३८ घुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ विभाषाघ्राधे
त ४ ट्शाछासः ॥ स्तनादिभ्यः स्तथासोः ॥ मंत्रेघस
ह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्योर्लेः ॥ ४ ॥
आमः ॥ अव्ययादाप्सुपः ॥ नाव्ययीभावादतोम्त्व राम
पंचम्याः ॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलं ॥ लुटः प्रथमस्यडा १

रोरसः ॥ ५॥ द्विगुरुपज्ञोपक्रमंवेञोन तौल्वलि
भ्य आमः पंच ॥ ५ ॥ इति द्वितीयाध्यायः समासः ॥ ॥
ॐम् ॥ प्रत्ययः ॥ परश्च ॥ आद्युदात्तश्च ॥ अनुदात्तौसु
प्पितौ ॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ मान्बधदान्शान्भ्योदीर्घ
श्चाभ्यासस्य ॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायांवा ॥
सुप आत्मनः क्यच् ॥ काम्यच्च ॥ उपमानादाचारे ॥ कर्तुः क्य
ङ् सलोपश्च ॥ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ लोहिता
दिडाज्भ्यः क्यष् ॥ कष्टाय क्रमणे ॥ कर्मणो रोमंथतपोभ्यां

वर्तिचरोः॥ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने॥ शब्दवैरकलहाभ्रक
ण्वमेघेभ्यः करणे॥ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायां॥ नमो
वरिवश्चित्रङः क्यच्॥ पुछभांडचीवराण्णिङ्॥ १॥
मुंडमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततू
स्तेभ्यो णिच्॥ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि
हारे यङ्॥ नित्यं कौटिल्ये गतौ॥ लुपसदचरजपज
भदहदशगृभ्यो भावगर्हायां॥ सत्यापपाशरूप

वीणातूलश्लोकसेनालोमत्व चवर्मवर्णचूर्णचु
रादिभ्योणिच् ॥ हेतुमतिच ॥ कंड्वादिभ्योयक् ॥ गुपू
धूपविच्छिपणिपनिभ्यआयः ॥ ऋतेरीयङ् ॥ कमे
र्णिङ् ॥ आयादयआर्द्धधातुकेवा ॥ सनाद्यंताधा
तवः ॥ स्यतासीलृलुटोः ॥ सिब्बहुलंलेटि ॥ कास्प्रत्य
यादाममंत्रेलिटि ॥ इजादेश्चगुरुमतोनृच्छः ॥ दया
यासश्च ॥ उषविदजागृभ्योन्यतरस्यां ॥ भीह्रीभृहुवां

सू॰ पा॰ श्लुवच्च ॥ कृञ्चानुप्रयुज्यतेलिटि ॥२॥ विदांकुर्वंत्वि
त्यन्यतरस्यां ॥ अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमया
२० मकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति छंदसि ॥ च्लिलु
नि॰२ ङि ॥ च्लेः सिच् ॥ शलइगुपधादनिटः क्सः ॥ श्लिषआलिं
गने ॥ नदृशः ॥ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरिचङ् ॥ विभाषाधे
ट्श्व्योः ॥ गुपेश्छंदसि ॥ नोनयतिध्वनयत्येल राम
यत्यर्दयतिभ्यः ॥ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ लिपि २०

२१४१३

सिचिह्वश्च॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां॥ पुषादिद्युताद्य्लृ
दितः परस्मैपदेषु॥ सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च॥ इरितो वा॥
जॄस्तंभुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुंचुश्विभ्यश्च॥ कृ
मृदृरुहिभ्यश्छंदसि॥ चिण्ते पदः॥ ३॥ दीपजन
बुधपूरितायिप्यायिभ्योन्यतरस्यां॥ अचः कर्मक
र्तरि॥ दुहश्च॥ न रुधः॥ तपोनुतापे च॥ चिण्भा
वकर्मणोः॥ सार्वधातुके यक्॥ कर्तरि शप्॥ दिवा

दिभ्यंश्यन् ॥ वाभ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटि
लषः ॥ यसोनुपसर्गात् ॥ संयसश्च ॥ स्वादिभ्यः श्नुः ॥
श्रुवः शृच ॥ अक्षोन्यतरस्यां ॥ तनूकरणेतक्षः ॥ तु
दादिभ्यः शः ॥ रुधादिभ्यः श्नम् ॥ तनादिकृञ्भ्यउः ॥
धिन्विकृण्व्योरच ॥ ४ ॥ क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ स्तंभुस्तुंभुस्कं
भुस्कुंभुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ॥ हलः श्नः शानज्झौ ॥ छंद
सिशायजपि ॥ व्यत्ययोबहुलं ॥ लिङ्याशिष्यङ् ॥ क

र्मवत्कर्मणातुल्यक्रियः ॥ तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ न
दुहस्नुनमांयक्चिणौ ॥ कुषिरजोःप्राचांश्यन्परस्मै
पदंच ॥ धातोः ॥ तत्रोपपदंसप्तमीस्थं ॥ कृदतिङ् ॥ वा
सरूपोस्त्रियां ॥ कृत्याःप्राङ्ण्वुलः ॥ तव्यत्तव्यानीयरः
॥ अचोयत् ॥ पोरदुपधात् ॥ शकिसहोश्च ॥ गदमद
चरयमश्चानुपसर्गे ॥ ५ ॥ अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यप
णितव्यानिरोधेषु ॥ वह्यंकरणं ॥ अर्यःस्वामिवैश्ययोः ॥

सू॰पा॰ ॥ उपसर्या काल्या प्रजने॥ अजर्यं संगतं॥ वदः सुपि क्यप्च॥
२२ ॥ भुवो भावे॥ हनस्तच्च॥ एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्॥ ऋ
पि दुपधाच्चाक्लृं चृतेः॥ ई च खनः॥ भृञोसंज्ञायां॥ मृजेर्वि
भाषा॥ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः
॥ भिद्योध्यौ नदे॥ पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे॥ विपूयविनीयजित्या
मुंजकल्कहलिषु॥ प्रत्यपिभ्यांहेग्रेश्छंदसि॥ पदा ॥ राम
स्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च॥ विभाषा कृवृषोः॥ ६॥ युग्यं ॥ २२

चपत्रे ॥ अमावस्यदन्यतरस्यां ॥ छंदसि निष्टर्क्यदेवहू
यप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेव
यज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्य
पृडानि ॥ ऋहलोर्ण्यत् ॥ ओरावश्यके ॥ आसुयुवपि
रपिलपित्रपिचमश्च ॥ आनाय्योनित्ये ॥ प्रणाय्योसं
मतौ ॥ पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्नि
वाससामिधेनीषु ॥ क्रतौकुंडपाय्यसंचाय्यौ ॥ अग्नौ

परिचाय्य्योपचाय्यसमूह्याः॥ चित्याग्निचित्येच॥ ण्वुल्
तृचौ॥ नंदिग्रहिपचादिभ्योल्युणिन्यचः॥ इगुपध
ज्ञा प्रीकिरः कः॥ आतश्चोपसर्गे॥ पाघ्राध्माधेट्दृशःशः
॥ अनुपसर्गाल्लिंपविंदधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसा
हिभ्यश्च॥ ददातिदधात्योर्विभाषा॥ ज्वलितिकसंतेभ्योणः
॥६॥ श्याद्व्यधास्रुसंस्रुतीणवसावहृलिहश्लिषः
श्वसश्च॥ दुन्योरनुपसर्गे॥ विभाषाग्रहः॥ गेहे कः॥

आदश

शिल्पिनिष्वुन् ॥ गस्थकन् ॥ ण्युट्च ॥ हश्चव्रीहिकाल
योः ॥ प्रुसृल्वः समभिहारेवुन् ॥ आशिषिच ॥ दृ ॥ प्रय
योमुंडविद्दांदीपजन क्था दिभ्योवद्ययुग्यंश्या ॥ धा
दृश ॥ ॥ इतिप्रथमः पादः ॥ ॥ कर्मण्यण् ॥ ह्वावामश्च
॥ आतोनुपसर्गेकः ॥ सुपिस्थः ॥ तुंदशोकयोः परिमृ
जापनुदोः ॥ प्रेदाज्ञः ॥ समिख्यः ॥ गापोष्टक् ॥ हरतेरनु
द्यमनेच् ॥ वयसिच ॥ आङिताच्छील्ये ॥ अर्हः ॥ स्तंब

ॐ

सू॰ पा॰ कर्णयोरमिजपोः।। शमिधातोः संज्ञायां।। अधिकरणे
२४ शेतेः।। चेरष्टः।। भिक्षासेनादायेषु च।। पुरोग्रतोग्रेषु
सर्तेः।। पूर्वेकर्तरि।। कृञोहेतुताछील्यानुलोम्येषु।।
१।। दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारांतानंतादिबहुनां
दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्या
जंघाबाह्वहर्यतद्धनुररुष्षु।। कर्मणिभृतौ।। नशब्द राम
श्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमंत्रपदेषु।। स्तब २४

शकृतोरिन् ॥ हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ फलेग्रहिरात्मंभ
रिश्च ॥ छंदसिवनसनरक्षिमथां ॥ एजेःखश् ॥ नासिका
स्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ नाडीमुष्ट्योश्च ॥ उदिकूलेरुजिवहोः ॥
वहाभ्रेलिहः ॥ परिमाणेपचः ॥ मितनखेच ॥ विध्वरुषो
स्तुदः ॥ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ उग्रंपश्येरंमद
पाणिंधमाश्च ॥ प्रियवशेवदःखच् ॥ द्विषत्परयोस्ता
पेः ॥ वाच्चियमोव्रते ॥ २ ॥ पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ सर्वे

सू॰ पा॰ कूलाभ्रकरीषेषुकषः ॥ मेघर्त्तिभयेषुकृञः ॥ क्षेमप्रिय
२५ मद्रेण्च ॥ आशितेभुवःकरणभावयोः ॥ संज्ञायांभृतॄवृ
जिधारिसहितपिदमः ॥ गमश्च ॥ अंतात्यंताध्वदूरपार
सर्वानंतेषुडः ॥ आशिषिहनः ॥ अपेक्लेशतमसोः ॥
कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ लक्षणेजायापत्योष्टक् ॥ अ
मनुष्यकर्तृकेच ॥ शक्तौहस्तिकपाटयोः ॥ पाणिघ राम॰
ताडघौशिल्पिनि ॥ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नां २५

धप्रियेषुच्व्यर्थेष्वच्वौकृञः करणेख्युन्॥कर्तरिभुवःखि
ष्णुच्खुकञौ॥स्पृशोनुदकेक्विन्॥ऋत्विग्दधृक्स्रग्दि
गुष्णिगंचुयुजिक्रुंचांच॥त्यदादिषुदृशोनालोचनेञ्चके
दुह ४ ॥३॥सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुप
सर्गेपिक्किप॥भजोण्विः॥छंदसिसहः॥वहश्च॥क
व्यपुरीषपुरीष्येषुंयुट्॥हव्येनंतःपादं॥जनसनखन
क्रमगमोविट्॥अदोनंने॥क्रव्येचंदुहःकब्घश्च॥मं

त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशोण्विन् ॥ अवेयजः ॥ विजु
पे छंदसि ॥ आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्च ॥ अन्येभ्योपिदृ
श्यते ॥ क्विप्च ॥ स्थः कच ॥ सुप्यजातौणिनिस्ताच्छी
ल्ये ॥ कर्तर्युप माने ॥ व्रते ॥ ८ ॥ बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥
मनः ॥ आत्ममानेखश्च ॥ भूते ॥ करणेयजः ॥ कर्मणि
हनः ॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विप् ॥ बहुलंछंदसि ॥ सुकर्म
पापमंत्रपुण्येषुकृञः ॥ सोमेसुञः ॥ अग्नौचेः ॥ क

२।४।४
रामू

र्मण्यग्न्याख्यायां॥ कर्मणीनिविक्रियः॥ दृशेःक्वनिप्॥ रा
जनियुधिकृञः॥ सहेच॥ सप्तम्यांजनेर्डः॥ पंचम्यामजातौ॥
उपसर्गेचसंज्ञायां॥ अनौकर्मणि॥ ५॥ अन्येष्वपिदृश्यते
॥ निष्ठा॥ सुयजोर्ङ्वनिप्॥ जीर्यतेरतृन्॥ छंदसिलिट्॥ लिटः
कानज्वा॥ क्वसुश्च॥ भाषायांसदवसश्रुवः॥ उपेयिवाननना
श्वाननूचानश्च॥ लुङ्॥ अनद्यतनेलङ्॥ अभिज्ञावच
नेलृट्॥ नयदि॥ विभाषासाकांक्षे॥ परोक्षेलिट्॥ हशश्व

॥ सू॰ पा॰ ॥

॥ २७ ॥

२।३।२

तोर्लङ्च ॥ प्रश्नेचासंनकाले ॥ लट्स्मे ॥ अपरोक्षेच ॥
ननौपृष्टप्रतिवचने ॥ ध्ध ॥ नन्वोर्विभाषा ॥ पुरिलुङ्चास्मे ॥
वर्तमानेलट् ॥ लटःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकर
णे ॥ संबोधनेच ॥ लक्षणहेत्वोःक्रियायाः ॥ तौसत् ॥ पूङ्यजोः
शानन् ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषुचानश् ॥ इङ्धार्योः
शत्रकृच्छ्रिणि ॥ द्विषोमित्रे ॥ सुञोयज्ञसंयोगे ॥ अर्हःप्रशंसा
यां ॥ आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ तृन् ॥ अलंकृ

॥ राम ॥

ग

ञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर
इष्णुच् ॥ णेश्छंदसि ॥ भुवश्च ॥ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ॥ त्रसिगृधिधृ
षिक्षिपेः क्नुः ॥ ७ ॥ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ संपृचानुरुधाङ्यमा
ङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदप
३६९ रिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजाति
चरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ वौ कषलसकत्थस्रंभः ॥ अपे
च लषः ॥ प्रेलपसृद्रुमथवदवसः ॥ निंदहिंसक्लिशखादवि

सू॰ पा॰ ॥ नाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयोवुञ्॥ देविक्रुशोश्चो
२८ ॥ पसर्गे॥ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्॥ अनुदात्तेतश्चहलादेः॥
जुचंक्रम्यदंद्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः॥ क्रुधमंडार्थे
भ्यश्च॥ नयः॥ सूददीपदीक्षश्च॥ लषपतपदस्थाभूवृषहनक
मगमशॄभ्यउकञ्॥ जल्पभिक्ष~~रिभूप्रसृभ्यश्च॥~~ कुट्टलुंटवृङः
षाकन्॥ प्रजोरिनिः॥ जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभू ॥ पत्र
प्रसूभ्यश्च॥ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातंद्राश्रद्धाभ्यआलुच्॥ २८

दाधेट्सिशदसदोरुः॥सृघस्यदः क्मरच्॥८॥भंजभासमिदो
घुरच्॥विदिभिदिछिदेः कुरच्॥इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्
॥गत्वरश्च॥जागुरूकः॥यजजपदशांयङः॥नमिकंपिस्म्यज
सकमहिंसदीपोरः॥सनाशंसभिक्षउः॥बिंदुरिच्छुः॥क्या
च्छंदसि॥आदृगमहनजनः किकिनौलिट्च॥स्वपितृषोर्न
जिङ्॥शॄवंद्योरारुः॥भियः क्रुक्लुकनौ॥स्थेशभासपिसक
सोवरच्॥यश्चयङः॥भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्राव

उ॰

स्तू·पा· स्तुवः क्विप्॥ अन्येभ्योपि दृश्यते॥ भुवः संज्ञांतरयोः॥ विप्रसंभ्योड्वसं
२९ ज्ञायां॥९॥ ध्यः कर्मणि ष्ट्रन्॥ दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिंचमि
हपतदशनहः करणे॥ हलसूकरयोः पुवः॥ अर्तिलूधूसूखन
सहचरइत्रः॥ पुवः संज्ञायां॥ कर्तरि चर्षिदेवतयोः॥ ञीतः क्तः॥
मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च॥१०॥ कर्मणि द्विवापूः सर्त्तेर्बहुल
मन्येषुमन्वोः श्रामिति भंजभासपः कर्मण्यष्टौ॥ ॥इति द्वि राम
तीयः पादः॥॥ ॥उणादयो बहुलं॥ भूते पि दृश्यंते॥ भवि २९

ष्यतिगम्यादयः॥ यावत्पुरानिपातयोर्लट्॥ विभाषाकदाकर्ह्योः॥
किंवृत्तेलिप्सायां॥ लिप्स्यमानसिद्धौच॥ लोडर्थलक्षणेच॥ लि
ङ्चोर्ध्वमौहूर्तिके॥ तुमुन्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायां॥ भाव
वचनाश्च॥ अण्कर्मणिच॥ लृट्शेषेच॥ लृटः सद्वा॥ अ
नद्यतनेलुट्॥ पदरुजविशस्पृशोघञ्॥ सृस्थिरे॥ भावे॥ अ
कर्त्तरिच्चकारकेसंज्ञायां॥ परिमाणाख्यायांसर्वेभ्यः॥१॥
इङ्श्च॥ उपसर्गेरुवः॥ समियुद्रुद्रुवः॥ श्रिणीभुवोनुपसर्गे॥

वौक्षुश्रुवः॥ अवोदोर्नियः॥ प्रेद्रुस्तुस्रुवः॥ निरभ्योः पूल्वोः॥ उ
न्योर्ग्रः॥ कॄ धान्ये॥ यज्ञे समि स्तुवः॥ प्रेस्त्रोयज्ञे॥ प्रथने वावश
ब्दे॥ छंदोनाम्नि च॥ उदि ग्रहः॥ समि मुष्टौ॥ परिन्योर्नीणोर्द्यूता
भ्रेषयोः॥ परावनुपात्यय इणः॥ व्युपयोः शेतेः पर्याये॥ हस्ता
दाने चेरस्तेये॥ ॥ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च
कः॥ संघे चानौत्तराधर्ये॥ कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियां॥ अभि
विधौ भाव इनुण्॥ आक्रोशेवन्योर्ग्रहः॥ प्रेलिप्सायां॥ परौ यज्ञे॥

नौवृधान्ये॥उदिश्रयतियौतिपूद्रुवः॥विभाषाङिरुप्लुवोः॥अवेग्रहोव
र्षप्रतिबंधे॥प्रवणिजां॥रश्मौच॥वृणोतेराछादने॥परौभुवोव
ज्ञाने॥एरच्॥ऋदोरप्॥ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च॥उपसर्गेदः॥नौ
णच॥३॥व्यधजपोरनुपसर्गे॥स्वनहसोर्वा॥यमःसमुपनिवि
षुच॥नौगदनदपठस्वनः॥क्वणोवीणायांच॥नित्यंपणःपरि
माणे॥मदोनुपसर्गे॥प्रमदसंमदौहर्षे॥समुदोरजःपशुषु॥
अक्षेषुग्लहः॥प्रजनेसर्त्तेः॥ह्वः संप्रसारणंचन्यभ्युपविषु॥

सू. पा. ३९

आङि युद्धे ॥ निपानमाहावः ॥ भावेनुपसर्गस्य ॥ हनश्च वधः ॥ मू-
र्तौघनः ॥ अंतर्घनोदेशे ॥ अगारैकदेशेप्रघणः प्रघाणश्च ॥
उद्घनोत्याधानं ॥ ८० ॥ अपघनोंगं ॥ करणेयोविद्रुषु ॥ स्तंबेक
च ॥ परौघः ॥ उपघ्न आश्रये ॥ संगौद्घोगणप्रशंसयोः ॥ निघो घो
निमितं ॥ ड्वितः क्त्रिः ॥ ट्वितोथुच् ॥ यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोन
ङः ॥ स्वपोनन् ॥ उपसर्गेघोः किः ॥ कर्मण्यधिकरणेच ॥ स्त्रियां
क्तिन् ॥ स्थागापापचोभावे ॥ मंत्रेवृषेषपन्चमनविद्भूवीराउदा राम

सः॥ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च॥व्रजयजोर्भावेक्यप्॥
संज्ञायांसमजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः॥कृञः
शच॥प॥इच्छा॥अप्रसयात्॥गुरोश्चहलः॥षिद्भिदादिभ्यो
ङः॥चिंतिपूजिकथिकुंबिचर्चश्च॥आतश्चोपसर्गे॥ण्यास १।७
श्रंथोयुच्॥रोगाख्यायांण्वुल्बहुलं॥संज्ञायां॥विभाषाख्या
नपरिप्रश्नयोरिञ्च॥पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषुण्वुच्॥आक्रो
शेनञ्यनिः॥कृत्यल्युटोबहुलं॥नपुंसकेभावेक्तः॥ल्युट्च॥

स्. पा. ॥कर्मणिचयेनसंस्पर्शात्कर्तुःशरीरसुखं॥करणाधिकरणयो
श्च॥पुंसिसंज्ञायांघः प्रायेण॥गोचरसंचरवहव्रजव्यजाप
३२ णनिगमाश्च॥अवेतॄस्त्रोर्घञ्॥ध॥हलश्च॥अध्यायन्या
योद्यावसंहाराधाराबायाश्च॥उदंकोनुदके॥जालमानायः
तू २ ॥खनोघच॥ईषद्दुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषुखल्॥कर्तृकर्मणो
श्चभूकृञोः॥आतोयुच्॥छंदसिगत्यर्थेभ्यः॥अन्येभ्योपिदृश्य॥ राम्
२।० ते॥वर्त्तमानसामीप्येवर्त्तमानवद्वा॥आशंसायांभूतवच्च॥क्षि ३२

प्रवचनेल्लृट् ॥ आशंसावचनेल्लिङ् ॥ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबंध
सामीप्ययोः ॥ भविष्यतिमर्यादावचने वरस्मिन् ॥ कालविभा
गेचानहोरात्राणां ॥ परस्मिन्विभाषा ॥ लिङ्निमित्तेलृङ् क्रि
यातिपत्तौ ॥ भूतेच ॥ ६ ॥ वोताप्योः ॥ गर्हायांलडपिजात्वोः ॥ विभा
षाकथमिलिङ्च ॥ किंवृत्तेलिङ्लृटौ ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिं
वृत्तेपि ॥ किंकिलास्त्यर्थेषुलृट् ॥ जातुयदोर्लिङ् ॥ यच्चयत्रयोः ॥
गर्हायांच ॥ चित्रीकरणेच ॥ शेषेलृडयदौ ॥ उताप्योः समर्थयोर्लि

स॰ पा॰ ङ्॥ कामप्रवेदनेकच्चिति॥ संभावनेलमितिचेत्सिद्धाप्रयोगे॥ विभा
३२ षा धातौसंभावनवचनेयदि॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ्॥ इच्छार्थेषुलि
ङ्लोटौ॥ समानकर्तृकेषुतुमुन्॥ लिङ् च॥ इच्छार्थेभ्योविभाषाभाव
मंत्र पा ४ र्त्तमाने॥ ८॥ विधिनिमंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङ्॥ लोट् च
॥ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषुकृत्याश्च॥ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके॥ स्मे १
लोट्॥ अधीष्टे च॥ कालसमयवेलासुतुमुन्॥ लिङ्यदि॥ अर्हेकृ राम
त्तृचश्च॥ आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः॥ कृत्याश्च॥ शकिलिङ् च॥ ३२

पध. नौ ग. मि [illegible] स छा र नि २

आशिषिलिङ्लोटौ॥क्तिच्क्तौचसंज्ञायां॥माङिलुङ्॥स्मोत्तरेलङ्च
॥९॥उणाऽयइडै निवासव्यधोंजयोरपचनइछौंहलश्चवोताप्योर्विधिषे
डश॥ ॥इतितृतीयःपादः॥ ॥धातुसंबंधेप्रत्ययाः॥क्रियासमभिहारे
लोट्लोटोहिस्वौवाचतध्वमोः॥समुच्चयेन्यतरस्यां॥यथाविध्य
नुप्रयोगःपूर्वस्मिन्॥समुच्चयेसामान्यवचनस्य॥छंदसिलुङ्ल
ङ्लिटः॥लिङर्थेलेट्॥उपसंवादाशंकयोश्च॥तुमर्थेसेसेनसेअ
सेनूक्सेकसेनध्यैअध्यैनूकध्येकध्येनूशध्येशध्यै॰ नूतवैतवेङ

सू॰ पा॰ ३ क्त्वेनः॥ प्रयैरोहिष्यै अव्यथिष्यै॥ दृशेविख्येच्च॥ शकिणमुल्कमु
३४॥ ल्लौ॥ ईश्वरेतोसुन्कसुनौ॥ कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनः॥ अवचक्षेच
॥ भावलक्षणेस्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्॥ सृपि
तृदोः कसुन्॥ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचाङ्क्त्वा॥ उदीचांमाङो
व्यतीहारे॥ परावरयोगेच॥ १॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले॥ आभी
क्ष्ण्येणमुल्च॥ नयद्यनाकांक्षे॥ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु॥ कर्मण्याक्रो राम
शेकृञः खमुञ्॥ स्वादुमिणमुल्॥ अन्यथैवंकथमित्थंसुसिद्धाप्रयो ३४

गश्चेत् ॥ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ कर्मणिदृशिविदोःसाकल्ये ॥ या
वतिविंदजीवोः ॥ चर्मोदरयोःपूरेः ॥ वर्षप्रमाणऊलोपश्चास्यान्यतरस्यां ॥
चेलेक्नोपेः ॥ निमूलसमूलयोःकषः ॥ शुष्कचूर्णरूक्षेषुपिषः ॥ समूल
कृतजीवेषुहन्कृञ्ग्रहः ॥ करणेहनः ॥ स्नेहनेपिषः ॥ हस्तेवर्तिग्रहोः
२।१।३ ॥ स्वेपुषः ॥ २ ॥ अधिकरणेबंधः ॥ संज्ञायां ॥ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिव
होः ॥ ऊर्ध्वेशुषिपूरोः ॥ उपमानेकर्मणिच ॥ कषादिषुयथाविध्यनु
प्रयोगः ॥ उपदंशस्तृतीयायां ॥ हिंसार्थानांचसमानकर्मकाणां ॥

स॰पा॰
३५

सप्तम्यांचोपपीडरुधकर्षः॥समासत्तौ॥प्रमाणेच॥अपादानेपरीप्सायां॥
द्वितीयायांच॥स्वांगेध्रुवे॥परिक्लिश्यमानेच॥विशिपतिपदिस्कंदां
व्याप्यमानासेव्यमानयोः॥अस्यतितृषोः क्रियांतरेकालेषु॥ना
म्न्यादिशिग्रहोः॥अव्ययेयथाभिप्रेताख्यानेकृञः क्त्वाणमुलौ॥तिर्य
च्यपवर्गे॥२॥स्वांगेत स्प्रत्ययेकृभ्वोः॥नाधार्थप्रत्ययेच्व्यर्थे॥तू
ष्णीमिभुवः॥अन्वच्यानुलोम्ये॥शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभ रामू
क्रमसहार्हास्त्यर्थेषुतुमुन्॥पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु॥कर्तरिकृत् ३५

ते ॥ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्यावा ॥ लः कर्मणि च भा
वे चाकर्मकेभ्यः ॥ तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ आदिकर्मणि क्तः कर्त
रि च ॥ गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च
॥ दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ भीमादयोऽपादाने ॥ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ क्तो
ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ लस्य ॥ तिप्तस्झिसिप्
थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ॥ टित आत्मनेपदा
नां[illegible]टेरे ॥ थासः से ॥ ४ ॥ लिटस्तझयोरेशिरेच् ॥ परस्मै

सू.पा.
३६

पदानांणलतुसुस्थलथुसणल्वमाः॥विदोलटोवा॥ब्रुवःपंचानाम्
दितआहोब्रुवः॥लोटोलङ्वत्॥एरुः॥सेर्ह्यपिच्च॥वाछंदसि॥मेर्निः
॥आमेतः॥सवाभ्यांवामौ॥आडुत्तमस्यपिच्च॥एतऐ॥लैटोडाटौ॥आ
तऐ॥वैतोन्यत्र॥इतश्चलोपःपरस्मैपदेषु॥सउत्तमस्य॥नित्यंङितः
॥इतश्च॥५॥तस्थस्थमिपांतांतंतामः॥लिङःसीयुट्॥यासुट्परस्मै
पदेषूदात्तोङिच्च॥किदाशिषि॥झस्यरन्॥इटोत्॥सुट्तिथोः॥झेर्जुस् राम
॥सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च॥आतः॥लङःशाकटायनस्यैव॥द्विषश्च॥ति ३६

ङ्शित्सार्वधातुकं॥ आर्द्धधातुकंशेषः॥ लिट्च॥ लिङाशिषि॥ छंदस्युभ
यथा॥ध॥ धातुसंबंधेसमानाधिकरणेस्वांगेलिटस्तस्यस्थमिपां
ससदश॥ ॥इतिचतुर्थः पादः॥ ॥तृतीयोध्यायः समाप्तः॥ ॥हरिः ॐ
ज ३म॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात्॥ स्वौँसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसि
भ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योःसुप्॥ स्त्रियां॥ अजाद्यतष्टाप्॥ ॠन्नेभ्यो
ङीप्॥ उगितश्च॥ वनोरच॥ पादोन्यतरस्यां॥ टाबृचि॥ नषट्स्वस्रा
दिभ्यः॥ मनः॥ अनोबहुव्रीहेः॥ डाबुमाभ्यामन्यतरस्यां॥ अनु

कठञ्क

सू॰ पा॰ पसर्जनात्॥टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयपूठंञ्कक्करपूख्युनां॥
३२ यञश्च॥प्राचांष्फतद्धितः॥सर्वत्रलोहितादिकतंतेभ्यः॥कौरव्यमांडू
काभ्यांच॥वयसिप्रथमे॥१॥द्विगोः॥अपरिमाणबिस्ताचितकंबल्येभ्यो
नतद्धितलुकि॥कांडांतात्क्षेत्रे॥पुरुषात्प्रमाणेन्यतरस्यां॥बहुव्रीहेरू
धसोङीषु॥संख्याव्ययादेर्ङीप्॥दामहायनांताच्च॥अनउपधालोपिनो
न्यतरस्यां॥नित्यंसंज्ञाछंदसोः॥केवलमामकभागधेयपापापरसमाना राम
र्यकृतसुमंगलभेषजाच्च॥रात्रेश्चाजसौ॥अंतर्वत्पतिवतोर्नुक्॥पत्यु ३२

नैयिज्ञसंयोगे॥विभाषासपूर्वस्य॥नित्यंसपत्न्यादिषु॥पूतक्रतोरैच॥वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः॥मनोरौवा॥वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनः नो ॥अन्यतोङीषू॥ २॥षिद्गौरादिभ्यश्च॥जानपदकुंडगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु॥शोणात्प्राचां॥वोतोगुणवचनात्॥बह्वादिभ्यश्च॥नित्यंछंदसि॥भुवश्च॥पुंयोगादाख्यायां॥इंद्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्॥

सू॰ पा॰४ क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ क्तादल्पाख्यायां ॥ बहुव्रीहेश्चांतोदात्तात् ॥ अस्वांग
२८ पूर्वपदाद्वा ॥ स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ नासिकोदरौष्ठजंघादंतक
र्णशृंगाच्च ॥ नक्रोडादिबह्वचः ॥ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ॥ नखमुखात्संज्ञा
यां दीर्घजिह्वी च्छंदसि ॥ दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ३ ॥ वाहः ॥ सख्यशिश्वीतिभा
षायां ॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तर
पदाच्च ॥ इतोमनुष्यजातेः ॥ ऊङुतः ॥ बाह्वंतात्संज्ञायां ॥ पंगोश्च ॥ ऊरूत्तरपदा राम
२।४।२ दौपम्ये ॥ संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ कद्रुकमंडल्वोश्छंदसि ॥ संज्ञायां ॥ २८

शार्ङ्गरवाद्यञोङीन् ॥ यङश्चाप् ॥ आवट्याच्च ॥ तद्धिताः ॥ यूनस्तिः ॥ अणिञो
रनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोःष्यङ् गोत्रे ॥ गोत्रावयवात् ॥ क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ४ ॥ दैव
यज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकांठेविद्धिभ्योन्यतरस्यां ॥ समर्थानांप्रथमाद्वा
॥ प्राग्दीव्यतोण् ॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ उत्सा
दिभ्योञ् ॥ स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञौभवनात् ॥ द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ गोत्रेलुग
चि ॥ यूनिलुक् ॥ फक्फिञोरन्यतरस्यां ॥ तस्यापत्यं ॥ एकोगोत्रे ॥ गोत्राद्यून्य
स्त्रियां ॥ अतइञ् ॥ बाह्वादिभ्यश्च ॥ सुधातुरकङ्च ॥ गोत्रेकुंजादिभ्यश्च्फ

१ हरितादिभ्योञः॥२

स्र: पा· ञ्॥नडादिभ्यःफक्॥ ॥यञिञोश्च॥शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु॥द्रो

३९ णपर्वतजीवंतादन्यतरस्यां॥अनृष्यानंतर्येबिदादिभ्योञ्॥गर्गादिभ्योयञ्॥म

धुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः॥कपिबोधादांगिरसे॥वतंडाच्च॥लुक्स्त्रियां॥अ

श्वादिभ्यःफञ्॥भर्गात्त्रैगर्ते॥शिवादिभ्योण्॥अवृद्धाभ्योनदीमानुषीभ्यस्तन्ना

मिकाभ्यः॥ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्च॥मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः॥कं

न्यायाः कनीनच॥विकर्णशुंगछगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु॥पीलायावा॥

ढक्चमंडूकात्॥स्त्रीभ्योढक्॥६॥द्व्यचः॥इतश्चानिञः॥शुभ्रादिभ्यश्

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे॥ भ्रुवो वुक् च॥ कल्याण्यादीनामिनङ्॥ कुलटाया वा॥ चटकाया ऐरक्॥ गोधाया ढ्रक्॥ आरगुदीचां॥ क्षुद्राभ्यो वा॥ पितृष्वसुश्छण्॥ ढकि लोपः॥ मातृष्वसुश्च॥ चतुष्पाद्भ्यो ढञ्॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च॥ राजश्वशुराद्यत्॥ क्षत्राद्घः॥ कुलात्खः॥ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ॥ ७॥ महाकुलादञ्खञौ॥ दुष्कुलाड्ढक्॥ स्वसुश्छः॥ भ्रातुर्व्यच्च॥ व्यन्सपत्ने॥ रेवत्यादिभ्यः ठक्॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने णच॥ वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलं॥ फेश्छ च॥ फांटाहृतिमिम

उदीचामिञ्।तिकादिभ्यःफिञ्।कौसल्यकार्मार्याभ्यांच।अणोद्व्यचः।उदीचांवृद्धा
दगोत्रात्।वाकिनादीनांकुक्च।पुत्रांतादन्यतरस्यां।प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलं ८॥ शं

स्. पा. नाभ्यांणफिञौ॥कुर्वादिभ्योण्यः॥सेनांतलक्षणकारिभ्यश्च॥उदीचांवृ
४० द्धादगोत्रात्॥वाकिनादीनांकुक्च॥उदीचामिञ्॥तिकादिभ्यःफिञ्
॥कौसल्यकार्मार्याभ्यांच॥अणोद्व्यचः॥पुत्रांतादन्यतरस्यां॥प्रा
चामवृद्धात्फिन्बहुलं॥८॥मनोर्जातावञ्यतौषुक्च॥अपत्यं
पौत्रप्रभृतिगोत्रं॥जीवतितुवंश्येयुवा॥भ्रातरिचज्यायसि॥वान्य
स्मिंत्सपिंडेस्थविरतरेजीवति॥वृद्धस्यचपूजायां॥यूनश्चकुत्सायां रामू
॥जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्॥साल्वेयगांधारिभ्यांच॥द्व्यञ्मगधक ४०

इ रु ना

लिंगसूरमसादण् ॥ वृद्धेत्कोसलाजादा ञ्यङ् ॥ कुंनादिभ्योण्यः ॥ साल्वा
वयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ तेतद्राजाः ॥ कंबोजाल्लुक् ॥ स्त्रिया
मवंतिकुंतिकुरुभ्यश्च ॥ अतश्च ॥ नप्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १ ॥ ड्या
पूर्द्विगोः ॥ पिङ्गोरादिवाहोदेवयज्ञियभिशौद्ध्ये चोमहाकुलान्मनोजाताव
ष्टादश ॥ ॥ इति प्रथमः पादः ॥ ॥ तेनरक्तंरागात् ॥ लाक्षारोचनाशकलकर्द
माट्ठक् ॥ नक्षत्रेणयुक्तःकालः ॥ लुबविशेषे ॥ संज्ञायांश्रवणाश्वत्थाभ्यां ॥
द्वंद्वाच्छः ॥ दृष्टंसाम ॥ कलेर्ढक् ॥ वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ॥ परिवृतोरथः ॥ पाडुकंब

सू· पा· लादिनिः॥ द्वैपवैयाघ्रादञ्॥ कौमारापूर्ववचने॥ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः॥
४१ स्थंडिलाच्छयितरि व्रते॥ संस्कृतं भक्षाः॥ शूलोखाद्यत्॥ दध्नष्ठक्॥ उद
श्वितोन्यतरस्यां॥ क्षीराड्ढञ्॥ २॥ सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायां॥ आ
ग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्॥ विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः॥ सा
स्यदेवता॥ कस्येत्॥ शुक्राद्घन्॥ अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः॥ छच॥ म
हेंद्राद्घाणौ च॥ सोमाट्ट्यण्॥ वाय्वृतुपित्रुषसो यत्॥ द्यावापृथिवीशु राम्
नासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च॥ अग्नेर्ढक्॥ का ४१

रजराजन्य

लेभ्यो भववत् ॥ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ पितृव्यमातुलमातामहपिताम
हाः ॥ तस्य समूहः ॥ भिक्षादिभ्योऽण् ॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजपुत्रवत्स
मनुजोष्याद्वुञ् ॥ केदाराद्यञ्च ॥ २ ॥ ठञ्कवचिनश्च ॥ ब्राह्मणमा
णववाडवाद्यत् ॥ ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तल् ॥ अनुदात्तादेरञ् ॥ खं
डिकादिभ्यश्च ॥ चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ केशा
श्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्यां ॥ पाशादिभ्यो यः ॥ खलगोरथात् ॥ इनित्र
कट्यचश्च ॥ विषयो देशे ॥ राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो

तैँ क्षा

स्र· पा· विधल्भक्तल्लो ॥ सौत्र्यादिरिति छंदसः प्रगाथेषु ॥ संग्रामेप्रयोजनयो
४२ द्धृभ्यः ॥ सदस्यांप्रहणैरमितिक्रीडायांणः ॥ घञः सास्यांक्रियेतिञः ॥
तदधीतेतद्वेद ॥ क्रतूक्थादिसूत्रांताट्ठक् ॥ ३ ॥ क्रमादिभ्योवुन् ॥ अनुब्रा
ह्मणादिनिः ॥ वसंतादिभ्यष्ठक् ॥ प्रोक्ताल्लुक् ॥ सूत्राच्चकोपधात् ॥ छं
दोब्राह्मणानिचतद्विषयाणि ॥ तदस्मिन्नस्तीतिदेशेतन्नाम्नि ॥ तेन
निर्वृत्ते ॥ तस्यनिवासः ॥ अदूरभवश्च ॥ ओरञ् ॥ मतोश्चबह्वजंगात् राम
॥ बह्वचः कूपेषु ॥ उदक्चविपाशः ॥ संकलादिभ्यश्च ॥ स्त्रीपुसौवीरस्ता ४२

ल्वप्राक्षु॥सुवास्त्वादिभ्योऽण्॥रोणी॥कोपधाच्च॥वुञ्छण्कठजिलसेनि
रढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृण
प्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादि
भ्यः॥४॥जनपदेलुप्॥वरणादिभ्यश्च॥शर्करायावा॥ठक्छौच॥न
द्यांमतुप्॥मध्वादिभ्यश्च॥कुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुप्॥नडशादा
ड्ड्वलच्॥शिखायावलच्॥उत्करादिभ्यश्छः॥नडादीनांकुक्च॥शेषे॥
राष्ट्रावारपाराद्घखौ॥ग्रामाद्यखञौ॥कत्र्यादिभ्योढकञ्॥कुलकुक्षिग्री

स्तः पा॰ वाभ्यश्वास्यलंकारेषु॥नद्यादिभ्योढक्॥दक्षिणापश्चात्पुरँस्त्यक्॥कापि स
४३ श्याष्फक्॥रंकोरमनुष्येणूच॥ ॥द्युप्रागपागुदक्प्रतीचोयत्॥कंथाया
ष्ठक्॥वर्णौवुक्॥अव्ययात्यप्॥ऐषमोह्यश्वसोन्यतरस्यां॥तीररूप्योत्त
रपदादञ्ञ्यौ॥दिक्पूर्वपदादसंज्ञायांञः॥मद्रेभ्योञ्॥उदीच्यग्रामाच्च
बह्वचोंतोदात्तात्॥प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्॥कण्वादिभ्यो
गोत्रे॥इञश्च॥नद्व्यचःप्राच्यभरतेषु॥वृद्धाच्छः॥भवतष्ठक्छसौ॥का राम्
श्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ॥वाहीकग्रामेभ्यश्च॥विभाषोशीनरेषु॥ओर्देशेठञ्॥ ४३

वृद्धात्प्राचां ॥६॥ धन्वयोपधाद्वुञ् ॥ प्रस्थपुरवहांताच्च ॥ रोपधेतोः प्राचां ॥
जनपदतदवध्योश्च ॥ अवृद्धादपिबहुवचनविषयात् ॥ कच्छाग्निवक्त्रगर्तो
त्तरपदात् ॥ धूमादिभ्यश्च ॥ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ अरण्यान्मनु
ष्ये ॥ विभाषाकुरुयुगंधराभ्यां ॥ मद्रवृज्योः कन् ॥ कोपधादण् ॥ कच्छादि
भ्यश्च ॥ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ॥ अपदातौसाल्वात् ॥ गोयवाग्वोश्च ॥
गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ गहादिभ्यश्च ॥ प्राचांकटादेः ॥ राज्ञः क च ॥ ७ ॥ वृद्धादके
कांतखोपधात् ॥ कंथापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ पर्वताच्च ॥

सू: पा: विभाषामनुष्ये॥ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे॥८॥ तेनसास्मिन्नू ठञ्ञ्रू क्रमादि
५४ भ्योजनपदेघुञागपाग्घन्नवृद्धात्पंच्च॥ ॥इतिद्वितीयःपादः॥ ॥यु
ष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखञ्च॥ तस्मिन्नणिचयुष्माकास्माकौ॥
तवकममकावेकवचने॥ अर्धाद्यत्॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च॥ दिक्पू
र्वपदाट्ठञ्च॥ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ॥ मध्यान्मः॥ असांप्र
तिके॥ द्वीपादनुसमुद्रंयञ्॥ श्राद्धेशरदः॥ विभाषारोगातपयोः॥ रामं ४४
निशाप्रदोषाभ्यांच॥ +कालाट्ठञ्॥ +श्वसस्तुट्च॥ संधिवेला

तुनक्षत्रेभ्योण् ॥ प्रावृषएण्यः ॥ वर्षाभ्यष्ठक् ॥ छंदसिठञ् ॥ वसंताच्च ॥
१॥ हेमंताच्च ॥ सर्वत्राण्चतलोपश्च ॥ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेव्ययेभ्यष्ट्यु
ट्युलौतुट्च ॥ विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यां ॥ तत्रजातः ॥ प्रावृषष्ठप् ॥ सं
ज्ञायांशरदोवुञ् ॥ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ॥
पथःपंथच ॥ अमावास्यायावा ॥ अच ॥ सिंध्वपकराभ्यांकन् ॥ अण
ञौच ॥ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखा
षाढाबहुलाल्लुक् ॥ स्थानांतगोशालखरशालाच्च ॥ वत्सशालाभि

सू· पा· जिदश्वयुक्छतभिषजोवा॥ नक्षत्रेभ्योबहुलं॥ कृतलब्धक्रीतकुशलाः
४५ ॥ प्रायभवः॥ उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्॥ ४॥ संभूते॥ कोशाड्ढञ्॥
पु कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु॥ उप्ते च॥ आश्वयुज्यावुञ्॥ ग्रीष्म
द वसंतोन्यतरस्यां॥ देयमृणे॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्॥ ग्रीष्माव
रसमाद्वुञ्॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यांठञ्च॥ व्याहरतिमृगः॥
तदस्यसोढं॥ तत्रभवः॥ दिगादिभ्योयत्॥ शरीरावयवाच्च॥ दृति राम्
कुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्॥ ग्रीवाभ्योण्च॥ गंभीराञ्ञ्यः॥ अ ४५

अव्ययीभावाच्च॥ अंतःपूर्वपदाट्ठञ्॥ ३॥ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्॥ जिह्वा
मूलांगुलेश्छः॥ वर्गांताच्च॥ अशब्दे यत्खावन्यतरस्यां॥ कर्णलला
टात्कनलंकारे॥ तस्यव्याख्यातिव्यनाम्नः॥ बह्वचोंतोदात्ताट्ठञ्॥
क्रतुयज्ञेभ्यश्च॥ अध्या+ नइतिचव्याख्या+ येष्वेवर्षेः॥ पौरोडाश
पुरोडाशात्ष्ठन्॥ छंदसोयदणौ॥ द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुर
श्चरणनामाख्याताट्ठक्॥ अणृगयनादिभ्यः॥ तत आगतः॥ ठगाय
स्थानेभ्यः॥ शुंडिकादिभ्योण्॥ विद्यायोनिसंबंधेभ्योवुञ्॥ ऋत

स्त्र·पा·छञ्॥पितुर्यच्च॥गोत्रादंकवत्॥४॥हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यांरूप्यः॥
४६ मयट्च॥प्रभवति॥विदूराञ्ञ्यः॥तद्गच्छतिपथिदूतयोः॥अभिनिष्क्राम
तिद्वारं॥अधिकृत्यकृतेग्रंथे॥शिशुक्रंदयमसभद्वंद्वेंद्रजननादिभ्य
श्छः॥सोस्यनिवासः॥अभिजनश्च॥आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते॥शंडि
कादिभ्योञ्यः॥सिंधुतक्षशिलादिभ्योणञौ॥तूदीशलातुरवर्मतीकूचवारा
ड्ढक्छण्ढञ्यकः॥भक्तिः॥अचित्ताद्देशकालाट्ठक्॥महाराजाट्ठञ्॥वासुदेवार्जु राम
नाभ्यांवुन्॥गोत्रक्षत्रियाख्येभ्योबहुलंवुञ्॥जनपदिनांजनपदवत्सर्वंजनपदेन ४६

समानशब्दानांबहुवचने ॥ ५ ॥ तेनप्रोक्तं ॥ तित्तिरिवरतंतुखंडिकोखाच्छण् ॥ का
श्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यांणिनिः ॥ कलापिवैशंपायनांतेवासिभ्यश्च ॥
पुराणप्रोक्तेषुब्राह्मणकल्पेषु ॥ शौनकादिभ्यश्छंदसि ॥ कठचरकाल्लुक्
॥ कलापिनोण् ॥ छगलिनोढिनुक् ॥ पाराशर्यशिलालिभ्यांभिक्षुनटसूत्र
योः ॥ कर्मंदकृशाश्वादिनिः ॥ तेनैकदिक् ॥ तसिश्च ॥ उरसोयच्च ॥ उपज्ञाते ॥
कृतेग्रंथे ॥ संज्ञायां ॥ कुलालादिभ्योवुञ् ॥ क्षुद्राभ्रमरवटरवातपादञ् ॥
तस्येदं ॥ रथाद्यत् ॥ पत्रपूर्वादञ् ॥ पत्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ हलसीराट्ठक् ॥ द्वंद्वा
द्वुन्वैरमैथुनिकयोः ॥ गोत्रचरणाद्वुञ् ॥ संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥
शाकलाद्वा ॥ छंदोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ॥ नदंडमाणवांतेवासि

1914

सू॰ पा॰ षु॥ रैवतिकादिभ्यश्छः॥ कौपिंजलहास्तिपदादण्॥ आथर्वणिकस्येकलो
४७ पश्च॥ तस्यविकारः॥ अवयवेचप्राण्योषधिवृक्षेभ्यः॥ बिल्वादिभ्योण्
॥ कोपध्याच्च॥ त्रपुजतुनोः षुक्॥ ओरञ्॥ अनुदात्तादेश्च॥ ६॥ पलाशादि
भ्योवा॥ शम्याष्लञ्॥ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः॥ नित्यंवृद्धश
रादिभ्यः॥ गोश्चपुरीषे॥ पिष्टाच्च॥ संज्ञायांकन्॥ व्रीहेः पुरोडाशे॥ असंज्ञा
यांतिलयवाभ्यां॥ द्व्यचश्छंदसि॥ नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्॥ तालादिभ्योण्॥ जा
तरूपेभ्यःपरिमाणे॥ प्राणिरजनादिभ्योञ्॥ ञितश्चतत्प्रत्ययात्॥ क्रीत
वत्परिमाणात्॥ उष्ट्राद्वुञ्॥ उमोर्णयोर्वा॥ एण्याढञ्॥ गोपयसोर्यत्॥ ८॥ राम्
द्रोश्च॥ मानेवयः॥ फलेलुक्॥ प्लक्षादिभ्योण्॥ जंब्वावा॥ लुप्च॥ हरीत ४७

क्यादिभ्यश्च ॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौलुक्च ॥ ९ ॥ युष्मद्धेमंतात्संभृते
ग्रामाड्ढलुतेनरथात्पलाशादिभ्योद्रोश्चाष्टौ ॥ ॥ इतितृतीयःपादः ॥ ॥ प्रा
ग्वहतेष्ठक् ॥ तेनदीव्यतिखनतिजयतिजितं ॥ संस्कृतं ॥ कुलत्थकोपधादण् ॥
तुरति ॥ गोपुच्छाट्ठञ् ॥ नौद्व्यचष्ठन् ॥ चरति ॥ आकर्षात्ष्ठल् ॥ पर्पादिभ्यष्ठ
न् ॥ श्वगणाट्ठञ्च ॥ वेतनादिभ्योजीवति ॥ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥
विभाषाविवधवीवधात् ॥ अण्कुटिलिकायाः ॥ निर्वृत्तेक्षद्यूता
दिभ्यः ॥ क्त्रेर्मम्नित्यं ॥ १ ॥ अपमित्ययाचिताभ्यांकक्कनौ ॥ संसृष्टे ॥ चू
र्णादिनिः ॥ लवणाल्लुक् ॥ मुद्गादण् ॥ व्यंजनैरुपसिक्ते ॥ ओजःसहो
आयुधाच्छचाहरत्युत्संगादिभ्यः ॥ भस्त्रादिभ्यष्ठन् ॥ ४ । ५

सू: पा·

४८

म्भसावर्त्तति॥तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलं॥परिमुखंच॥प्रयच्छतिगर्ह्यं॥कु
सीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ॥उंछति॥रक्षति॥शब्ददर्दुरंकरोति॥पक्षि
मत्स्यमृगान्हंति॥परिपंथंचतिष्ठति॥माथोत्तरपदपदव्यनुपदंधा
वति॥आक्रंदाट्ठञ्च॥पदोत्तरपदंगृह्णाति॥प्रतिकंठार्थललामंच
४ ॥२॥धर्मंचरति॥प्रतिपथमेतिठंश्च॥समवायांत्समवैति॥परिषदो
ण्यः॥सेनायावा॥संज्ञायांललाटकुक्कुट्यौपश्यति॥तस्यध
र्म्यं॥अण्महिष्यादिभ्यः॥ऋतोञ्॥अवक्रयः॥तदस्यपण्यं॥लवणा
ट्ठञ्॥किशरादिभ्यष्ठन्॥शलालुनोन्यतरस्यां॥शिल्पं॥मड्डुकझर्झ

राम

४८

रादणन्यतरस्यां॥प्रहरणं॥परस्वधाट्ठञ्च॥शक्तियष्ट्योरीकक्॥अस्ति
ष्टं नास्तिदिष्टंमतिः॥३॥शीलं॥छत्रादिभ्योणः॥कर्माध्ययनेवृत्तं॥बह्व
च्पूर्वपदाट्ठच्॥हितंभक्षाः॥तदस्मैदीयतेनियुक्तं॥श्राणामांसौद
नाट्टिठन्॥भक्तादणन्यतरस्यां॥तत्रनियुक्तः॥अगारांताट्ठन्॥अ
ला ध्यायिन्यदेशकालात्॥कठिनांतप्रस्तारसंस्थानेषुव्यवहरति॥निक
टेवसति॥आवसथात्ष्ठल्॥प्राग्घिताद्यत्॥तद्वहतिरथयुगप्रा
संगं॥धुरोयड्ढकौ॥खः सर्वधुरात्॥एकधुराल्लुक्च॥शकटादण्॥
३।७ ४॥हलसीराट्ठक्॥संज्ञायांजन्याः॥विध्यत्यधनुषा॥धनगणंलब्धा॥

सू॰ पा॰ अन्नांणः॥ वशंगतः॥ पदमस्मिंदृश्यं॥ मूलमस्याबर्हि॥ संज्ञायांधेनुष्या॥ गृ
७५ हपतिनासंयुक्तेञ्यः॥ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतु
ल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादन
पेते॥ छंदसोनिर्मिते॥ उरसोणूच॥ हृदयस्यप्रियः॥ बंधनेचर्षौ॥ म
तजनहलात्करणजल्पकर्षेषु॥ तत्रसाधुः॥ प्रतिजनादिभ्यःखञ् ख
॥ भक्ताण्णः॥ ५॥ परिषदोण्यः॥ कथादिभ्यःष्ठक्॥ गुडादिभ्यःष्ठञ्॥
पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्॥ सभायायः॥ ढश्छंदसि॥ समान राम्
तीर्थेवासी॥ समानोदरेशयितओचोदात्तः॥ सोदराद्यः॥ भवेछं ७५

दसि ॥ पाथोनदीभ्यांड्यण् ॥ वेशंतहिमवद्भ्यामण् ॥ स्रोतसोविभाषाड्य
ड्यौ ॥ सगर्भसयूथसनुताद्यत् ॥ तुग्राद्घन् ॥ अग्राद्यत् ॥ घछौच ॥ स
मुद्राभ्राद्घः ॥ बर्हिषिदत्तं ॥ दूतस्यभागकर्मणी ॥ ५ ॥ रक्षोयातूनांहननी
॥ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ असुरस्यस्वं ॥ मायायामण् ॥
तद्वानासामुपधानोमंत्रइतीष्टकासुलुक्चमतोः ॥ अश्विमान
ण् ॥ वयस्यासुमूर्ध्नोमतुप् ॥ मत्वर्थैमासतन्वोः ॥ मधोर्ञ्च ॥ ओ
जसोहनियत्खौ ॥ वेशोयशआदेर्भगाद्यल् ॥ खच ॥ पूर्वैःकृतमिन
यौच ॥ अद्भिःसंस्कृतं ॥ सहस्रेणसंमितौघः ॥ मतौच ॥ सोममर्हति

सू॰ पा॰
५०

यः॥मयेच॥मधोः॥वसोःसमूहेच॥७॥नक्षत्राद्घः॥सर्वदेवात्तातिल्॥शि
वशमरिष्टस्यकरे॥भावेच॥८॥प्राग्वहतेरपमित्यधर्मशीलंहलपरि
षदोरक्षोनक्षत्राच्चत्वारि॥ ॥इतिचतुर्थःपादः॥ ॥इतिचतुर्थोध्यायः
समाप्तः॥४॥ ॥ॐ प्राक्क्रीताच्छः॥उगवादिभ्योयत्॥कंबलाच्चसंज्ञायां
॥विभाषाहविरपूपादिभ्यः॥तस्मैहितं॥शरीरावयवाद्यत्॥खलय
वमाषतिलवृषब्रह्मणश्च॥अजाविभ्यांथ्यन्॥आत्मन्विश्वजन
भोगोत्तरपदात्खः॥सर्वपुरुषाभ्यांणढञौ॥माणवचरकाभ्यांख
ञ्॥तदर्थंविकृतेःप्रकृतौ॥छदिरुपधिबलेर्ढञ्॥ऋषभोपान

रामः
५०

होर्ञ्यः॥ चर्मणोञ्॥ तदस्यतदस्मिन्स्यादिति॥ परिखायाढञ्॥ प्राग्वते
ष्ठञ्॥ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्॥ असमासेनिष्कादिभ्यः
॥१॥ शताच्चठन्यतावशते॥ संख्यायाअतिशदंतायाःकन्॥ वतोरिड्वा
॥ विंशतित्रिंशद्भ्यांड्वुनसंज्ञायां॥ कंसाट्टिठन्॥ शूर्पादञन्यतरस्यां॥ श
तमानविंशतिकसहस्रवसनादण्॥ अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायां
॥ विभाषाकार्षापणसहस्राभ्यां॥ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्॥ बिस्ताच्च॥
विंशतिकात्खः॥ खार्याईकन्॥ पणपादमाषशताद्यत्॥ शाणाद्वा॥
द्वित्रिपूर्वादण्च॥ तेनक्रीतं॥ तस्यनिमित्तंसंयोगोत्पातौ॥ गोद्व

चोसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्॥पुत्राच्छच॥२॥सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ
॥तस्येश्वरः॥तत्रविदितइतिच॥लोकसर्वलोकाभ्यांठञ्॥तस्यवापः॥पा
त्रात्ष्ठन्॥तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयते॥पूरणार्द्धाट्ठन्॥भागा
द्यच्च॥तद्धरतिवहत्यावहतिभाराद्वंशादिभ्यः॥वस्नद्रव्याभ्यांठन्कनौ
॥संभवत्यवहरतिपचति॥आढकाचितपात्रात्खोन्यतरस्यां॥द्विगोष्ठं
श्च॥कुलिजाल्लुक्खौच॥सोस्यांशवस्नभृतयः॥तदस्यपरिमाणं॥
संख्यायाःसंज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु॥पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पं
चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतं॥पंचद्दशतौवर्गेवा॥३॥सप्तनोञ्छंद

सि॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणेसंज्ञायांडण्॥ तदर्हति॥ छेदादिभ्योनित्यं॥
शीर्षच्छेदाद्यच्च॥ दंडादिभ्योयः॥ छंदसिच॥ पात्राद्घंश्च॥ कडंकरदक्षि
णाच्छच॥ स्थालीबिलात्॥ यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञौ॥ पारायणतुराय
णचांद्रायणंवर्त्तयति॥ संशयमापन्नः॥ योजनंगच्छति॥ पथष्कन्॥ पं
थोणनित्यं॥ उत्तरपथेनाहृतंच॥ कालात्॥ तेननिर्वृत्तं॥ तमधीष्टोभृतो
भूतोभावी॥ ४॥ मासाद्वयसियत्खञौ॥ द्विगोर्यप्॥ षण्मासाण्ण्यच्च॥ अ
वयसिठंश्च॥ समायाःखः॥ द्विगोर्वा॥ रात्र्यहःसंवत्सराच्च॥ वर्षाल्लुक्च॥
चित्तवतिनित्यं॥ षष्टिकाःषष्टिरात्रेणपच्यंते॥ वत्सरांताच्छश्छंदसि॥ संपरि

सू॰ पा॰ पूर्वात्खच्च॥तेनपरिजय्यलभ्यकार्यसुकरं॥तदस्यब्रह्मचर्यं॥तस्यचदक्षि
५२ णायज्ञाख्येभ्यः॥तत्रचदीयतेकार्यंभववत्॥व्युष्टादिभ्योण्॥तेनयथाक व
थाचहस्ताभ्यांणयतौ॥संपादिनि॥कर्मवेषाद्यत्॥ऽ॥तस्मैप्रभवतिसं भ
तापादिभ्यः॥योगाद्यच्च॥कर्मणउकञ्॥समयस्तदस्यप्राप्तं॥ऋतोरण्
॥छंदसिघस्॥कालाद्यत्॥प्रकृष्टेठञ्॥प्रयोजनं॥विशाखाषाढाद
ण्मंथदंडयोः॥अनुप्रवचनादिभ्यश्छः॥समापनात्सपूर्वपदात्॥ऐका
गारिकट्चौरे॥आकालिकडाद्यंतवचने॥तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिः॥त राम्
त्रतस्येव॥तदर्हं॥उपसर्गाच्छंदसिधात्वर्थे॥तस्यभावस्त्वतलौ॥आच ५२

त्   त

त्वात्॥६॥ननञ्पूर्वात्तँपुरुषादचतुरसंगँलवणवटबुधकतरसलसे
भ्यः॥पृथ्वादिभ्यइमनिज्वा॥वर्णदृढादिभ्यष्यञ्च॥गुणवचनब्रा
ह्मणादिभ्यःकर्मणिच॥स्तेनाद्यन्नलोपश्च॥सख्युर्यः॥कपिज्ञात्यो
र्ढक्॥पत्यंतपुरोहितादिभ्योयक्॥प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादि
भ्योञ्॥हायनांतयुवादिभ्योण्॥इगंताच्चलघुपूर्वात्॥योपधाद्गुरूपो
त्तमाद्वुञ्॥द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च॥गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेते
षु॥होत्राभ्यश्छः॥ब्रह्मणस्त्वः॥७॥प्राक्क्रीतछ्तीतँसर्वन्नमिससप्तनो च
ञ्मासात्तस्मैप्रभवतिननञ्पूर्वात्षोळश॥ ॥इतिप्रथमःपादः॥ ॥६॥

धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ्॥ व्रीहिशाल्योर्ढक्॥ यवयवकषष्टिकाद्यत्॥ वि
भाषातिलमाषोमाभंगाणुभ्यः॥ सर्वचर्मणः कृतः खखञौ॥ यथामुख
संमुखस्यदर्शनः खः॥ तत्सर्वादेः पथ्यंगकर्मपत्रपात्रंव्याप्नोति॥ आ[illegible]
पदंप्राप्नोति॥ अनुपदसर्वान्नायानयंबद्धाभक्षयतिनेयेषु॥ परो
वरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति॥ अवारपारासंतानुकामंगामी॥ स
मांसमांविजायते॥ अद्यश्वीनावष्टब्धे॥ आगवीनः॥ अनुग्वलंगा
मी॥ अध्वनोयत्खौ॥ अभ्यमित्राच्छच॥ गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे॥ अ
श्वस्यैकाहगमः॥ शालीनकौपीनेअधृष्टाकार्ययोः॥ १॥ व्रातेनजीव

त्ति॥ सप्तपदीनंसख्यं॥ हय्यंगवीनंसंज्ञायां॥ तस्यपाकमूलेपील्वादिकर्णा
दिभ्यः कुणब्जाहचौ॥ पक्षात्तिः॥ तेनवित्तश्चुंचुपूचणपौ॥ विनञ्भ्यां
नानाञौनसह॥ वेःशालछंकटचौ॥ संप्रोदश्चकटच्॥ अवात्कुटार
च्च॥ नतेनासिकायाःसंज्ञायांटीटञ्नाटज्भ्रटचः॥ नेर्विडज्बिरी
सचौ॥ इनच्पिटच्चिकचिच॥ उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढयोः॥
कर्मणिघटोठच्॥ तदस्यसंजाततारकादिभ्यइतच्॥ प्रमाणेद्वय
सज्दघ्नञ्मात्रचः॥ पुरुषहस्तिभ्यामण्च॥ यत्तदेतेभ्यःपरिमाणेव
तुप्॥ किमिदंभ्यांवोघः॥ २॥ किमःसंख्यापरिमाणेडतिच॥ संख्या

सू॰ पा॰ याज्ञवयवेतयप्॥ द्वित्रिभ्यांतयस्यायज्वा॥ उभादुदात्तोनित्यं॥ तदस्मि
५३ न्नधिकमितिदशांताड्डः॥ शदंतविंशतेश्च॥ संख्यायागुणस्यनिमा
नेमयट्॥ तस्यपूरणेडट्॥ नांतादसंख्यादेर्मट्॥ थट्चच्छंदसि॥ षट्
कतिकतिपयचतुरांथुक्॥ बहुपूगगणसंघस्यतिथुक्॥ वतोरिथु
क्॥ द्वेस्तीयः॥ त्रेः संप्रसारणंच्च॥ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यां॥
नित्यंशतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च॥ षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः॥ म
तौछः सूक्तसाम्नोः॥ अध्यायानुवाकयोर्लुक्॥ ३॥ विमुक्तादिभ्योणसाम्
॥ वुन्॥ तत्रकुशलःपथः॥ आ कर्षादिभ्यःकन्॥ धनहिरण्यात्कामे॥ ५४

गोषदादिभ्यो ९

स्वांगेभ्यः प्रसिते ॥ उदराट्ठगाद्यूने ॥ सस्येन परिजातः ॥ अंशंहारी ॥ तंत्राद
चिरापहृते ॥ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायां ॥ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ अधि
कं ॥ अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ पार्श्वेनान्विच्छति ॥ अयःशूलदंडा
जिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ स एषां ग्रामणीः
॥ शृंखलमस्य बंधनं करभे ॥ उत्क उन्मनाः ॥ कालप्रयोजनाद्रोगे
॥ तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायां ॥ कुल्माषादञ् ॥ श्रोत्रियंश्छंदोधीते ॥ श्राद्ध
मनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ पूर्वादिनिः ॥ सपूर्वाच्च ॥ इष्टादिभ्यश्च ॥ छंदसि
परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ अनुपद्यन्वेष्टा ॥ साक्षाद्द्रष्टरि सं

स्र॰पा॰ ज्ञायां ॥ क्षेत्रियच्परक्षेत्रेचिकित्स्यः ॥ इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिंद्रसृष्टमिंद्रजुष्ट
मिंद्रदत्तमितिवा ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ रसादिभ्यश्च ॥ प्राणिस्थादातो ल
५५ जन्यतरस्यां ॥ सिध्मादिभ्यश्च ॥ वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ फेनादिलच्च ॥ लोमा
दिपामादिपिछादिभ्यःशनेलचः ॥ ५ ॥ प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्योणः ॥ तपःसहस्रा
भ्यांविनीनी ॥ अण्च ॥ सिकताशर्कराभ्यांच ॥ देशेलुबिलचौच ॥ दंतउन्नतउ
रच् ॥ ऊषसुषिमुष्कमधोरः ॥ द्युद्रुभ्यांमः ॥ केशाद्वोन्यतरस्यां ॥ गांड्यज
गात्संज्ञायां ॥ कांडांडादीरन्नीरचौ ॥ रजःकृष्यासुतिपरिषदोवलच् राम
॥ दंतशिखात्संज्ञायां ॥ ज्योत्स्नातमिस्राशृंगिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगो
मिन्मलिनमलीमसाः ॥ अतइनिठनौ ॥ व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ तुंदादिभ्य ५५

इलच्च॥ एकगोपूर्वाठ्ठञ्नित्यं॥ शतसैस्रांताच्च निष्कात्॥ रूपाद्राहतप्रशंसयो
र्यप्॥ घ॥ अस्मायामेधास्रजोविनिः॥ बहुलं छंदसि॥ ऊर्णायायुस्॥ वा
चोग्मिनिः॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि॥ स्वामिन्नैश्वर्ये॥ अर्श आदि
भ्योच्॥ द्वंद्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्छा दिनिः॥ वातातीसाराभ्यां कुक्
च॥ वयसिपूरणात्॥ सुखादिभ्यश्च॥ धर्मशीलवर्णांताच्च॥ हस्ता
ज्जातौ॥ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि॥ पुष्करादिभ्योदेशे॥ बलादिभ्योमतुब
न्यतरस्यां॥ संज्ञायांमन्माभ्यां॥ कंशंभ्यांबभयुस्तितुतयसः
॥ तुंदिबलिवटेर्भः॥ अहंशुभमोर्युस्॥ २॥ धान्यानांव्रातेनाकितो

३।२।५

४ दोभ्या:३ प्रद्या २

स्व.पा. विमुक्तौ कालप्रज्ञा [illegible] स्मायामेधाविंशतिः ॥ २ ॥ इतिपंचमाध्यायस्यद्वि

५६ तीयःपादः ॥ प्राग्दिशोविभक्तिः ॥ किंसर्वनामबहुभ्योद्व्यादिभ्यः ॥ इदम

इश् ॥ एतेतौरथोः ॥ एतदोऽन् ॥ सर्वस्यसोऽन्यतरस्यांदि ॥ पंचम्यास्तसि

ल् ॥ तसेश्च ॥ पर्यभिभ्यांच ॥ सप्तम्यास्त्रल् ॥ इदमोहः ॥ किमोत् ॥ वाहच

छंदसि ॥ इतराभ्योपिदृश्यंते ॥ सर्वैकान्यकिंयत्तदःकालेदा ॥ इदमो

र्हिल् ॥ अधुना ॥ दानींच ॥ तदोदाच ॥ तयोर्दार्हिलौचच्छंदसि ॥ श ॥ अ

नद्यतनेर्हिलन्यतरस्यां ॥ सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्यु राम.

रन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुत्तरेद्युः ॥ ॥ प्रकारवचे ५८

द्युरपरे

नेथाल्॥इदमस्थमुः॥किमश्च॥थाहेतौचच्छंदसि॥दिक्शब्देभ्यःस
समीपंचमीप्रथमाभ्योदिग्देशाकालेष्वस्तातिः॥दक्षिणोत्तराभ्यामत
तसुच्॥विभाषापरावराभ्यां॥अंचेर्लुक्॥उपर्युपरिष्टात्॥पश्चात्
॥पश्चपश्चाचछंदसि॥उत्तराधरदक्षिणादातिः॥ऽनबन्यतरस्यां
मदूरेपंचम्याः॥दक्षिणादाच्॥आहिचदूरे॥उत्तराच्च॥पूर्वाधरावरा
णामसिपुरधवश्चैषां॥अस्तातिच॥२॥विभाषावरस्य॥संख्याया
विधार्थेधा॥अधिकरणविचालेच॥ऽकाद्धोध्यमुञन्यतरस्यां
॥द्वित्र्योश्चधमुञ्॥ऽधाच्च॥याप्येपाशप्॥पूरणाद्भागेतीयादन्॥

सू॰ पा॰ प्रागकादशभ्योछंदसि॥ षष्ठाष्टमाभ्यांञ्च॥ मानपश्वंगयोः कन्लु
५१ कौ च॥ एकादाकिनिच्चासहाये॥ भूतपूर्वेचरट्॥ षष्ठ्यारूप्य च॥ अति
शायनेतमबिष्ठनौ॥ तिङश्च॥ द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनौ॥
अजादीगुणवचनादेव॥ तुश्छंदसि॥ प्रशस्यस्यश्रः॥ अ॥ ज्य च॥
वृद्धस्य च॥ अंतिकबाढयोर्नेदसाधौ॥ युवाल्पयोः कनन्यतरस्यां॥
विन्मतोर्लुक्॥ प्रशंसायांरूपप्॥ ईषदसमाप्तौकल्पब्देश्यदेशीय
रः॥ विभाषासुपोबहुच्पुरस्तात्तु॥ प्रकारवचनेजातीयन्॥ प्रा राम
गिवात्कः॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः॥ कस्य च दः॥ अज्ञा ५७

४।३।१८ ते॥कुत्सिते॥संज्ञायांकन्॥अनुकंपायां॥नीतौचतद्युक्तात्॥बह्वचो
मनुष्यनाम्नष्ठज्वा॥घनिलचौच॥प्राचामुपादेरडज्वुचौच॥४॥जा
तिनाम्नः कन्॥अजिनांतस्योत्तरपदलोपश्च॥ठाजादावूर्ध्वंद्वि
तीयादचः॥शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनांतृतीयात्
४ ॥अल्पे॥ह्रस्वे॥संज्ञायांकन्॥कुटीशमीशुंडाभ्योरः॥कुत्वाडु
पच्॥कासूगोणीभ्यांष्टरच्॥वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्चतनुत्वे॥
किंयत्तदोनिर्धारणेद्वयोरेकस्यडतरच्॥वाबहूनांजातिपरिप्र
श्नेडतमच्॥एकाच्चप्राचां॥अवक्षेपणेकन्॥इवेप्रतिकृतौ॥

सू॰ पा॰ संज्ञायांच॥लुंमनुष्ये॥जीविकार्थेचापण्ये॥देवपथादिभ्यश्च॥
५८ ५॥वस्तेर्ढञ्॥शिलायाढः॥शाखादिभ्योयः॥द्रव्यंचभव्ये॥कु
शाग्राच्छः॥समासाच्चतद्विषयात्॥शर्करादिभ्योण्॥अंगुल्या
दिभ्यष्ठक्॥एकशालायाष्ठजन्यतरस्यां॥कर्कलोहितादीकक्
॥प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छंदसि॥पूगाञ्ञ्योग्रामणीपूर्वात्॥व्रा
तच्फञोरस्त्रियां॥आयुधजीविसंघांञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणरा
जन्यात्॥वृकाट्टेण्यण्॥दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः॥पर्श्वा राम
दियौधेयादिभ्योणञौ॥अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखाव ५८

छमीवदूर्णावच्छुमदणोयञ्॥ञादयस्तद्राजाः॥६॥प्राग्दिशोनद्यातने
विभाषाज्यच्च जातिनाम्नोवस्तेरेकोनविंशतिं॥२॥इतिपंचमाध्यायस्य
तृतीयःपादः॥पादशतस्यसंख्यादेर्वीप्सायांवुन्लोपश्च॥दंडव्यवसर्ग
योश्च॥स्थूलादिभ्यःप्रकारवचनेकन्॥अनत्यंतगतौक्तात्॥नसामिव
चने॥वृहत्याअच्छादने॥अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तर
पदात्खः॥विभाषांचेरदिक्स्त्रियां॥जात्यंताच्छबंधुनि॥स्थानांताद्वि
भाषासस्थानेनेतिचेत्॥किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे॥अमु
चच्छंदसि॥अनुगादिनष्ठक्॥णचःस्त्रियामञ्॥अणिनुणः॥विसा

सू॰पा॰ रिणो मत्स्ये॥ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्॥ द्वित्रिचतु
५९ र्भ्यः सुच्॥ एकस्य सकृच्च॥ विभाषा बहोर्धाविप्रकृष्टकाले॥ १॥ त
त्प्रकृतवचने मयट्॥ समूहवच्च बहुषु॥ अनंतावसथेतिहभेषजा
६४ ञ्ञ्यः॥ देवतांतात्तादर्थ्ये यत्॥ पादार्घाभ्यां च॥ अतिथेर्ञ्यः॥ देवात्तल्॥
अवेः कः॥ यावादिभ्यः कन्॥ लोहितान्मणौ॥ वर्णे चानित्ये॥ रक्ते॥
कालाच्च॥ विनयादिभ्य ष्ठक्॥ वाचो व्याहृतार्थायां॥ तद्युक्तात्क ६६
र्मणोण्॥ ओषधेरजातौ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च॥ मृदस्तिकन्॥ सस्नौ राम
प्रशंसायां॥ २॥ वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छंदसि॥ बह्व ५९

ल्पार्थाच्छकृत्करकादन्यतरस्यां॥ संख्यैकवचनाद्वीप्सायां॥ प्रति
योगे पंचम्यास्तसिः॥ अपादाने चाहीयरुहोः॥ अतिग्रहाव्यथ
नक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः॥ हीयमानपापयोगाच्च॥ षष्ठ्या व्याश्र
त ये॥ रोगाच्चापनयने॥ अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि
तो च्विः॥ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च॥ विभाषा साति का
र्त्स्न्ये॥ अभिविधौ संपदा च॥ तदधीनवचने॥ देये त्रा च॥ देवमनुष्य
पुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलं॥ अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यज राम
वरार्द्धादनितौ डाच्॥ कृञो द्वितीयतृतीयशंबबीजात्कृषौ॥ संख्यायां

स्र·पा· श्चगुणांतायाः।समयाच्चयापनायां॥ ॥सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने।
५०
निष्कुलांनिष्कोषणे।सुखप्रियादानुलोम्ये।दुःखात्प्रातिलोम्ये।शूल
त्पाके।सत्यादशपथे।मद्रात्परिवापणे।समासांताः।नपूजनात्॥ ताः ११ ३
किमःक्षेपे।नञस्तत्पुरुषात्।पथोविभाषा।बहुव्रीहौसंख्येयेडजबहु
गणात्।ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे॥अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः।
अक्ष्णोदर्शनात्।अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुह राम
र्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदि प ६०
वाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजा

१ नगोष्ठश्वाः॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः॥ अवसमंधेभ्यस्तमसः॥ श्वसोवसीयः श्रेय+१

तोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुंसः॥ ६॥ अन्ववतप्ताद्रहसः॥ प्रतेरुरसः सप्त
मीस्थात्॥ अनुगवमायामे॥ द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः॥ उपसर्गादध्वनः॥
तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः॥ अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च
रात्रेः॥ अह्नोह्न एतेभ्यः॥ नसंख्यादेः समाहारे॥ उत्तमैकाभ्यांच॥ राजा
हः सखिभ्यष्टच्॥ गोरतद्धितलुकि॥ अग्राख्यायामुरसः॥ अनोश्मा
यःसरसां जातिसंज्ञयोः॥ ग्रामकौटाभ्यांच तक्ष्णः॥ अतेः शुनः॥ उपमा
नादप्राणिषु॥ उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः॥ नावोद्विगोः॥ अर्द्धाच्च॥ प
खार्याः प्राचां॥ द्वित्रिभ्यामंजलेः॥ अनसंतान्नपुंसकाच्छंदसि॥ ब्र

भ्यः

सू. पा. ह्मणोजानपदाख्यायां॥कुमहद्भ्यामन्यतरस्यां॥द्वंद्वाच्चुदषहांतात्समा
६१ हारे॥अव्ययीभावेशरत्प्रभृति॥अनश्च॥नपुंसकादन्यतरस्यां॥नदीपौर्णमा
स्याग्रहायणीभ्यः॥झयः॥गिरेश्चसेनकस्य॥बहुव्रीहौसर्के क्ष्णोःस्वांगा थ्य
त्षच्॥अंगुलेर्दारुणि॥द्वित्रिभ्यांषमूर्ध्नः॥अप्पूरणीप्रमाण्योः॥अंतर्बहिर्भ्यां
लो चम्नः॥अञ्नासिकायाः संज्ञायांनसंचास्थूलात्॥उपसर्गाच्च॥सुप्रातसु
श्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः॥ ६॥नञ्दुःसुभ्योह
लिसक्थ्योरन्यतरस्यां॥नित्यमसिच्प्रजामेधयोः॥बहुप्रजाश्छंदसि॥
धर्मादनिच्केवलात्॥जंभासुहरिततृणसोमेभ्यः॥दक्षिणेर्मालुब्धयो राम्
गे॥इच्कर्मव्यतिहारे॥द्विदंड्यादिभ्यश्च॥प्रसंभ्यांजानुनोर्ज्ञुः॥ऊर्ध्वाद्वि ६१

भाषा॥ ऊधसोनङ्॥ धनुषश्च॥ वासंज्ञायां॥ जायायानिङ्॥ गंधस्येदुत्पूतिसुसु
रभिभ्यः॥ अल्पाख्यायां॥ उपमानाच्च॥ पादस्यलोपोहस्त्यादिभ्यः॥ कुंभपदीषुच
॥ संख्यासुपूर्वस्य॥ ७॥ वयसिदंतस्यदतृ॥ छंदसिच॥ स्त्रियांसंज्ञायां॥ विभाषा
भ्र ४ श्यावारोकाभ्याम्॥ अग्रांतशुद्धशु[illegible]वृषवराहेभ्यश्च॥ ककुदस्यावस्थायां॥
लोपः॥ त्रिककुत्पर्वते॥ उद्विभ्यांकाकुदस्य॥ पूर्णाद्वि भाषा॥ सुहृद्दु
र्हृदौ मित्रामित्रयोः॥ उरःप्रभृतिभ्यःकप्॥ इनस्त्रियां॥ नद्यृतश्च॥ शेषाद्वि
भाषा॥ नसंज्ञायां॥ ईयसश्च॥ वंदितेभ्रातुः॥ ऋतश्छंदसि॥ नाडीतं
त्र्योःस्वांगे॥ निष्प्रवाणिश्च॥ ८ ॥ पादशतस्यतत्प्रकृतवत्कंसपत्रान्व
वखायीनन्त्युःयासिविंशतिः॥ ॥ इतिचतुर्थः पादः॥ ॥ पंचमोध्यायःसमाप्तः

सुभ्योव

ज्मेषाभ्यां

स्र॰ पा॰ ॐ न्नम्॥ एकाचोद्वेप्रथमस्य॥ अजादेर्द्वितीयस्य॥ नंद्राः संयोगादयः॥ पूर्वो
६२ भ्यासः॥ उभे अभ्यस्तं॥ जक्षित्याद्यः षट्॥ तुजादीनांदीर्घोभ्यासस्य
॥ लिटिधातोरनभ्यासस्य॥ सन्यङोः॥ श्वै॥ चङि॥ दाम्धात्सात्क्रान्मी
द्वौं श्च॥ ष्यङः संप्रसारणंपुत्रपत्योस्तत्पुरुषे॥ बंधुनिबहुव्रीहौ॥ वचि
स्वपियजादीनांकिति॥ ग्रहि ज्यावयिव्यधिविष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छ
तिभृज्जतीनांङिति च॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषां॥ स्वापेश्चङि॥ स्व
पिस्यमिव्येञांयङि॥ नवशः॥ २॥ चायः की॥ स्फायस्फी निष्ठायां॥ स्त्यः
प्रपूर्वस्य॥ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः॥ प्रतेश्च॥ विभाषाभ्यवपूर्वस्य॥ शृतं र एम
पाके॥ प्यायः पी॥ लिड्यङोश्च॥ विभाषाश्वेः॥ णौचसंश्चङोः॥ ह्वः संः ६२

५।२।७

प्रसारणं॥ अभ्यस्तस्य च॥ बहुलं छंदसि॥ चायः की॥ अपस्पृधेथामा
नृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्त्तः॥ नसंप्रसार
णेसंप्रसारणं॥ लिटिवयोयः॥ वश्चास्यान्यतरस्यांकिति॥ वेञः॥
॥२॥ ल्यपि च॥ ज्यश्च॥ व्यश्च॥ विभाषापरेः॥ आदेच उपदेशेशि
ति॥ नव्यो लिटि॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि॥ क्रीङ्जीनाण्णौ॥ सिध्य
तेरपारलौकिके॥ मीनातिमिनोतिदीङांल्यपिच॥ विभाषाली
यतेः॥ खिदेश्छंदसि॥ अपगुरोणमुलि॥ चिस्फुरोर्णौ॥ प्रजनेवी
यतेः॥ बिभेतेर्हेतुभये॥ नित्यंस्मयतेः॥ सृजिदृशोर्झल्यमकिति॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यांन्यतरस्यां ॥ शीर्षंश्छंदसि ॥ ३ ॥ ये च तद्धिते ॥ अ
चि शीर्षः ॥ पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषंदोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छ[illegible]
भृतिषु ॥ धात्वादेः षः सः ॥ णो नः ॥ लोपो व्योर्वलि ॥ वेरपृक्तस्य ॥ हल्ङ्या
ब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ॥ शेश्छंदसि बहुलं ॥ ह्रस्व
स्य पिति कृति तुक् ॥ संहितायां ॥ छे च ॥ आङ्माङोश्च ॥ दीर्घात् ॥ पदांता
द्वा ॥ इको यणचि ॥ एचोयवायावः ॥ वांतो यि प्रत्यये ॥ धातोस्तन्निमि
त्तस्यैव ॥ ४ ॥ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ क्रय्यस्तदर्थे ॥ भय्यप्रवय्ये च छं

दसि ॥ एकः पूर्वपरयोः ॥ अंतादिवच्च ॥ षत्वतुकोरसिद्धः ॥ आद्गुणः ॥
वृद्धिरेचि ॥ एत्येधत्यूठ्सु ॥ आटश्च ॥ उपसर्गादृति धातौ ॥ वासुप्यापि
शलेः ॥ औतोम्शसोः ॥ एङि पररूपं ॥ ओमाङोश्च ॥ उस्यपदांतात् ॥
अतोगुणे ॥ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ नाम्रेडितस्यांत्यस्य तु वा ॥ नि
त्यमाम्रेडिते डाचि ॥ ५ ॥ अकः सवर्णे दीर्घः ॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥
तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ नादिचि ॥ दीर्घाज्जसि च ॥ वा छंदसि ॥ अमि २।४।
पूर्वः ॥ संप्रसारणाच्च ॥ एङः पदांतादति ॥ ङसिङसोश्च ॥ सतउत् ॥

ख्यत्यात्परस्य॥ अतोरोरप्लुतादप्लुते॥ हशि च॥ प्रकृत्यांतःपादमव्यपरे॥
अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रताँमवंत्ववस्युषु च॥ यजुष्युरः॥ आपोजुषा
णोवृष्णोवार्षिष्ठेंबेंबालेंबिकेपूर्वे॥ अंग इत्यादौ च॥ अनुत्ते च कुध दा
परे॥६॥ अवपथासि च॥ सर्वत्र विभाषा गोः॥ अवङ् स्फोटाय
नस्य॥ इंद्रे च नित्यं॥ प्लुतप्रगृह्या अचि॥ आङोनुनासिकश्छं
दसि॥ इकोसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च॥ ऋत्यकः॥ अप्लुतवदु
पस्थिते॥ ई चाक्रवर्मणस्य॥ दिव उत्॥ एतत्तदोः सुलोपोकोरनञ्

समासेहलि॥स्यश्छंदसिबहुलं॥सोचिलोपेचेत्पादपूरणं॥सुट्का
त्पूर्वः॥अड्भ्यासव्यवायेपि॥संपर्युपेभ्यःकरोतौभूषणे॥समवाये
च॥उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु॥किरतौलवने॥७॥हिं
सायांप्रतेश्च॥अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने॥कुस्तुंबुरूणिजा
तिः॥अपरस्पराःक्रियासातत्ये॥गोष्पदंसेवितासेवितप्रमाणेषु॥
आस्पदंप्रतिष्ठायां॥आश्चर्यमनित्ये॥वर्चस्केवस्करः॥अपस्क
रोरथांगं॥विष्किरःशकुनिर्विकिरोवा॥ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदेमंत्रे॥

स्व॰पा॰ प्रतिष्कशश्चकशेः॥ प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी॥ मस्करमस्करिणोवेणु
६५ परिव्राजकयोः॥ कास्तीराजस्तुंदेनगरे॥ कारस्करो वृक्षः॥ पारस्कप्र २
भृतीनिचसंज्ञायां॥ अनुदात्तंपदमेकवर्जं॥ कर्षात्वतोघञोंतउदा
त्तः॥ उंछादीनांच॥ ८॥ अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपः॥ धातोः॥ चि
तः॥ तद्धितस्य॥ कितः॥ तिसृभ्योजसः॥ चतुरः शसि॥ सावेकाच
५ स्तृतीयादिर्विभक्तिः॥ अंतोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमा
से॥ अंचेश्छंदस्यसर्वनामस्थानं॥ ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः॥ अ ६५

ष्नोदीर्घात् ॥ शतुरनुमो नद्यजादी ॥ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ नोङ्धा
त्वोः ॥ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ नामन्यतरस्यां ॥ ङ्याश्छंदसि बहुलं ॥ षट्
त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ झल्युपोत्तमं ॥ ८ ॥ विभाषा भाषायां ॥ न गोश्व
६ न्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥ दिवो झल् ॥ नृ चान्यतरस्यां ॥ तित्स्वरि
तं ॥ तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः ॥
आदिः सिचोन्यतरस्यां ॥ स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ अभ्यस्तानामा
दिः ॥ अनुदात्ते च ॥ सर्वस्य सुपि ॥ भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्रा

जागरं प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ लिति ॥ आदिर्णमुल्यन्यतरस्यां ॥ अचः क
र्तृयकि ॥ थलि च सेटीडंतोवा ॥ ञ्नित्यादिर्नित्यं ॥ आमंत्रितस्य च ॥ प
थिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ अंतश्चतवैयुगपत् ॥ १० ॥ क्षयो निवासे ॥
जयः करणं ॥ वृषादीनां च ॥ संज्ञायामुपमानं ॥ निष्ठा च द्व्यजनात् ॥
शुष्कधृष्टौ ॥ आशितः कर्ता ॥ रिक्ते विभाषा ॥ जुष्टार्पिते च छंदसि ॥
नित्यं मंत्रे ॥ युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ ङयि च ॥ यतोनावः ॥ ईडवंदवृशंस
दुहाण्यतः ॥ विभाषा वेण्विंधानयोः ॥ त्यागरागहासकुहश्वठक्रथा

जय्या
वकः

नां॥ उपोत्तमं रिति॥ चड्यन्यतरस्यां॥ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियां॥ अं
तोवत्याः॥ ११॥ ईवत्याः॥ चौ॥ समासस्य॥ २॥ एकाच श्वायो ल्यपि च
ये चक्ष [illegible] य्या कौ [illegible]ः सद र्गैवपथासि हिंसायामनुदात्तस्य चैव विभाषा
क्षय ईवत्यास्त्रीणि॥ ॥ इति षष्ठोध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ बहुव्री
हौ प्रकृत्या पूर्वपदं॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्विती
याकृत्याः॥ वर्णो वर्णेष्वनेते॥ गाधलवणयोः प्रमाणे॥ दायाद्यं दाया
दे॥ प्रतिबंधि चिरकृच्छ्रयोः॥ पदेपदेशे॥ निवाते वातत्राणे॥ शारदे

स.पा.
६७

नार्तवि॥अध्वर्युकषाययोर्जातौ॥सदृशप्रतिरूपयोःसादृश्ये॥द्विगौप्रमा
णे॥गंतव्यंपण्यंवाणिजे॥मात्रोपज्ञोपक्रमच्छायेनपुंसके॥सुखप्रिययो
र्हिते॥प्रीतौच॥स्वंस्वामिनि॥पत्यावैश्वर्ये॥नभूवाक्चिद्दिधिषु॥वा
भुवनं॥१॥आशंकाबाधनेदीयःसुसंभावने॥पूर्वेभूतपूर्वे॥सविधस
नीडसमर्यादसवेशसदेशेषुसामीप्ये॥विस्पष्टादीनिगुणवचनेषु॥
श्रज्यावमकन्यापवत्सुभावेकर्मधारये॥कुमारश्च॥आदिःप्रत्येनसि॥
पूगेष्वन्यतरस्यां॥इगंतकालकपालभगालशरावेषुद्विगौ॥बह्वन्य ६७

तरस्यां॥ दिष्टिवितस्त्योश्च॥ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबंधेष्वकालात्
॥ परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु॥ राजबहुवचनद्वंद्वेंधकवृ न्य
ष्णिषु॥ संख्या॥ आचार्योपसर्जनश्चांतेवासी॥ कार्त्तकौजपादयश्च॥
महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्र
वृद्धेषु॥ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे॥ उष्ट्रः सादिवाम्योः॥ २॥ गौः सादसादिसा
रथिषु॥ कुरुगार्हपरितक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेव
डवातैतिलकद्रूः पण्यकंबलो दासीभाराणां च॥ चतुर्थी तदर्थे॥

अर्थे॥ क्ते च॥ कर्मधारये निष्ठा॥ अहीने द्वितीया॥ तृतीया कर्मणि॥
गतिरनंतरः॥ तादौ च निति कृत्यतौ॥ तवै चांतश्च युगपत्॥ अनि
गंतोंच तौ वप्रत्यये॥ न्यधी च॥ ईषदन्यतरस्यां॥ हिरण्यपरि
माणं धने॥ प्रथमोचिरोपसंपत्तौ॥ कतरकतमौ कर्मधारये॥
आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः॥ राजा च॥ षष्ठी प्रत्येनसि॥ क्ते नि
त्यार्थे॥ ग्रामः शिल्पिनि॥ राजा च प्रशंसायां॥ आदिरुदात्तः॥
सप्तमी हारिणौ धर्म्येहरणे॥ युक्ते च॥ विभाषाध्यक्षे॥ पापं च
शिल्पिनि॥ गोत्रांतेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे॥ अंगानि

मैरेये ॥ भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ गोबिडालसिंहसैंधवेषूपमाने ॥ अके
जीविकार्थे ॥ प्राचां क्रीडायां ॥ अणि नियुक्ते ॥ शिल्पिनि चाकृञः ॥
५।३।५ संज्ञायां च ॥ गोतंतियवं पाले ॥ णिनि ॥ उपमानं शब्दार्थप्रकृता
वेव ॥ ४ ॥ युक्तारोह्यादयश्च ॥ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ अं
त्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ ग्रामे निवसंतः ॥ घोषादिषु च ॥ छात्र्यादयः शाला
यां ॥ प्रस्थे वृद्धमकर्क्यादीनां ॥ मालादीनां च ॥ अमहन्नवन्नग
रे नुदीचां ॥ अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् ॥ न भूताधिकसंजीवम

सू॰पा॰

द्राश्मकंजलं॥अंतः॥सर्वंगुणकार्त्स्न्ये॥संज्ञायांगिरिनिकाय्योः॥कु य
६९ मार्यांवयसि॥उदकेकेवले॥द्विगोक्रतौ॥सभायांनपुंसके॥पुरे
प्राचां॥अरिष्टगोडपूर्वेच॥५॥नहास्तिनफलकमार्देयाः॥कुसू
लकूपकुंभशालंबिले॥दिक्शब्दाग्रामजनपदाख्यानचानराटे
षु॥आचार्योपसर्जनश्चांतेवासिनि॥उत्तरपदवृद्धौसर्वंच॥ब
हुव्रीहौविश्वंसंज्ञायां॥उदराश्वेषुषु॥क्षेपे॥नदीबंधुनि॥निष्ठो ६९
पसर्गपूर्वमन्यतरस्यां॥उत्तरपदादिः॥कर्णोवर्णलक्षणात्॥

संज्ञौपम्ययोश्च॥कंठपष्ठग्रीवाजंघंच॥शृंगमवस्थायांच॥नञोजर
मरमित्रमृताः॥सोर्मनसीअलोमोषसी॥क्रत्वादयश्च॥आद्युदात्तंद्व्य
च्छंदसि॥वीरवीर्यौच॥द॥कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययी
भावे॥कंसमंथशूर्पपाय्यकांडंद्विगौ॥तत्पुरुषेशालायांनपुंसके
॥कंथाच॥आदिश्चिहणादीनां॥चेलखेटकटुककांडंगर्हायां॥
चीरमुपमानं॥पललसूपशाकंमिश्रे॥कूलसूदस्थलकर्षाःज्ञौसं
यां॥अकर्मधारयेराज्यं॥वर्ग्यादयश्च॥पुत्रःपुंभ्यः॥नाचार्यरा

सू॰पा॰
७०

जार्त्विकसंयुक्त ज्ञात्याख्येभ्यः ।। चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ।। षट्चक्रा
डादीनि ।। कुंडंवनं ।। प्रकृत्या भगालं ।। शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहाभेव
सत् ।। गतिकारकोपपदात्कृत् ।। उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ।। ७५
देवताद्वंद्वे च ।। नोत्तरपदेनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमंथिषु ।। अं
तः ।। थाथघञ्क्ताजबित्रकाणां ।। सूपमानात्क्तः ।। संज्ञाया
मनाचितादीनां ।। प्रवृद्धादीनां च ।। कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशि
षि ।। इत्थंभूतेन कृतमिति च ।। अनो भावकर्मवचनः ।। मन्

७०

षा०२। ६

क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः॥सप्तम्याःपु
ण्यं॥ऊनार्थकलहंतृतीयायाः॥मिश्रंचानुपसर्गमसंधौ॥न
ञोगुणप्रतिषेधेसंपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः॥ययतो
श्चातदर्थे॥अच्कावशक्तौ॥आक्रोशेच॥संज्ञायां॥कृत्यो
केष्णुच्चार्वादयश्च॥८॥विभाषातृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु॥
बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यःप्रथमपूरणयोःक्रियागणने॥संख्या
यास्तनः॥विभाषाछंदसि॥संज्ञायांमित्राजिनयोः॥व्यवायिनो

तरं ॥ मुखंस्वांगं ॥ नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः
॥ निष्ठोपमानादन्यतरस्यां ॥ जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात्
क्तोकृतमि तप्रतिपंनाः ॥ वाजाते ॥ नञ्सुभ्यां ॥ कपिपूर्वं ॥ ह्रस्वां
तेंत्यात्पूर्वं ॥ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ नगुणादयोवयवाः ॥ उ
पसर्गात्स्वांगंध्रुवमपर्शु ॥ वनंसमासे ॥ अंतः ॥ अंतश्च ॥ २ ॥ न
निविभ्यां ॥ परेरभितोभाविमंडलं ॥ प्रादस्वांगंसंज्ञायां ॥ निरुद
कादीनिच ॥ अभेर्मुखं ॥ अपाच्च ॥ स्फिगपूतवीणांजोध्वकु

क्षिसीरनामनाम च॥अधेरुपरिस्थं॥अनीरप्रधानकनीयसी॥पुरु
षश्चान्वादिष्टः॥अतेरकृत्संदे॥नेरनिधाने॥प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरु
षे॥उपाद्वजजिनमगौरादयः॥सोरवक्षेपणे॥विभाषोत्पुच्छे॥द्वि
त्रिभ्यांपाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ॥सक्थं चाक्रांतात्॥परादिश्छंदसि
बहुलं॥१०॥बहुव्रीहावाशंकागोः [illegible] क्कै निरवधि युक्तान हास्ति
षा कूलतीरदेवताविभौननिध्ये नि कोनाविंशतिः॥ ॥इति षष्ठाध्या
यस्य द्वितीयपादः॥ ॥अलुगुत्तरपदे॥पंचम्याः स्तोकादिभ्यः॥

आदि
निरपेक्ष
तीर

तिर।
वि१०।१३

ओजःसहोंभस्तमसस्तृतीयायाः॥मनसःसंज्ञायां॥आज्ञायि
निच॥आत्मनश्चपूरणे॥वैयाकरणाख्यायांचतुर्थ्याः॥प
रस्यच॥हलदंतात्सप्तम्याःसंज्ञायां॥कारनाम्निचप्राचांहला
दौ॥मध्याद्गुरौ॥अमूर्धमस्तकात्स्वांगादकामे॥बंधेचविभा
षा॥तत्पुरुषेकृतिबहुलं॥प्रावृट्शरत्कालदिवांजे॥विभाषा
वर्षक्षरशरवरात्॥घकालतनेषुकालनाम्नः॥शयवासवा
सिष्वकालात्॥नेत्सिद्धबध्नातिषुच॥स्थेचभाषायां॥१॥

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ पुत्रेन्यतरस्यां ॥ ऋतो विद्यायोनिसंबंधेभ्यः ॥
विभाषा स्वसृपत्योः ॥ आनङ् ऋतो द्वंद्वे ॥ देवताद्वंद्वे च ॥ ईदग्नेः
सोमवरुणयोः ॥ इद्वृद्धौ ॥ दिवो द्यावा ॥ दिवसश्च पृथिव्यां ॥ उषा
सोषसः ॥ मातरपितरावुदीचां ॥ पितरामातरा च छंदसि ॥ स्त्रियाः
पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रिया
दिषु ॥ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ क्यङ्मानिनोश्च ॥ न कोपधायाः
॥ संज्ञापूरण्योश्च ॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ स्वां

गाच्चेतोमानिनि॥२॥जातेश्च॥पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु॥घरू
पकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषुङ्योनेकाचोह्रस्वः॥नद्याःशेषस्या
न्यतरस्यां॥उगितश्च॥आन्महतःसमानाधिकरणजातीययोः॥
द्व्यष्टनःसंख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः॥त्रेस्त्रयः॥विभाषाचत्वारिंश
त्प्रभृतौसर्वेषां॥हृदयस्यहृल्लेखयदण्लासेषु॥वाशोकष्यञ्रोगे
षु॥पादस्यपदाज्यातिगोपहतेषु॥पद्यत्यतदर्थे॥हिमकाषिहति
षुच॥ऋचःशे॥वाघोषमिश्रशब्देषु॥उदकस्योदःसंज्ञायां॥पे

षंवासवाहनधिषुच॥एकहलादौपूरयितव्येन्यतरस्यां॥मंथोद
नसक्तुबिंदुवज्रभारहारवीवधगाहेषुच॥इकोह्रस्वोङ्योगा
लवस्य॥एकतद्धितेच॥ङ्यापोःसंज्ञाछंदसोर्बहुलं॥त्वेच॥इष्टके
षीकामालानांचिततूलभारिषु॥खित्यनव्ययस्य॥अरुर्द्विषदजं
तस्यमुम्॥इचएकाचोम्प्रत्ययवच्च॥वाचंयमपुरंदरौच॥कारेस
त्यागदस्य॥श्येनतिलस्यपातेञे॥रात्रेःकृतिविभाषा॥नलोपोनञः॥
भ्रा तस्मान्नुडचि॥नँ[illegible]ण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुं

सकनक्षत्रनक्रनाकेषुप्रकृत्या॥एकादिश्चैकस्यचादुक्॥नगोप्रा
णिष्वन्यतरस्यां॥सहस्यसः संज्ञायां॥ग्रंथांताधिकेच॥द्वितीयेचानु
पाख्ये॥४॥अव्ययीभावेचाकाले॥वोपसर्जनस्य॥प्रकृत्याशिष्य
गोवत्सहलेषु॥समानस्यछंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु॥ज्योतिर्ज
नपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवबंधुषु॥चरणे चन
ब्रह्मचारिणि॥तीर्थेये॥विभाषोदरे॥दृग्दृशवतुषु॥इदंकि
मोरीश्की॥आसर्वनाम्नः॥विष्वग्देवयोश्चटेरद्र्यंचतौव

प्रत्यये॥समःसमि॥तिरसस्तिर्यलोपे॥सहस्यसध्रिः॥
सधमादस्थयोश्छंदसि॥द्यंतरुपसर्गेभ्योप ईत्॥ऊनोर्दे
देशे॥अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्यदुगाशीराशास्थास्थितोत्सुको
तिकारकरागच्छेषु॥अर्थेविभाषा॥५॥कोःकत्तत्पुरुषेचि॥र
थवदयोश्च॥तृणेचजातौ॥कापथ्यक्षयोः॥ईषदर्थे॥वि
षा भाषापुरुषे॥कवंचोष्णे॥पथिचछंदसि॥पृषोदरादीनियथो
पदिष्टं॥संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहनन्यतरस्याङ्ङौ॥ढ्र

सू०पा०
७५

लोपेपूर्वस्यदीर्घोणः॥सहिवहोरोदवर्णस्य॥साढ्यैसाढ्वासाढेतिनिगमे॥
संहितायां॥कर्णेलक्षणस्याविष्टाष्टपंचमणिभिन्नछिन्नछिद्रस्रुव
स्वस्तिकस्य॥नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषुक्वौ॥वनगिर्योः
संज्ञायांकोटरकिंशुलकादीनां॥वले॥मतौबह्वचोनजिरादीनां॥
शरादीनांच॥द॥इकोवहेपीलोः॥उपसर्गस्यघञ्यमनुष्येबहुलं॥
इकःकाशे॥दस्ति॥अष्टनःसंज्ञायां॥छंदसिच॥चितेःकपि॥वि
श्वस्यवसुराटोः॥नरेसंज्ञायां॥मित्रेचर्षौ॥मंत्रेसोमाश्वेंद्रियवि

७५

विश्वदेव्यस्यमतौ।।ओषधेश्चविभक्तावप्रथमायां।।ऋचितुनुघमक्षु
तङ्कुत्रोरुष्याणां।।इकःसुञि।।द्व्यचोतस्तिङः।।निपातस्यच।।अ
न्येषामपिदृश्यते।।च्वौ।।संप्रसारणस्य।।अलुकृष छ्याजातेरिको
व्ययीभावेकोः ~~कना~~ दिकोवहरकोनाविंशतिः।। ।।इतिषष्ठाध्यायस्य
तृतीयःपादः।। ३ ।।अंगस्य।।हलः।।नामि।।नातिसृचतसृ।।छंदस्यु
भयथा।।नच।।नोपधायाः।।सर्वनामस्थानेचासंबुद्धौ।।वाषपूर्वस्य
निगमे।।सांतमहतःसंयोगस्य।।अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्ष
त्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां।।इन्हन्पूषार्यम्णांशौ।।सौच।।अत्वसंतस्यचा

धांतोः॥अनुनासिकस्यक्विझलोः क्ङिति॥अज्झनगमांसनि॥तनोतेर्विभा
षा॥क्रमश्चक्त्वि॥छ्वोः शूडनुनासिके च॥ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधा
याश्च॥१॥राल्लोपः॥असिद्धवदत्राभात्॥श्नांनलोपः॥अनिदितांह
लउपधायाः क्ङिति॥दंशसंजस्वंजां शपि॥रंजेश्च॥घञि च भावकर
णयोः॥स्यदोजवे॥अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः॥नांचेः पूजायां॥
क्त्वि स्कंदस्यंदोः॥जांतनशां विभाषा॥भंजेश्च चिणि॥शास इदङ्हलोः॥
शाहौ॥हंतेर्जः॥अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकस्य

श्रा

लोपोझलिक्ङिति॥वाल्यपि॥नक्तिचिदीर्घश्च॥गमःक्वौ॥२॥वि
ड्वनोरनुनासिकस्यात्॥जनसनखनांसन्झलोः॥येविभाषा॥तनो
तेर्यकि॥सनःक्तिचिलोपँस्यान्यतरस्यां॥आर्द्धधातुके॥भ्रस्जो
रोपधयोरमन्यतरस्यां॥अतोलोपः॥यस्यहलः॥क्यस्यविभा
षा॥णेरनिटि॥निष्ठायांसेटि॥जनितामंत्रे॥शमितायज्ञे॥
अयामंताल्वाय्येल्विष्णुषु॥ल्यपिलघुपूर्वात्॥विभाषापः॥यु
प्लुवोर्दीर्घश्छंदसि॥क्षियः॥निष्ठायामण्यदर्थे॥३॥वाक्रो

सू०पा०

७६

शांदैन्ययोः॥स्यसिच्सीयुट्तासिषुभावकर्मणोरुपदेशेज्झनग्र
हदृशांवाचिण्वदिट्च॥दीङोयुडचिक्ङिति॥आतोलोपइटिच॥
ईघति॥घुमास्थागापाजहातिसांहलि॥एर्लिङि॥वान्यस्यसं
योगादेः॥नल्यपि॥मयतेरिदन्यतरस्यां॥लुङ्लङ्लृङ्क्ष्व
डुदात्तः॥आडजादीनां॥छंदस्यपिदृश्यते॥नमाङ्योगे॥बहु
लंछंदस्यमाङ्योगेपि॥इरयोरे॥अचिश्नुधातुभ्रुवांय्वोरि
यङुवङौ॥अभ्यासस्यासवर्णे॥स्त्रियाः॥वाम्शसोः॥ ४॥

७६

इणो यण॥ एरनेकाचोसंयोगपूर्वस्य॥ ओः सुपि॥ वर्षाभ्वश्च॥ नभू
३।४।६ सुधियोः॥ छंदस्युभयथा॥ कुश्नुवोः सार्वधातुके॥ भुवो वुग्लुङ्लिटोः॥
ऊदुपधाया गोहः॥ दोषोणौ॥ वा चित्तविरागे॥ मितां ह्रस्वः॥ चिण्णमु
लोर्दीर्घोन्यतरस्यां॥ खचि ह्रस्वः॥ ह्लादो निष्ठायां॥ छादेर्घे द्व्युपसर्गस्य
॥ इस्मन्त्रन्क्विषु च॥ गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि॥ तनिप
सो॰२ त्योश्छंदसि॥ घसिभसोर्हलि च॥ ५॥ हुझल्भ्यो हेर्धिः॥ श्रुशृणुपॄकृ
वृभ्यश्छंदसि॥ अङितश्च॥ चिणो लुक॥ अतो हेः॥ उतश्च प्रत्ययाद

संयोगपूर्वात्॥ लोपश्चास्यान्यतरस्याम्वोः॥ नित्यंकरोतेः॥ ये
च॥ अतउत्सार्वधातुके॥ श्नसोरल्लोपः॥ श्नाभ्यस्तयोरातः॥ ई
हल्यघोः॥ इद्दरिद्रस्य॥ भियोन्यतरस्यां॥ जहातेश्च॥ आचहौ॥
लोपोयि॥ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च॥ अतएकहल्मध्येना
देशादेर्लिटि॥ द्॥ थलिचसेटि॥ तॄफलभजत्रपश्च॥ राधो
हिंसायां॥ वाजॄभ्रमुत्रसां॥ फणांचसप्तानां॥ नशसददवा
दिगुणानां॥ अर्वणस्त्रसावनञः॥ मघवाबहुलं॥ भस्य॥ पा

दः पत्॥ वसोः संप्रसारणं॥ वाह ऊठ्॥ श्वयुवमघोनामतद्धिते॥
अल्लोपोनः॥ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि॥ विभाषाङिश्योः॥ नसं
योगाद्वमंतात्॥ अचः॥ उदईत्॥ आतोधातोः॥ ७॥ मंत्रेष्वाङ्या
देरात्मनः॥ तिविंशतेर्डिति॥ टेः॥ नस्तद्धिते॥ अह्नष्टखोरेव॥ ओ
र्गुणः॥ ढेलोपोकद्र्वाः॥ यस्येति च॥ सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्या
नांय उपधायाः॥ हलस्तद्धितस्य॥ आपत्यस्य च तद्धितेनाति॥
क्यच्व्योश्च॥ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्॥ तुरिष्ठेमेयःसु॥ टेः॥

सू० ३०

७९ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणांयणादिपरंपूर्वस्यचगुणः॥प्रिय
स्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृंदारकाणांप्रस्थस्फव
र्बंहिगर्वर्षित्रद्राघिवृंदाः॥बहोर्लोपोभूचबहोः॥इष्ठस्ययिट्
च॥ज्यादादीयसः॥८॥रऋतोहलादेर्लघोः॥विभाषर्जोश्छं
दसि॥प्रकृत्यैकाच्॥इनण्यनपत्ये॥गाथिविदथिकेशिग
णिपणिनश्च॥संयोगादिश्च॥अन्॥येचाभावकर्मणोः॥आ ७९
त्माध्वानौखे॥नमपूर्वोपत्येवर्मणः॥ब्राह्मोजातौ॥कार्मस्ता

च्छील्ये॥ औक्षमनपत्ये॥ दांडिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजे
५२ ह्माशिनेयवाशिनांनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवेक्ष्वाकमेत्रेयहि
रण्मयानि॥ ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्मयानिछंदसि॥
॥९॥ अंगस्यराल्लोपोविड्वनोर्वाक्रोशेणोऊड्सल्भ्यस्छलिच
मंत्रेषुरस्ततःपंचदश॥ ॥इतिषष्ठाध्यायःसमाप्तः॥ ॥
युवोरनाको॥ आयनेयीनीयियःफढखछघांप्रत्ययादी
नां॥ झोंतः॥ अद्भ्यस्तात्॥ आत्मनेपदेष्वनतः॥ शीङोरुट्॥

सू॰पा॰॥
८०

वेत्तोर्विभाषा॥ बहुलंछंदसि॥ अतोभिसऐस्॥ बहुलंछंदसि॥
नेदमदसोरकोः॥ टाङ॰सिङ॰सामिनात्स्याः॥ ङ॰र्यः॥ सर्वनाम्नः
स्मै॥ ङ॰सिङ्योः स्मात्स्मिनौ॥ पूर्वादिभ्योनवभ्योवा॥ जसः शी
॥ औङ॰आपः॥ नपुंसकाच्च॥ जश्शासोश्शिः॥ १॥ अष्टाभ्यऔ
श॥ षड्भ्योलुक्॥ स्वमोर्नपुंसकात्॥ अतोम्॥ अ[illegible] ड्डतरा
दिभ्यः पंचभ्यः॥ नेतराच्छंदसि॥ युष्मदस्मद्भ्यांङ॰सोश॥ ङे
प्रथमयोरम्॥ शसोन॥ भ्यसोभ्यम्॥ पंचम्याअत्॥ एकवच

८०

से

नस्य च ॥ साम आकं ॥ आत औ णलः ॥ तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतर
स्यां ॥ विदेः शतुर्वसुः ॥ समानञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ क्त्वापि छंदसि ॥
सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाछेयाडाड्यायाजालः ॥ अमो मश् ॥ २ ॥
लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ध्वमो ध्वात् ॥ यजध्वैनमिति च ॥ त
स्यतात् ॥ तप्तनप्तनथनाश्च ॥ इदंतो मसि ॥ क्त्वो यक् ॥ इष्ट्वी
नमिति च ॥ स्नात्व्यादयश्च ॥ आज्जसेरसुक् ॥ अश्वक्षीर
वृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥

सू०पा०
८१

त्रेस्त्रयः॥ह्रस्वनद्यापोनुट्॥षट्चतुर्भ्यश्च॥श्रीग्रामण्योश्छंदसि॥
गोःपादांते॥इदितोनुम्धातोः॥शेमुचादीनां॥मस्जिनशोर्झलि॥
॥३॥रधिजभोरचि॥नेट्यलिटिरधेः॥रभेरशब्लिटोः॥लभे
श्च॥आङोयि॥उपात्प्रशंसायां॥उपसर्गात्खल्घञोः॥नसु
दुर्भ्यांकेवलाभ्यां॥विभाषाचिण्णमुलोः॥उगिदचांसर्व
नामस्थानेधातोः॥युजेरसमासे॥नपुंसकस्यझलचः॥इ
कोचिविभक्तौ॥तृतीयादिषुभाषितपुंस्कंपुंवद्गालवस्य॥अ ८१

स्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ॥ छंदस्यपिदृश्यते ॥ ईच द्विवचने ॥ नाभ्यस्ताछतुः ॥ वा नपुंसकस्य ॥ आछीनद्योर्नुम् ॥ ४ ॥ शप्श्यनोर्नित्यं ॥ सावनडुहः ॥ दृक्स्ववस्स्वतवसां छंदसि ॥ दिव औत् ॥ पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ थोन्थः ॥ भस्य टेर्लोपः ॥ पुंसोसुङ् ॥ गोतोणित् ॥ णलुत्तमोवा ॥ सख्युरसंबुद्धौ ॥ अनङ्सौ ॥ ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च ॥ तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ स्त्रियां च ॥ विभाषातृतीयादिष्वचि ॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ अम्संबुद्धौ ॥ ॠत इ

८२ द्धातोः ॥ ५ ॥ उपधायाश्च ॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ बहुलंछंदसि ॥ ३ ॥
स्लो २ युवोरष्टाभ्योलोपौ त्तरधिशपूरश्यनोरूपधायाः स्त्रीणि ॥ ॥ इ
तिसप्तमाध्यायस्यप्रथमः पादः ॥ ॥ सिचिवृद्धिः परस्मैपदे
षु ॥ अतोल्रांतस्य ॥ वदव्रजहलंतस्याचः ॥ नेटि ॥ ह्म्यंतक्षणःश्व
सजागृणिश्व्येदितां ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ अतोहलादेर्लघोः ॥ नेड्व
शिकृति ॥ तितुत्रतथसिसुसरकसेषुच ॥ एकाचउपदेशेनुदात्ता
त् ॥ श्र्युकःकिति ॥ सानिग्रहगुहोश्च ॥ कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवोलि ८२

टि॥ श्वीदितोनिष्ठायां॥ यस्यविभाषा॥ आदितश्च॥ विभाषाभावादि
कर्मणोः॥ क्षुब्धस्वांतध्वांतलग्नम्लिष्टविरिब्धफांटबाढानिमंथ
मनस्तमःसक्ताविस्पष्टःस्वरानायासभृशेषु॥ धृषिशसीवैया
त्ये॥ दृढःस्थूलबलयोः॥ १॥ प्रभौपरिवृढः॥ कृच्छ्रगहनयोःक
षः॥ घुषिरविशब्दने॥ अर्द्देःसन्निविभ्यः॥ अभेश्चाविदूर्ये॥
णेरध्ययनेवृत्तं॥ वादांतशांतपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः॥
रुष्यमत्वरसंघुषास्वनां॥ हृषेर्लोमसु॥ अपचितश्च॥ ह्रुह्

२

सू० पा०

८३

रेश्छंदसि॥ अपरिह्वृताश्च॥ सोमे ह्वरितः॥ ग्रसितस्कभितस्त
भितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृ
वरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्वलितिक्षरितिक्षमितिवमित्यमिती
ति च॥ आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः॥ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमि
त्ते॥ ग्रहो लिटि दीर्घः॥ वृतो वा॥ न लिङि॥ सिचि च पर
स्मैपदेषु॥ र॥ इट् सनि वा॥ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु॥ सनतश्च
संयोगादेः॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा॥ रधादिभ्य

राम

८

श्च ॥ निरः कुषः ॥ इण्निष्ठायां ॥ तीषसहलुभरुषरिषः ॥ सनीवंतर्धभ्रस्जदंभुश्रिस्वृयू
र्णुभरज्ञपिसनां ॥ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ॥ पूङश्च ॥ वसतिक्षुधोरिट् ॥ अं
चेः पूजायां ॥ लुभोविमोहने ॥ जॄव्रश्च्योः क्त्वि ॥ उदितोवा ॥ सेसिचिकृतचृत
छृदतृदनृतः ॥ गमेरिट्परस्मैपदेषु ॥ नवृ[illegible]द्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ तासिचक्लृपः ॥
॥ ३ ॥ अचस्तास्वत्थल्यनिटोनित्यं ॥ उपदेशेत्वतः ॥ ऋतोभारद्वाजस्य ॥ ब
भूथाततंथजगृभ्मववर्थेतिनिगमे ॥ विभाषासृजिदृशोः ॥ इडत्यर्तिव्यय
तीनां ॥ वस्वेकाजाद्घसां ॥ विभाषागमहनविदविशां ॥ सनिंससनिवांसं ॥
ऋद्धनोःस्ये ॥ अंजेःसिचि ॥ स्तुसुधूभ्यःपरस्मैपदेषु ॥ यमरमनमातांस
क्च ॥ स्मिपूङ्रंज्वशांसनि ॥ किरश्चपंचभ्यः ॥ रुदादिभ्यःसार्वधातुके ॥

सू॰पा॰
८४

ईशःसे ॥ ईडजनोर्ध्वे च ॥ लिङः सलोपोनंत्यस्य ॥ अतोयेयः ॥ ४ ॥ आतो
ङितः ॥ आनेमुक् ॥ ईदासः ॥ अष्टन आविभक्तौ ॥ रायोहलि ॥ युष्मदस्मदो
रनादेशे ॥ द्वितीयायां च ॥ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां ॥ योचि ॥ शेषेलो
पः ॥ मपर्यंतस्य ॥ युवावौ द्विवचने ॥ यूयवयौ जसि ॥ त्वाहौ सौ ॥ तुभ्यमह्यौ
ङयि ॥ तवममौ ङसि ॥ त्वमावेकवचने ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ त्रिचतु
रोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ अचि रऋतः ॥ ५ ॥ जराया जरसन्यतरस्यां ॥ त्य
दादीनामः ॥ किमः कः ॥ कुतिहोः ॥ क्वाति ॥ तदोः सः सावनंत्ययोः ॥ अ
दस औ सुलोपश्च ॥ इदमो मः ॥ दश्च ॥ यः सौ ॥ इदोय्पुंसि ॥ अनाप्यकः ॥ ह
लिलोपः ॥ मृजेर्वृद्धिः ॥ अचोञ्णिति ॥ अत उपधायाः ॥ तद्धितेष्वचामा

राम
८४

नकर्मव्यतिहारे॥स्वागतादीनांच॥श्वादेरिञि॥पदांतस्यान्यतरस्यां॥

देः॥क्तितिच॥६॥सिचिप्रभाविद्सन्यच आतोजरायाअष्टादश॥ ॥
सप्तमाध्यायस्यद्वितीयःपादः॥ ॥देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रे
यसामात्॥केकयमित्रयुप्रलयानांयादेरियः॥नय्वाभ्यांपदांताभ्यांपू
र्वौतुताभ्यामैच्॥द्वारादीनांच॥न्यग्रोधस्यचकेवलस्यैं॥उत्तरपदस्य
॥अवयवादृतोः॥सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य॥दिशोमद्राणां॥प्राचांग्राम
नगराणां॥संख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्यच॥वर्षस्याभविष्यति॥परिमा
णांतस्यासंज्ञाशाणयोः॥जेप्रोष्ठपदानां॥हृद्भगसिंध्वंतेपूर्वपदस्य
च॥अनुशतिकादीनांच॥१॥देवताद्वंद्वेच॥नेंद्रस्यपरस्य॥दीर्घाच्च

स्य

सू॰पा॰
८५

वरूणस्य। प्राचांनगरांते। जंगलधेनुवलजांतस्यविभाषितमुत्तरं। अर्द्धात्परि
माणस्यपूर्वस्यतुवा। नातःपरस्य। प्रवाहणढे। तत्प्रत्ययस्यच। नञः शु
चीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानां। यथातथयथापुरयोःपर्यायेण।
हनस्तोचिण्णलोः। आतोयुक्चिण्कृतोः। नोदात्तोपदेशस्यमांतस्या
नाचमेः। जनिवध्योश्च। अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातांपुङ्णौ। शा
छासाह्वाव्यावेपांयुक्। वोविधूननेजुक्। लीलोर्नुग्लुकावन्यतर
स्यांस्नेहविपातने। भियोहेतुभयेषुक्॥ र॥ स्फायोवः। शदेरगतौ

तः॥रुहःपोन्यतरस्यां॥प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातइदाप्यसुपः॥नया
सयोः॥उदीचामातस्थानेयकपूर्वायाः॥भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वा
णामपि॥अभाषितपुंस्काच्च॥आदाचार्याणां॥ठस्येकः॥इसुसु
क्तांतात्कः॥चजोःकुघिण्यतोः॥न्यंक्वादीनांच॥होहंतेर्ञ्णिन्नेषु॥
अभ्यासाच्च॥हेरचङि॥सन्लिटोर्जेः॥विभाषाचेः॥नक्वादेः॥
अजिव्रज्योश्च॥२॥भुजन्युब्जौपाण्युपतापयोः॥प्रयाजानुयाजौ
यज्ञांगे॥वंचेर्गतौ॥ओकउचःके॥ण्यआवश्यके॥यजयाचरु
चप्रवचर्चश्च॥वचोशब्दसंज्ञायां॥प्रयोज्यनियोज्यौशक्यार्थे॥

सू॰पा॰
॥८६॥

मु

क

भोज्यंभक्ष्ये॥घोर्लोपोलेटिवा॥ओतःश्यनि॥सस्याचि॥लुग्वादु
हदिहलिहगुहामात्मनेपदेदंत्ये॥शमामष्टानांदीर्घश्यनि॥ष्ठि
वुक्लम्वाचमांशिति॥क्रमःपरस्मैपदेषु॥इषुगमियमांछः॥
पाघ्राध्मास्छाम्नादाण्दृश्यार्तिसार्तिशद [illegible] सदांपिबजिघ्र
धमतिष्ठमनयच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः॥ज्ञाजनोर्जा॥प्वा
दीनांह्रस्वः॥४॥मीनातेर्निगमे॥मिदेर्गुणः॥जुसिच॥सार्व
धातुकार्द्धधातुकयोः॥जाग्रोविचिण्णल्ङित्सु॥पुगंतलघूप ॥८६॥
धस्यच॥नाभ्यस्तस्याचिपितिसार्वधातुके॥भूसुवोस्तिङि॥

उतोवृद्धिर्लुकिहलि ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ गुणोपृक्ते ॥ तृणहइम् ॥ ब्रु
वईट् ॥ यङोवा ॥ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ अस्तिसिचोपृक्ते
॥ बहुलंछंदसि ॥ रुदश्चपंचभ्यः ॥ अड्गार्ग्यगालवयोः ॥ अदः
सर्वेषां ॥ ५ ॥ अतोदीर्घोयञि ॥ सुपिच ॥ बहुवचनेझल्येत् ॥
ओसिच ॥ आङि॰चापः ॥ संबुद्धौच ॥ अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ ह्रस्व
स्यगुणः ॥ जसिच ॥ ऋतोङि॰सर्वनामस्थानयोः ॥ घेर्ङि॰ति ॥
आण्नद्याः ॥ याडापः ॥ सर्वनाम्नस्याड्ढ्रस्वश्च ॥ विभाषाद्वि
तीयातृतीयाभ्यां ॥ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ इदुद्भ्यां ॥ औत् ॥

अच्च घेः ॥ आङो नास्त्रियां ॥ ६ ॥ देविकाद्विवतास्फायोभुजमीनाते
रतो दीर्घ विंशतिः ॥ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥ दीर्घो
णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ नाग्लोपिशास्वृदितां ॥ भ्राजभासँदीपजीव भाष
मीलपीडामन्यतरस्यां ॥ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ तिष्ठतेरित् ॥ जि
घ्रतेर्वा ॥ उर्ऋत ॥ नित्यं छंदसि ॥ दयतेर्दिगि लिटि ॥ ऋतश्च संयोगादे
र्गुणः ॥ ऋछत्यॄतां ॥ शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ॥ केणः ॥ न कपि ॥ आपोन्यतरस्यां
॥ ऋदृशोङि गुणः ॥ अस्यतेस्थुक् ॥ श्वयतेरः ॥ पतः पुम् ॥ वच उम् ॥ १ ॥
शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ अयङ् यि क्ङिति ॥ उपसर्गाध्रस्व ऊहतेः ॥
एतेर्लिङि ॥ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ च्वौ च ॥ रीङ् ऋतः ॥ रिङ् शयग्लि

ङ्क्षु ॥ गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः ॥ यङि च ॥ ई घ्राध्मोः ॥ अस्य च्वौ ॥ क्य
चि च ॥ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु ॥ नच्छंदस्य
पुत्रस्य ॥ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यातिरिषण्यति ॥ अश्वाघस्यात् ॥
देवसुम्नयोर्यजुषिकाठके ॥ कव्यध्वरपतनस्यार्चिलोपः ॥ द्यतिस्य
तिमास्थामित्तिकिति ॥ २ ॥ शाच्छोरन्यतरस्यां ॥ दधातेर्हिः ॥ जहा
तेश्च क्त्वि ॥ विभाषा छंदसि ॥ सुधितवसुधितनेमधित धिष्वधिषी
य च ॥ दो दद्घोः ॥ अच उपसर्गात्तः ॥ अपो भि ॥ सस्यार्द्धधातुके ॥
तासस्त्योर्लोपः ॥ रि च ॥ ह एति ॥ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ सनि मी

माघुरभलभशकपतपदामचइस्॥आप्ज्ञप्यृधामीत्॥दंभइच्च॥
मुचोकर्मकस्यगुणोवा॥अत्रलोपोभ्यासस्य॥ह्रस्वः॥हलादिः
शेषः॥३॥शर्पूर्वाःखयः॥कुहोश्चुः॥नकवतेर्यङि॥कृषेश्छंद
सि॥दाधर्त्तिदर्धर्त्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संस
निष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः
सरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगंतीतिच॥उरत्॥द्युतिस्वा
प्योःसंप्रसारणं॥व्यथोलिटि॥दीर्घइणःकिति॥अतआदेः॥त
स्मान्नुड्द्विहलः॥अश्नोतेश्च॥भवतेरः॥ससूवेतिनिगमे॥

निजांत्रयाणांगुणश्लौ ॥ भृञामित् ॥ अर्त्तिपिपर्त्योश्च ॥ बहुलंछंदसि
॥ सन्यतः ॥ ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ७ ॥ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवति
प्लवतिच्यवतीनांवा ॥ गुणोयङ्लुकोः ॥ दीर्घोकितः ॥ नीग्वंचुस्रं
सुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कंदां ॥ नुगतोनुनासिकांतस्य ॥ जपजभ
दहदशभंजपशांच ॥ चरफलोश्च ॥ उत्परस्यातः ॥ तिच ॥ रीगृदुपध
स्यच ॥ रुग्रिकौचलुकि ॥ ऋतश्च ॥ सन्वल्लघुनिचङ्परेनग्लोपे ॥
दीर्घोलघोः ॥ अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशां ॥ विभाषावेष्टिचेष्ट्योः
॥ ईचगणः ॥ ५ ॥ णौचश्रीङः शाच्छोः शर्पूर्वाः स्रवतिसप्तदश ॥ ॥
ङ्

इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पा

सर्वस्य द्वे॥ तस्य परमाम्रेडितं॥ अनुदात्तं च॥ नित्यवीप्सयोः॥ परेर्वर्जने॥
प्रसमुपोदः पादपूरणे॥ उपर्यध्यधसः सामीप्ये॥ वाक्यादेरामंत्रितस्या
सूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु॥ एकं बहुव्रीहिवत्॥ आबाधे च॥ क
र्मधारयवदुत्तरेषु॥ प्रकारे गुणवचनस्य॥ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्यां॥ २
यथास्वे यथायथं॥ द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयो
गाभिव्यक्तिषु॥ पदस्य॥ पदात्॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ॥ आमंत्रित
स्य च॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ॥१॥ बहुवचन
स्य वस्नसौ॥ तेमयावेकवचनस्य॥ त्वामौ द्वितीयायाः॥ न चवाहाहैवयु
क्ते॥ पश्यार्थैश्चानालोचने॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा॥ तिङो गो

त्रादीनिकुत्सनाभीक्ष्णययोः॥तिङ्ङतिङः॥नलुट्॥निपातैर्यद्यदिहंतकु
विन्नेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तं॥नहप्रत्यारंभे॥सत्यंप्रश्ने॥अंगाप्राति
लोम्ये॥हिच॥छंदस्यनेकमपिसाकांक्षं॥यावद्यथाभ्यां॥पूजायांना
नंतरं॥उपसर्गव्यपेतंच॥तुपश्यपश्यताहैः पूजायां॥अहोच॥२॥
शेषेविभाषा॥पुराचपरीप्सायां॥नन्वित्यनुज्ञैषणायां॥किंक्रियाप्र
श्नेनुपसर्गमप्रतिषिद्धं॥लोपेविभाषा॥एहिमन्येप्रहासेलृट्॥
जात्वपूर्वं॥किंवृत्तंचचिदुत्तरं॥आहोउताहोचानंतरं॥शेषेविभाषा॥
गत्यर्थलोटालृण्नचेत्कारकंसर्वान्यत्॥लोट्च॥विभाषितंसोप
सर्गमनुत्तमं॥हंतच॥आमएकांतरमामंत्रितमनंतिके॥यद्धितु

परंछंदसि॥ चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः॥ चादिषु च॥ चवा
योगे प्रथमा॥ हेति क्षियायां॥ ३॥ अहेति विनियोगे च॥ चाहलोप एवेत्य
वधारणं॥ चादिलोपे विभाषा॥ वैवावेति च छंदसि॥ एकान्याभ्यां स
मर्थाभ्यां॥ यद्वृत्तान्नित्यं॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः॥ सग
तिरपि तिङ्॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ॥ गतिर्गतौ॥ तिङि चोदात्तव
ति॥ आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत्॥ नामंत्रिते समानाधिकरणे
सामान्यवचनं॥ विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं॥ ४॥ सर्व
स्य बहुवचनस्य शेषे हेति चतुर्दश॥ इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

पूर्वत्रासिद्धं ॥ नलोपःसुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषुकृति ॥ नमुने ॥ उदात्तःस्वरित
योर्यणःस्वरितोनुदात्तस्य ॥ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ स्वरितोवानुदात्ते
पदादौ ॥ नलोपःप्रातिपदिकांतस्य ॥ नङिसंबुध्योः ॥ मादुपधायाश्चम
तोर्वोयवादिभ्यः ॥ झयः ॥ संज्ञायां ॥ आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीव
द्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ उदन्वानुदधौच ॥ राजन्वान्सौराज्ये ॥ छंदसीरः ॥
अनोनुट् ॥ नाढ्यस्य ॥ कृपोरोलः ॥ उपसर्गस्यायतौ ॥ ग्रसोयङि ॥ १ ॥ अ
चिविभाषा ॥ परेश्चघांकयोः ॥ संयोगांतस्यलोपः ॥ रात्सस्य ॥ धिच ॥ झ
लोझलि ॥ ह्रस्वादंगात् ॥ इटईटि ॥ स्कोःसंयोगाद्योरंतेच ॥ चोःकुः ॥ होढः ॥
दादेर्धातोर्घः ॥ वाद्रुहमुहष्णुहष्णिहां ॥ नहोधः ॥ आहस्थः ॥ व्रश्चभ्रस्जसृ

जमृजयजराजभ्राजछशांषः॥एकाचोबशोभषझषंतस्यस्ध्वोः॥दधस्तथोश्च॥झलांजशोंते॥झषस्तथोर्धोधः॥२॥षढोःकःसि॥रदाभ्यांनिष्ठातोनःपूर्वस्यचदः॥संयोगादेरातोधातोर्यण्वतः॥ल्वादिभ्यः॥ओदितश्च॥क्षियोदीर्घात्॥श्योस्पर्शे॥अंचोनपादाने॥दिवोविजिगीषायां॥निर्वाणोवाते॥शुषःकः॥पचोवः॥क्षायोमः॥प्रस्त्योन्यतरस्यां॥अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः॥नुदविदोंदत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्यां॥नध्याख्यापृमूर्छिमदां॥वित्तोभोगप्रत्यययोः॥भित्तंशकलं॥ऋणमाधमर्ण्ये॥

॥३॥नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानिछंदसि॥क्विन्प्रत्ययस्य

कुः॥नशेर्वा॥मोनोधातोः॥म्वोश्च॥ससजुषोरुः॥अवयाः श्वेतवाः पुरोडा
श्च॥अहन्॥रोसुपि॥अम्नरूधरवरित्युभयथाछंदसि॥भुवश्चमहाव्या
हृतेः॥वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहांदः॥तिप्यनस्तेः॥सिपिधातोरुर्वा॥दश्च॥
र्वोरुपधायादीर्घइकः॥हलिच॥वाक्यस्यटेःप्लुतउदात्तः॥प्रत्यभिवादे
ऽशूद्रे॥दूराद्धूतेच॥× उपधायांच॥नभकुर्छुरां॥अदसोसेर्ददुदोमः॥
॥४॥एतईद्बहुवचने॥× हैहेप्रयोगेहैहयोः॥गुरोरनृतोनंत्यस्याप्येके
कस्यप्राचां॥ओमभ्यादाने॥येयज्ञकर्मणि॥प्रणवष्टेः॥याज्यांतः॥ब्रू
हिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः॥अग्नीत्प्रेषणेपरस्यच॥विभाषापृ

ष्टप्रतिवचनेहेः।। निगृह्यानुयोगे च।। आम्रेडितं भर्त्सने।। अंगयुक्तं तिङाकां
क्षं।। विचार्यमाणानां।। पूर्वं तु भाषायां।। प्रतिश्रवणे च।। अनुदात्तं प्रश्नां
ताभिपूजितयोः।।५।। चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने।। उपरिस्विदासी
दिति च।। स्वरितमाम्रेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु।। क्षियाशीःप्रैषे
षु तिङाकांक्षं।। अनंत्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः।। प्लुतावैच इदुतौ।। एचो
प्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ।। तयोर्य्वावचि संहि
तायां।।६।। पूर्वत्राचिषढोर्नसन्नेतुईश्रिदित्यष्टौ।। ।।इत्यष्टमाध्या
यस्य तृतीयः पादः।। ।।मतुवसोरुसंबुद्धौ छंदसि।। अत्रानुना

सिकःपूर्वस्यतुवा॥आतोटिनित्यं॥अनुनासिकात्परोनुस्वारः॥समःसुटि॥
पुमःखय्यमपरे॥नश्छव्यप्रशान्॥उभयथर्क्षु॥दीर्घादटिसमानपादे॥
नॄन्पे॥स्वतवान्पायो॥कानाम्रेडिते॥ढोढेलोपः॥रोरि॥खरवसानयो
र्विसर्जनीयः॥रोःसुपि॥भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशि॥व्योर्लघुप्रय
त्नतरः शाकटायनस्य॥लोपःशाकल्यस्य॥ओतोगार्ग्यस्य॥१॥उञि
चपदे॥हलिसर्वेषां॥मोनुस्वारः॥नश्चापदान्तस्यझलि॥मोराजिसमः
क्वौ॥हेमपरेवा॥नपरेनः॥ङ्णोःकुक्टुक्शरि॥डःसिधुट्॥नश्च॥शितुक्॥
ङमोह्रस्वादचिङमुण्नित्यं॥मयउञोवोवा॥विसर्जनीयस्यसः॥शर्परेविस
र्जनीयः॥वाशरि॥कुप्वोःकःपौच॥सोपदादौ॥इणःषः॥नमस्पुरसोर्गत्योः॥२॥

ग्मोः

९२ इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्य॥तिरसोन्यतरस्यां॥द्विस्त्रिश्चतुरितिकृत्वोर्थे॥
इसुसोःसामर्थ्ये॥नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्य॥अतःकृकमिकंसकुंभ
पात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य॥अधःशिरसीपदे॥कस्कादिषुच॥छंदसि
वाप्राम्रेडितयोः॥कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः॥पंचम्याःपराव
ध्यर्थे॥पातौचबहुलं॥षष्ठ्याःपतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु॥इ
डायावा॥अपदांतस्यमूर्धन्यः॥सहेःसाडःसः॥इण्कोः॥नुम्विसर्जनी
यशर्व्यवायेपि॥आदेशप्रत्यययोः॥शासिवसिघसीनांच॥३॥स्तौ
तिण्योरेवषण्यभ्यासात्॥सस्विदिस्वदिसहीनांच॥प्राक्सितादड्
ये व्यवायेपि॥स्थादिष्वभ्यासेनचाभ्यासस्य॥उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यति ९२

स्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसंजस्वंजां॥ सदिरप्रतेः॥ स्तंभेः॥ अवाच्चालंबनाविदूर्ययोः॥ वेश्चस्वनोभोजने॥ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वंजां॥ सिवादीनांवाड्व्यवायेपि॥ अनुविपर्यभिनिभ्यःस्यंदतेरप्राणिषु॥ वेस्कंदेरनिष्ठायां॥ परेश्च॥ परिस्कंदः प्राच्यभरतेषु॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः॥ वेस्कभ्नातेर्नित्यं॥ इणःषीध्वंलुङ्लिटांधोंगात्॥ विभाषेटः॥ समासेंगुलेः संगः॥ ४॥ भीरोस्थानं॥ अग्नेस्तुत्स्तोमसोमाः॥ ज्योतिरायुषस्तोमः॥ मातृपितृभ्यांस्वसा॥ मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्यां॥ अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायां॥ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः॥ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः॥ निनदीभ्यांस्नातेःकौश

सू॰पा॰ २।३।२ छंदोनाम्नि च ॥ गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥
९४ ले ॥ सूत्रंप्रतिष्णातं ॥ कपिष्ठलोगोत्रे ॥ प्रष्ठोग्रगामिनि ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥
विकुशमिपरिभ्यस्थलं ॥ अंबांबगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशंक्वंगुमंजि
पुंजिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यस्थः ॥ सुषामादिषु च ॥ एति संज्ञायामगात् ॥
नक्षत्राद्वा ॥ ५ ॥ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ निसस्तपतावनासेवने ॥ युष्मत्तत्त
तक्षुष्वंतःपादं ॥ यजुष्येकेषां ॥ स्तुतस्तोमयोश्छंदसि ॥ पूर्वपदात् ॥ सु
ञः ॥ सनोतेरनः ॥ सहेः पृतनर्ताभ्यां च ॥ नरपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहि
सवनादीनां ॥ सात्पदाद्योः ॥ सिचो यङि ॥ सेधतेर्गतौ ॥ प्रतिस्तब्धनिस्त
ब्धौ च ॥ सोढः ॥ स्तंभुसिवुसहां चङि ॥ सुनोतेः स्यसनोः ॥ सदिः स्वंज्योः पर
स्य लिटि ॥ निव्यभिभ्योड्व्यवाये वा छंदसि ॥ द्वा ॥ ॥ मतुवसोरुजिचेदुदु ९४

पधस्तोतिण्योभश्रोक्ष्रस्यादेकोनविंशतिः॥ ॥इतिअष्टमाध्यायस्यतृ
तीयःपादः॥ ॥रषाभ्यांनोणःसमानपदे॥अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि॥पूर्व
पदात्संज्ञायामगः॥वनंपुरगामिश्रकासिँसारिकाकोटराग्रेभ्यः॥प्रनिरंतःश
रेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योसंज्ञायामपि॥विभाषौषधिवनस्प
तिभ्यः॥अह्नोदंतात्॥वाहनमाहितात्॥पानंदेशे॥वाभावकरणयोः॥
प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषुच॥एकाजुत्तरपदेणः॥कुमतिच॥उ
पसर्गादसमासेपिणोपदेशस्य॥हिनुमीना॥आनिलोट्॥नेर्गदनदपत
पदघुमास्यतिहंतियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनो
तिदेग्धिषुच॥शेषेविभाषाकखादावषांतउपदेशे॥अनितेः॥अंतः॥३१॥

सू०पा०
९५

उभौसाभ्यासस्य॥हंतेरत्पूर्वस्य॥वमोर्वा॥अंतरदेशे॥अयनंच॥छंदस्यृदव
ग्रहात्॥नश्चधातुस्थोरुषुभ्यः॥उपसर्गाद्बहुलं॥कृत्यचः॥णेर्विभाषा॥
हलश्चेजुपधात्॥इजादेःसनुमः॥वानिंसनिक्षनिंदां॥नभाभूपूक
मिगमिप्यायीवेपां॥षात्पदांतात्॥नशेःषांतस्य॥पदांतस्य॥पद
व्यवायेपि॥क्षुभ्नादिषुच॥स्तोःश्चुनाश्चुः॥२॥ष्टुनाष्टुः॥नपदांता
ट्टोरनां॥तोःषि॥शात्॥यरोनुनासिकेनुनासिकोवा॥अचोरह
भ्यांद्वे॥अनचिच॥नादिन्याक्रोशेपुत्रस्य॥शरोचि॥त्रिप्रभृति
षुशाकटायनस्य॥सर्वत्रशाकल्यस्य॥दीर्घादाचार्याणां॥झलां ९५

सू॰पा॰

१६

र

जश्झशि ॥ अभ्यासे च चर् ॥ खरि च ॥ वावसाने ॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥
अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ वा पदांतस्य ॥ तोर्लि ॥ २॥ उद स्थाः स्तंभोः पू
र्वस्य ॥ झयो होऽन्यतरस्यां ॥ शश्छोऽटि ॥ हलो यमां यमि लोपः ॥ झरो झरि
सवर्णे ॥ उदात्तादनुदात्तस्य स्वँतः ॥ नोदात्तः स्वरितोदयमगार्ग्यकाश्य
पगालवानां ॥ अ अ इति ॥ ८ ॥ रषाभ्यामुभौष्टुनोदःस्थाःष्टौ ॥
इति अष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादः ॥ ॥ संवत् १८ ५६ वैशाख
शुद्ध ४ गुरुवासरे तद्दिने इदं पुस्तकं समाप्तं ॥ श्रीगजानना
र्पणमस्तु ॥ छ ॥ गजा ॥ नन ॥ छ ॥ गजा ॥ नन ॥ छ ॥

१६

राम

॥ इति अष्टाध्यायी समाप्ता ॥

॥अथपूर्वषट्कप्रारंभः

नि॰पू॰१
१

श्रीगणेशायनमः॥हरिः॥ॐ३॥समाम्नायःसमाम्नातःसव्याख्यातव्यस्तमिमंसमा
म्नायंनिघंटवइत्याचक्षतेनिघंटवःकस्मान्निगमाइमेभवंतिछंदोभ्यःसमाहृत्यस
माहृत्यसमाहृत्यसमाम्नातास्तेनिगंतवएवसंतोनिगमानान्निघंटवउच्यंतइत्यौपम
न्यवोऽपिवाहननादेवस्युःसमाहताभवंतियद्वासमाहृताभवंतितद्यान्येतानिचत्वा
रिपदजातानिनामाख्यातेचोपसर्गनिपाताश्चतानीमानिभवंतितत्रैतन्नामाख्यात
योर्लक्षणंप्रदिशंतिभावप्रधानमाख्यातंसत्वप्रधानानिनामानितद्यत्रोभेभावप्रधा
नेभवतःपूर्वापरीभूतंभावमाख्यातेनाचष्टेव्रजतिपचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्ग

राम॰
१

पर्यंतं मूर्तं सत्वभूतं सत्वनामभिर्व्रज्यापक्तिरित्यद इति [redacted] सत्वानामुपदेशो गौरश्वः
पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते शेते व्रजति तिष्ठतीती द्रियनित्यं वचनमौदुंबरायणः॥
१॥ तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतो यो
गश्च व्याप्तिमत्वात्तु शब्दस्याणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्य
वद्देवताभिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मंत्रो वेदे षड्भावविकारा भवंतीति वा
र्ष्यायणिर्जायतेस्ति विपरिणमते वर्धतेपक्षीयते विनश्यतीति जायत इति पूर्वभावस्या
दिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्य सत्वस्यावधारणं विपरिणाम

निपू०१ तद्दत्यप्रच्यवमानस्यंतत्साद्धिकारं वर्धत इति स्वांगाभ्युच्चयं सांयोगिनां वार्थानां व का १
२ र्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वापक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलो
मं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥२॥ अतोन्ये
भावविकाराएतेषामेव विकारा भवंतीति ह स्माह ते यथावचनमभ्युहितव्यांननि
र्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोग
द्योतका भवंत्युच्चावचाः पदार्था भवंतीति गार्ग्यस्तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तन्नामा राम०
ख्यातयोरर्थविकरणमाइत्यर्वागर्थे प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभिमुख्यं प्रती २

१ भिपू स्येतस्यप्रातिलोम्यमतिसुइत्सौंजितार्थैनिर्दुरित्येतयोःप्रातिलोम्यंन्यवेतिविनिग्रहा
र्थीयौउदित्येतयोःप्रातिलोम्यंसमित्येकीभावंव्यपेत्येतस्यप्रातिलोम्यमन्वितिसादृश्या
परभावमपीतिसंसर्गमुपेत्युपजनंपरीतिसर्वतोभावमधीत्युपरिभावमैश्वर्यंवैवमु
च्चावचानर्थान्प्राहुस्तउपेक्षितव्याः ॥३॥ अथनिपाताउच्चावचेष्वर्थेषुनिपतंत्यप्युप
मार्थेपिकर्मोपसंग्रहार्थेपिपदपूरणास्तेषामेतेचत्वारउपमार्थेभवंतीवेतिभाषायां
२ नेति चान्वध्यायंचाग्निरिवेंद्रइवेतिप्रतिषेधार्थीयोभाषायामुभयमन्वध्यायंनेंद्रंदेवम
मंसतेतिप्रतिषेधार्थीयःपुरस्तादुपाचारस्तस्ययत्प्रतिषेधतिदुर्मदासोनसुरायामि

नि० पू० १
३

त्युपमार्थः येउपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते चिदित्येषोनेककर्माऽऽचार्यश्चिदिदं
ब्रूयादिति पूजायामाचार्यः कस्मादाचार्य आचारं ग्राहयत्याऽऽचिनोत्यर्थानाऽऽचिनोति बु
द्धिमिति वा दधि चिदित्युपमार्थे कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते कुल्माषाः कुलेषु सीदं
ति नु इत्येषोनेककर्मेदं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं नु करिष्यतीत्यनुपृष्टे नन्वेतदका
र्षीदिति चाथाप्युपमार्थे भवति॥ वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः॥ वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखा
वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवंति शाखाः खशयाः शक्नोतेर्वाथ यस्यागमादर्थपृथक्त्व
मह विज्ञायते न त्वौद्देशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसंग्रहश्चेति समुच्चयार्थ उभा

राम०
३

1

भ्यांसंप्रयुज्यतेहंचत्वंचवृत्रहन्नित्येतस्मिन्नेवार्थेदेवेभ्यश्चपितृभ्यएत्याकारोवेतिविचारणा
र्थेहंताहंपृथिवीमिमांनिदधानीहवेहवेत्यथापिसमुच्चयार्थेभवति॥४॥वायुर्वात्वाम
नुर्वात्वेति॥अहइतिचहइतिचैवविनिग्रहार्थीयौपूर्वेणासंप्रयुज्येतेअयमहेदंकरोत्वय
मिदमिदंहकरिष्यतीदंनकरिष्यतीत्यथाप्युकारएतस्मिन्नेवार्थेउत्तरेणमृषेमेवदंति
सत्यमुतेवदंतीत्यथापिपदपूरणांइदमुतदुहीत्येषोनेककर्मेदंहिकरिष्यतीतिहेत्वपदे
शेकथंहिकरिष्यतीत्यनुपृष्टेकथंहिव्याकरिष्यतीत्यसूयायांकिलेतिविद्याप्रकर्षेएवं
किलेत्यथापिननुइत्येताभ्यांसंप्रयुज्यतेनुपृष्टेनकिलैवंननुकिलैवंमेतिप्रतिषेधेमा

कार्षीर्माहार्षीरितिचखल्वितिचखलुकृत्वाखलुकृतमथापिपदपूरणःऽएवंखलुतद्ब
भूवेतिशश्वदितिविचिकित्सार्थीयोभाषायांशश्वदेवमित्यनुपृष्टेएवंशश्वदित्यस्वयं
पृष्टेनूनमितिविचिकित्सार्थीयोभाषायामुभयमन्वध्यायंविचिकित्सार्थीयश्चपदपू
रणश्चागस्त्यइंद्रायहविर्निरुप्यमरुद्भ्यःसंप्रदित्सांचकारसइंद्रएत्यपरिदेवयांचक्रे
प॥ननूनमस्तिनोश्वःकस्तद्वेदयदद्भुतं॥अन्यस्यचित्तमभिसंचरेण्यमुताधीतंविनश्य
ति॥ननूनमस्त्यद्यतनंनोएवश्वस्तनमद्यास्मिन्द्यविद्युरित्यह्नोनामधेयंद्योततइतिस
तःश्वउपाशंसनीयःकालोह्योहीनःकालः॥कस्तद्वेदयदद्भुतं॥कस्तद्वेदयदभूतमिदमपी

तरदद्भुतमभूतमिवान्यस्यचित्तमभिसंचरेण्यमभिसंचार्यमन्योनानेयश्वित्वंचेततेरु
ताधीतंविनश्यतीत्यप्याध्यातंविनश्यत्याध्यातमभिप्रेतमथापिपदपूरणाः॥६॥नूनं
सातेप्रतिवरंजरित्रेदुहीयदिंद्रदक्षिणामघोनी॥शिक्षास्तोतृभ्योमातिधग्भगोनोबृह
द्वदेमविदथेसुवीराः॥सातेप्रतिदुग्धांवरंजरित्रेवरोवरयितव्योभवतिजरितागरि
तादक्षिणामघोनीमघवतीमघमितिधननामधेयंमंहतेर्दानकर्मणोदक्षिणादक्षे
तेःसमर्धयतिकर्मणोव्यृद्धंसमर्धयतीत्यपिवाप्रदक्षिणागमनाद्दिशमभिप्रेत्यदिग्घ
स्तप्रकृतिर्दक्षिणोहस्तोदक्षतेरुत्साहकर्मणोदाशतेर्वास्याद्दानकर्मणोहस्तोहंतेःप्रा

नि०पू०१ मुर्हननैदहि स्तोतृभ्यः कामान्मास्मानन्निदं हीर्मास्मानतिहाय दाभगो नोस्तु बृहद्वदेमस्त्व
८ वेदने भगो भजतेर्बृहदिति महतो नामधेयं परिवृढं भवति वीरवंतः कल्याणवीरा वा
वीरो वीरयत्यमित्रान्वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरयतेर्वा सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पद दा
पूरणो वा॥ प्रसीमादित्यो असृजत्॥ प्रासृजदिति वा प्रासृजत्सर्वत इति वा विसीमतः
सुरुचो वेन आवरितिर्व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरोचनादपि
वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबंधमाददीतं पंचमीकर्माणं सीम्नः सीमतः सीमातो मर्यादा राम०
तः सीमा मर्यादा विषीव्यति देशाविति त्वइति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तमर्धना ५

मेत्येके ॥७॥ ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शाक्करीषु ॥ ब्रह्मा त्वो वदति
जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः ॥ इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे ऋचामे
कः पोषमास्ते पुपुष्वान्होतर्गर्चनी गायत्रमेको गायति शाक्करीषूद्गातायँत्रं गायतेः स्तु
तिकर्मणः शाक्कर्य ऋचः शक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धंतुं तच्छक्करीणां शाक्करीत्वमि
ति विज्ञायते ब्रह्मैको जातेजाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति ब्र
ह्मा परिवृढः श्रुततो ब्रह्म परिवृढं सर्वतो यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्व
रयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयत इति वाधीयाने युरुपबंधोऽध्वर इति यज्ञ

३

नि॰पू॰१ नामध्वरइतिहिंसाकर्मातत्प्रतिषेधोनिपातइत्येकेतत्कथमनुदात्तप्रकृतिनामस्याद्दृष्टव्य
६ यंतुभवत्युतत्वंसख्येस्थिरपीतमाहुरितिद्वितीयायामुतोत्वस्मैतन्वंविसस्रइतिचतुर्थ्या
मथापिप्रथमाबहुवचने॥८॥अक्षण्वंतःकर्णवंतःसखायोमनोजवेष्वसमाबभूवुः॥
आदघ्नासउपकक्षासउत्वेह्रदाइवस्नात्वाउत्वेददृश्रे॥अक्षिमंतःकर्णवंतःसखायोक्षि
चष्टेरनक्तेरित्याग्रायणस्तस्मादेतेव्यक्ततरेइवभवतइतिहविज्ञायतेकर्णःकृंतते
र्निकृत्तद्वारोभवत्यृच्छतेरित्याग्रायणऋच्छंतीवखेउदगंतामितिहविज्ञायतेमनसां राम॰
प्रजवेष्वसमाबभूवुरास्यदघ्नाअपरउपकक्षदघ्नाअपरआस्यमस्यतेरास्यंदतए ६

नदन्नमितिवा दम्नदघ्यतेः स्त्रवतिकर्मणो दस्यतेर्वा स्याद्धिदस्ततरं भवति म स्ते याद्कदाद्
वैकैमस्ते याद ददृशिरे स्नानार्हो ह्रदो ह्रादतेः शब्दकर्मणो ह्लादतेर्वा स्याच्छीती भावकर्म
णोऽथापि समुच्चयार्थे भवति पर्याया इव त्वदाश्विनमाश्विनं च पर्यायाश्चेत्यथ ये प्रवृत्ते
र्थेऽमिताक्षरेषु ग्रंथेषु वाक्यपूरणा आगच्छंति पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमी
मिद्विति ॥ १ ॥ निष्टक्व्रासश्चिदिन्नरो भूरितोका वृकादिव ॥ बिभ्यस्यंतो ववाशिरे शिशिरं
जीवनायकं ॥ शिशिरं जीवनाय ॥ शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा ॥ एमेनं सृजता सुते ॥
आसृजतैनं सुते ॥ तमिद्वर्धंतु नो गिरः ॥ तं वर्धयंतु नो गिरः स्तुतयो गिरो गृणातेः ॥ अ

यमुंते॒समतसि॥ अयंतेस्ममतसीवोपिदृश्यतेसुविदुरिवसुविज्ञायेतेइवाथापिनेत्येष
इदित्येतेनसंप्रयुज्यतेपरिभये॥१०॥ ह॒विर्भि॒रेके॒स्वरि॒तःसचंतेसु॒न्वंत॒एके॒सवनेषु॒सो
मान्॥ शची॒र्मदंतउ॒तदक्षिणाभि॒र्नेज्जिह्मायंत्योनरकंपतामेतिनरकंन्यरकंनीचैर्ग
मनंनास्मिन्रमणंस्थानमल्पमप्यस्तीतिवा॥ अथापिनचेत्येषइदित्येतेनसंप्रयुज्यतेनुपृ
ष्टेनचेत्सुरांपिबंतीतिसुरासुनोतेरेवमुच्चावचेष्वर्थेषुनिपतंतीतितउपेक्षितव्याः॥११॥
इतीमानिचत्वारिपदजातान्यनुक्रांतानिनामाख्यातेचोपसर्गनिपाताश्चतत्रनामान्या
ख्यातजानीतिशाकटायनोनैरुक्तसमयश्चनसर्वाणीतिगार्ग्योवैयाकरणानांचैकेत

यत्रस्वरसंस्कारौसमर्थौप्रादेशिकेनगुणेनान्वितौस्यातांसंविज्ञातानितानियथागौरश्वः
पुरुषोहस्तीत्यथचेत्सर्वाण्याख्यातजानिनामानिस्युर्यःकश्चतत्कर्मकुर्यात्सर्वंतत्स
त्वंतथाचक्षीरन्यःकश्चाध्वानमश्नुवीताश्वःसवचनीयःस्याद्यत्किंचित्तृंद्यात्तृणंतदथा
पिचेत्सर्वाण्याख्यातजानिनामानिस्युर्यावद्भिर्भावैःसंप्रयुज्येततावद्भ्योनामधेयप्र
तिलंभःस्यात्तत्रैवंस्थूणादरशयावासंजनीचस्यात् ॥ १२ ॥ अथापियएषांन्यायवान्का
र्मनामिकःसंस्कारोयथाचापिप्रतीतार्थानिस्युस्तथैनान्याचक्षीरन्पुरुषंपुरिशयइत्या
चक्षीरन्नष्टेत्यश्वंतर्दनमितितृणमथापिनिष्पन्नेभिव्याहारेभिविचारयंतिप्रथनात्पृ

नि०पू०१ थिवीत्याहुः कएनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथानन्वितेर्थेप्रादेशिके विकारेपदेभ्यः पदे
८ तरार्धान्संचस्कार शाकटायनं एतेः कारितंच यकारादिंचांतकरणमस्तेः शुद्धंच सका
रादिंचाथापि सत्वपूर्वोभावइत्याहुरपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशोनोपपद्यतइतितदेतन्नो वा३
पपद्यते॥१३॥ यथोहिनुवाएतत्तद्यत्रस्वरसंस्कारौसमर्थौप्रादेशिकेनगुणेनान्वितौस्या १२।
तांसर्वंप्रादेशिकमित्येवंसत्यनुपालंभएषभवतियथोएतद्यःकश्चतत्कर्मकुर्यात्सर्वंत
त्सत्वंतथाचक्षीरन्नितिपश्यामःसमानकर्मणांनामधेयप्रतिलंभमेकेषांनैकेषांयथा राम०
तक्षापरिव्राजकोजीवनोभूमिजइत्येतेनैवोत्तरःप्रत्युक्तोयथोएतद्यथाचापिप्रतीता ८

थोनिस्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति संसल्पप्रयोगाः कृतोप्यैकपदिकाः यथाव्रततिर्दमूनाजा
त्यआट्णारोजागरूकोदर्विहोमीति यथो एतन्निष्पन्नेभिव्याहारेभिविचारयंतीति भवति
हि निष्पन्नेभिव्याहारे योगपरीष्टिः प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत्किमाधा
रश्चेत्यथवेदर्शनेनप्रथुरप्रथिताचेदंप्यन्यैरथाप्येवंसर्वएवदृष्टप्रवादाउपालभ्यंते
यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्धान्संचस्कारेति योनन्वितेर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः सैषा
पुरुषगर्हा न शास्त्रगर्हा इति यथो एतदपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति प
श्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्वानामपरस्माद्भावान्नामधेयप्रतिलंभमेकेषां नैकेषां यथावि

निपू०१
९

त्वादोलंबच्चूउकइतिबिल्वंभरणाद्वाभेदनाद्वा॥१४॥ अथापीदमंतरेणमंत्रेष्वर्थप्रत्ययो
नविद्यतेर्थमप्रतियतोनात्यंतंस्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदंविद्यास्थानंव्याकरणस्यकार्त्स्न्यं
स्वार्थसाधकंचयदिमंत्रार्थप्रत्ययायानर्थकंभवतीतिकौत्सोनर्थकाहिमंत्रास्तदेतेनोपे
क्षितव्यंनियतवाचोयुक्तयोनियतानुपूर्व्याभवंतथापिब्राह्मणेनरूपसंपंनाविधीयंतउ
रुप्रथस्वेतिप्रथयति [redacted] प्रोहाणीतिप्रोहत्यथाप्यनुपपन्नार्थाभवंत्योषधेत्राय
स्वैनंस्वधितेमैनंहिंसीरित्याहहिंसंनथापिविप्रतिषिद्धार्थाभवंति॥ एकंएवरुद्रोवतस्थे
नद्वितीयः॥ असंख्यातासहस्राणियेरुद्राअधिभूम्यां॥ अशत्रुरिंद्रजज्ञिषेशतंसेनाअज

राम०
९

यत्साकमिंद्र इत्यथापिजानंतंसंप्रेष्यत्यग्नयेसमिध्यमानायानुब्रूहीत्यथाप्याहादितिः सर्वमि
त्यदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमितितदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामोथाप्यविस्पष्टार्था भवंत्यम्यग्या
दृश्मिञ्जारयायि काणुकेति॥१५॥ अर्थवंतः शब्दसामान्यादेतद्वैयज्ञस्य समृद्धंयद्रूपसमृ
द्धंयत्कर्मक्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीतिच ब्राह्मणंक्रीळंतौपुत्रैर्नप्तृभिरितियथोएत
१७५॥ न्नियतवाचोयुक्तयोनियतानुपूर्व्या भवंतीतिलौकिकेष्वप्येतद्यथेंद्राग्नी पितापुत्रावि
तियथोएतद्ब्राह्मणेनरूपसंपन्नाविधीयंतइत्युदितानुवादः सभवतियथोएतदनु
पपन्नार्था भवंतीत्याम्नायवचनादहिंसाप्रतीयेतयथोएतद्विप्रतिषिद्धार्थाभवंतीतिलो

नि०पू०१ किकेष्वप्येतद्यथासपत्नोयंब्राह्मणोनंमित्रोराजेतियथोएतज्जानंतंसंप्रेष्यतीतिजानंत
१० मभिवादयतेजानतेमधुपर्कंप्राहेतियथोएतददितिःसर्वमितिलौकिकेष्वप्येतद्य
थासर्वरसाअनुप्राप्ताःपानीयमितियथोएतद्विस्पष्टार्थाभवंतीतिनैषस्थाणोरप
राधोयदेनमंधोनपश्यतिपुरुषापराधःसभवतियथाजानपदीषुविद्यातःपुरुष
विशेषोभवतिपारोवर्यवित्सुतुखलुवेदितृषुभूयोविद्यःप्रशस्योभवति॥१६॥अ
थापीदमंतरेणपदविभागोनविद्यते॥अवसायपद्वतेरुद्रमृळेतिपद्वदवसंगावःप राम०
थ्यदनमवतेर्गत्यर्थस्यासोनामकरणस्तस्मान्नावगृह्णंत्यवसायाश्वानितिस्यतिरु १०

पसृष्टोविमोचनेनैतस्मादवगृह्णंतिदूतोनिर्ऋत्याइदमाजगामेतिपंचम्यर्थप्रेक्षावाषष्ठ्य
र्थप्रेक्षावाःकारांतंपरोनिर्ऋत्याआचक्ष्वेतिचतुर्थ्यर्थेप्रेक्षैकारांतंपरःसंनिकर्षःसंहि
तापदप्रकृतिःसंहितापदप्रकृतीनिसर्वचरणानांपार्षदान्यथापियाज्ञेदैवतेनबह
वःप्रदेशाभवंतितदेतेनोपेक्षितव्यंतेचेद्ब्रूयुर्लिंगज्ञाअत्रस्मइति।।इंद्रंनत्वाशवसा
देवतावायुंपृणंतीतिवायुलिंगंचेंद्रलिंगंचाग्नेयेमंत्रेऽग्निरिवमन्योत्विषितःसहस्वे
तितथाग्निर्मान्यवेमंत्रेत्विषितोज्वलितस्त्विषिरित्यप्यस्यदीप्तिनामभवत्यथापिज्ञा
नप्रशंसाभवत्यज्ञाननिंदाच।।१७।।स्थाणुरयंभारहारःकिलाभूदधीत्यवेदंनविजा

नि० पू० १ नातियोर्थं॥ योर्थज्ञइत्सकलंभद्रमश्नुतेनाकमेतिज्ञानविधूतपाप्मा॥ यद्गृहीतमवि
११ ज्ञातंनिगदेनैवशब्द्यते॥ अनग्नाविवशुष्कैधोनतज्ज्वलतिकर्हिचित्॥ स्थाणुस्ति
ष्ठतेरर्थोर्तेररणस्थोवा॥१८॥ उतत्वःपश्यन्नददर्शवाचमुतत्वःशृण्वन्नशृणोत्ये
नां॥ उतोत्वस्मैतन्वं१विसस्रेजायेवपत्यउशतीसुवासाः॥ अप्येकःपश्यन्नपश्यति
३म वाचँपिचशृण्वन्नशृणोत्येनामित्यविद्वांसमार्धमप्येकस्मैतन्वंविसस्रइतिस्वमा हा २
त्मानंविवृणुतेज्ञानंप्रकाशनमर्थस्याहानयावाचोपमोत्तमयाजायेवपत्येकामय राम०
मानासुवासाऋतुकालेषुसुवासाःकल्याणवासाःकामयमानाऋतुकालेषुयथा ११

२वाचो

सएनांपश्यतिसशृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसातस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय॥१९॥उतत्वंस
ख्येस्थिरपीतमाहुर्नैनंहिन्वंत्यपिवाजिनेषु॥अधेन्वाचरतिमाययैषवाचंशुश्रु
वाँःअफलामपुष्पां॥अप्येकंवाक्सख्येस्थिरपीतमाहूरममाणंविपीतार्थंदेव
सख्येरमणीयेस्थानइतिवाविज्ञातार्थंयन्नाप्नुवंतिवाग्ज्ञेयेषुबलवत्स्वप्यधेन्वा क.४
ह्येषचरतिमाययावाक्प्रतिरूपयानास्मैकामान्दुग्धेवाग्दोह्यान्देवमनुष्यस्थाने
षुयोवाचंश्रुतवान्भवत्यफलामपुष्पामित्यफलास्माअपुष्पावाग्भवतीतिवाकिं
चित्पुष्पफलेतिवार्थंवाचःपुष्पफलमाहयाज्ञदैवतेपुष्पफलेदेवताध्यात्मेवास्मा

नि॰पू॰१ क्षात्कृतधर्माण ऋषयोबभूवुस्तेवरेभ्योसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेनमंत्रान्त्संप्रादु

१२ रुपदेशायग्लायंतोवरेबिल्मग्रहणायेमंग्रंथंसमाम्नासिषुर्वेदंच्चवेदांगानिचबि

ल्मंभिल्मंभासनमितिवैतावंतःसमानकर्माणोधातवोधातुर्दधातेरेतावंत्यस्य

सत्वस्यनामधेयान्येतावतामर्थानामिदमभिधानंनैघंटुकमिदंदेवतानामप्रा

दै धान्येनेदमितितद्यदन्यदैवतेमंत्रेनिपततिनैघंटुकंतत्॥ अश्वंनत्वावारवंतं॥

२ तं अश्वमिवत्वावालवँवालादंशवारणार्थाभवंतिदंशोदशतेः॥ मृगोनभीमःकुच राम॰

रोगिरिष्ठाः॥ मृगइवभीमःकुचरोगिरिष्ठांमृगोमार्ष्टेर्गतिकर्मणोभीमोबिभ्य १२

सस्माद्गीष्मोप्येतस्मादेवकुवरइतिचरतिकर्मकुत्सितमऽथचेद्देवताभिधानंक्वा
यन्न्वरतीतिगिरिष्ठागिरिस्थायीगिरिःपर्वतःसमुद्गीर्णोभवतिपर्ववान्पर्वतः
पर्वपुनःपृणातेःप्रीणातेर्वार्धमासपर्वदेवानस्मिन्प्रीणंतीतितत्प्रकृतीतरत्संधिसा
मान्यान्मेघस्थायीमेघोपिगिरिरेतस्मादेवतद्यानिनामानिप्राधान्यस्तुतीनांदेवता
नां[redacted]तद्दैवतमित्याचक्षतेतदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामोनैघंटुकानिनैगमानी
हेह॥२०॥इतिनिरुक्तेप्रथमोऽध्यायः॥सम्मम्नायस्तत्रंचतुष्ट्वमतोन्येऽर्थनिपाता
वायुर्वात्वानननूनंनूनंसातत्रकुचांत्वोक्षणंवतोनिष्ट्वक्त्रासोहविर्भिरितीमान्य[illegible]पि

यौयथोहिन्वयापीदमर्थवंतोथापीदंस्थाणुरयमुतत्वःपश्यन्नुतत्वंसख्येविंशतिः॥
॥ॐ॥अथनिर्वचनंतद्येषुपदेषुस्वरसंस्कारौसमर्थौप्रादेशिकेनगुणेनान्वितौस्यातांत
थातानिनिर्ब्रूयादथानन्वितेर्थेप्रादेशिकेविकारेर्थनित्यःपरीक्षेतकेनचिद्वृत्तिसामा
न्येनाविद्यमानेसामान्येप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयान्नत्वेवननिर्ब्रूयान्नसंस्कार
माद्रियेतविशयवत्योहिवृत्तयोभवंतियथार्थंविभक्तीःसंनमयेत्प्रत्तमवत्तमिति
धात्वादीएवशिष्येतेअथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपोभवतिस्तःसंतीत्यथाप्यं राम
तलोपोभवतिगत्वागतमित्यथाप्युपधालोपोभवतिजग्मतुर्जग्मुरित्यथाप्युप १३

धाविकारोभवतिराजादंडीत्यस्यापिवर्णलोपोभवतितत्त्वायामीत्यस्यापिद्विवर्णलो
पस्तृचइत्यस्याप्यादिविपर्ययोभवतिज्योतिर्घनोबिंदुर्वाट्यइत्यस्याप्याद्यंतविपर्य
योभवतिस्तोकारज्जुःसिकतास्तर्कित्यस्याप्यंतव्यापत्तिर्भवति॥१॥ओघोमेघोना
धोगाधोवधूर्मध्वित्यस्या।पवर्णोपजनआस्थद्वारोभरूजेतितद्यत्रस्वरादनंत
रांतस्थांतर्धातुभवतितद्विप्रकृतीनांस्थानमितिप्रदिशंतितत्रसिद्धायामनुपप
द्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत्तत्राप्येकेल्पनिष्पत्तयोभवंतितद्यथैतदूतिर्मृ
दुःपृथुःपृषतःकुणारुमित्यस्यापिभाषिकेभ्योधातुभ्योनैगमाःकृतोभाष्यंतेद

नि०पू०
१४

मूनाःक्षेत्रसाधाइत्यथापिनैगमेभ्योभाषिकाःउष्णंघृतमित्यथापिप्रकृतयएवैकेषुभा
ष्यंतेविकृतयएकेषुशवतिर्गतिकर्माकंबोजेष्वेवभाष्यतेकंबोजाःकंबलभोजाःकम
नीयभोजावाकंबलःकमनीयोभवतिविकारमस्यार्येषुभाषंतेशवइतिदातिर्लवना
र्थेप्राच्येषुदात्रमुदीच्येष्वेवमेकपदानिनिर्ब्रूयादथतद्धितसमासेष्वेकपर्वसुचाने
कपर्वसुचपूर्वंपूर्वमपरमपरंप्रविभज्यनिर्ब्रूयाद्दंड्यःपुरुषोदंडपुरुषोदंडम
र्हतीतिवादंडेनसंपद्यतइतिवादंडोददतेर्धारयतिकर्मणोक्रूरोददतेमणिमित्य
भिभाषंतेदमनादित्यौपमन्यवोदंडमस्याकर्षतेतिगर्हायांकक्ष्यारज्जुरश्वस्यकक्षं

राम०
१४

सेवतेकक्षोगाहतेःक्सइतिनामकरणःख्यातेर्वानर्थकोभ्यासःकिमस्मिन्ख्यानमि
तिकषतेर्वातत्सामान्यान्मनुष्यकक्षोबाहुमूलसामान्यादश्वस्य॥२॥ राज्ञःपुरुषोरा
जपुरुषोराजाराजतेःपुरुषःपुरिषादःपुरिशयःपूरयतेर्वापूरयत्यंतरित्यंतरपु
रुषमभिप्रेत्य॥ यस्मात्परंनापरमस्तिकिंचिद्यस्मान्नाणीयोनज्यायोस्तिकश्चित्॥ किंचि४
वृक्षइवस्तब्धोदिवितिष्ठत्येकस्तेनेदंपूर्णंपुरुषेणसर्वमित्यपिनिगमोभवतिवि
श्वकद्राकर्षोवीतिचकद्रइतिश्वगतौभाष्यतेद्रातीतिगतिकुत्सनाकद्रातीतिद्राति
कुत्सनाच्चकद्रातिकद्रातीतिसतोनर्थकोभ्यासस्तदस्मिन्नस्तीतिविश्वकद्रुःकल्या

णवर्णरूपःकल्याणवर्णस्येवास्यरूपंकल्याणंकमनीयंभवतिवर्णोवृणोतेरूपं
रोचतेरेवंतद्धितसमासान्निर्ब्रूयान्नैकपदानिनिर्ब्रूयान्नावैयाकरणायनानु
पसंनायानिदंविदेवानित्यंह्यविज्ञातुर्विज्ञानेसूयौपसंनायतुनिर्ब्रूयाद्योवालंवि
ज्ञातुंस्यान्मेधाविनेतपस्विनेवा॥ ३॥ विद्याहवैब्राह्मणमाजगामगोपायमा
शेवधिष्टेहमस्मि॥ असूयकायानृजवेयतायनमाब्रूयावीर्यवतीतथास्यां॥ यः
आतृणत्त्यवितथेनकर्णावदुःखंकुर्वन्नमृतंसंप्रयच्छन्॥ तंमन्येतपितरंमात
रंचतस्मैनद्रुह्येत्कतमच्चनाह॥ अध्यापितायेगुरुंनाद्रियंतेविप्रावाचामनसा

कर्मणावा॥ यथैवतेनगुरोर्भोजनीयास्तथैवतान्नभुनक्तिश्रुतंतत्॥ यमेवविद्याःशु
शुचिमप्रमत्तंमेधाविनंब्रह्मचर्योपपन्नं॥ यस्तेन~~द्रु~~नद्रुह्येत्कतमच्चनाहतस्मैमाब्रू
यानिधिपायब्रह्मन्नितिधिःशेवधिरिति॥४॥ अथातोनुक्रमिष्यामोगौरितिपृथि
व्यानामधेयंयद्दूरंगताभवतियच्चास्यांभूतानिगच्छंतिगातेर्वौकारोनामकरणो
थापिपशुनामेहभवत्येतस्मादेवाथाप्यस्यांताद्धितेनकृत्स्नवन्निगमाभवंतिगोभिः
श्रीणीतमत्सरमितिपयसोमत्सरःसोमोमंदतेस्तृप्तिकर्मणोमत्सरइतिलोभना
माभिमत्तएनेनधनंभवतिपयःपिबतेर्वाप्यायतेर्वाक्षीरंक्षरतेर्घसेर्वेरोनामक

नि०पू०२ रत्नंउशीरमितियथांशुंदुहंतोअध्यासतेगवीत्यधिषवणचर्मणोंशुः शमष्टमात्रो
२६ भवत्यननायशंभवतीतिवाचर्मचरतेर्वोच्चृत्तंभवतीतिवाथापिचर्मचश्लेष्माच
गोभिः संनद्धोअसिवीळयस्वेतिरथस्तुतौवथापिस्नावच श्लेष्माचगोभिः संन
द्धापततिप्रसूतेतीषुस्तुतौज्यापिगौरुच्यतेगव्याचेत्ताद्धितमथचेन्नगव्यागमयती
षूनिति॥५॥ वृक्षेवृक्षेनियतामीमयद्गौस्ततोवयः प्रपतान्पूरुषादः॥ वृक्षेवृक्षे
धनुषिधनुषिर्वृक्षोव्रश्चनाद्वृत्वाक्षांतिष्ठतीतिवाक्षाक्षियतेर्निवासकर्मणोनिय राम०
तामीमयद्गौः शब्दंकरोतिमीमयतिः शब्दकर्माततोवयः प्रपतंतिपुरुषानदनाय २६

विरितिशकुनिनामवेतेर्गतिकर्मणोथापीषुनामेहभवत्येतस्मादेवादित्योपिगोरुच्य
ते॥ उतादःपरुषेगवि॥ पर्ववतिभास्वतीत्यौपमन्यवोथाप्यस्यैकोरश्मिश्चंद्रमसंप्र
तिदीप्यतेतदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोस्यदीप्तिर्भवतीतिसुषुम्नःसूर्यरश्मिश्चंद्रमा
गंधर्वइत्यपिनिगमोभवतिसोपिगोरुच्यते॥ अत्राहगोरमन्वतेतितदुपरिष्टाद्व्या
ख्यास्यामःसर्वेपिरश्मयोगावउच्यंते॥६॥ तावांवास्तून्युश्मसिगमध्यैयत्रगावो
भूरिशृंगाअयासः॥ अत्राहतदुरुगायस्यवृष्णःपरमंपदमवभातिभूरि॥ तानिवांवा
स्तूनिकामयामहेगमनाययत्रगावोभूरिशृंगाबहुशृंगाभूरीतिबहुनोनामधेयं

नि०पू०२ प्रभवतीतिसतः शृंगंश्रयतेर्वाशृणातेर्वाशम्नातेर्वाशरणायोद्गतमितिवाशिरसो
१७ निर्मतमितिवा।यासोयनांस्तत्रतदुरुगायस्यविष्णोर्महागतेःपरमंपदंपरार्ध्यस्थम
वभातिभूरि॥पादःपद्यतेस्तंनिधानात्पदंपशुपादप्रकृतिःप्रभागपादःप्रभा[illegible]दसा पोगे ३
मान्यादितराणिपदान्येवमन्येषामपिसत्वानांसंदेहाविद्यांतेतानिचेत्समानकर्माणि
समाननिर्वचनानिनानाकर्माणिचेन्नानानिर्वचनानियथार्थंनिर्वक्तव्यानीतीमान्ये
कविंशतिःपृथिवीनामधेयान्यनुक्रांतानितत्रनिर्ऋतिर्निरमणादृच्छतेःकृच्छ्रा राम०
पत्तिरितरासापृथिव्यासंदिह्यतेतयोर्विभागस्तस्याएषाभवति॥७॥यईंचकारनसो १७

अस्यवेदयईंददर्श हिरुगिंनुतस्मात्॥ समातुर्योनापरिवीतो अंतर्बहुप्रजानिर्ऋतिमा
विवेश॥ बहुप्रजाःकृच्छ्रमापद्यतइतिपरिव्राजकाःवर्षकर्मेतिनैरुक्ताःयईंचकारेति
करोतिकिरतीसंदिग्धोवर्षकर्मणानसोस्यवेदमध्यमःसएवास्यवेदमध्यमोयोदद
र्शादित्योपहितंसमातुर्योनौमातांतरिक्षंनिर्मीयंतेस्मिन्भूतानियोनिरंतरिक्षंमहान
वयवःपरिवीतोवायुनायमपीतरोयोनिरेतस्मादेवपरियुतोभवतिबहुप्रजाभूमि
मापद्यतेवर्षकर्मणाशाकपूणिःसंकल्पयांचक्रेसर्वादेवताजानामीतितस्मैदेवतोभ
यलिंगाप्रादुर्बभूवतांनजज्ञेतांपप्रच्छविविदिषाणित्वेतिसास्माएतामृचमादिदेश

नि०पू०२
१८

षामद्देवतेति॥८॥अयंसशिङ्क्तेयेनगोरभीवृतामिमातिमायुंध्वसनावधिश्रिता॥सा
चित्तिभिर्निहिचकारमर्त्यंविद्युद्भवंतीप्रतिवव्रिमौहत॥अयंसशब्दायतेयेनगोर
भिप्रवृत्तामिमातिमायुंशब्दंकरोतिमायुमिवादित्यमितिवावागेषामाध्यमिकाध्वं
सनेमेघेऽधिश्रितासाचित्तिभिःकर्मभिर्नीचैर्निकरोतिमर्त्यंविद्युद्भवंतीप्रत्यूहतेव
व्रिंवव्रिरितिरूपनामवृणोतीतिसतोवर्षेणप्रच्छाद्यपृथिवींतत्पुनरादत्ते॥९॥हि
रण्यनामान्युत्तराणिपंचदशाहिरण्यंकस्माद्ध्रियतआयम्यमानमितिवाह्रियतेजना य२ राम०
ज्जनमितिवाहितरमणंभवतीतिवाहृदयरमणंभवतीतिवाहर्यतेर्वास्यात्प्रेप्साकर्म १८

धि

णोंतरिक्षनामान्युत्तराणिषोळशांतरिक्षंकस्मादंतराक्षांतंभवत्यंतरेमेइतिवाशरीरेष्वं
तरक्षयमितिवातत्रसमुद्रइत्येतत्पार्थिवेनसमुद्रेणसंदिह्यतेसमुद्रःकस्मात्समुद्रवं
त्यस्मादापःसमभिद्रवंत्येनमापःसंमोदंतेस्मिन्भूतानिसमुदकोभवतिसमुनत्तीति
वातयोर्विभागस्तत्रेतिहासमाचक्षतेदेवापिश्चार्ष्टिषेणःशंतनुश्चकौरव्यौभ्रातरौ
बभूवतुःसशंतनुःकनीयानभिषेचयांचक्रेदेवापिस्तपःप्रतिपेदेततःशंतनोरा
ज्येद्वादशवर्षाणिदेवोनववर्षतमूचुर्ब्राह्मणाअधर्मस्त्वयाचरितोज्येष्ठंभ्रातरमं
तरित्याभिषेचितंतस्मात्तेदेवोनवर्षतीतिसशंतनुर्देवापिंशिशिक्षराज्येनतमुवाच

नि॰पू॰२ देवापिः पुरोहितस्तेसानियाजयानिचंमेतितस्येतद्वर्षकामसूक्तं तस्यैषा भवति॥१०॥
१९ आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान्॥ सउत्तरस्मादधरं समु
द्रमपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अभि॥ आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्र इषितसेनस्येति वा
सेना सेश्वरा समानगतिर्वा पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुंनरकं ततस्त्रायत इति वा
होत्रमृषिर्निषीदन्नृषिर्दर्शनात्स्तोमान्ददर्शेत्यौपमन्यवस्तद्यदेनांस्तपस्यमानान्ब्रह्म
स्वयंभ्वभ्यानर्षत्त ऋषयोऽभवंस्तदृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते देवापिर्देवानामाप्त्या राम॰
स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं चिकित्वांश्चेतनावान्॥ सउत्तर १९

स्मादधरंसमुद्रं॥ उत्तरउद्धततरोभवत्यधरोधोरोधोनधावतीत्यूर्ध्वंगतिःप्रतिषि
द्धातस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय॥११॥ यद्देवापिःशंतनवेपुरोहितोहोत्रायवृतःकृ
पयन्नदीधेत्॥ देवश्रुतंवृष्टिवनिंरराणोबृहस्पतिर्वाचमस्माअयच्छत्॥ शंतनुःशं
तनोस्त्वितिवाशमस्मैतन्वाअस्त्वितिवापुरोहितःपुरएनंदधतिहोत्रायवृतःकृपा
यमाणोन्वध्यायद्देवश्रुतंदेवाएनंशृण्वंतिवृष्टिवनिंवृष्टियाचिनंरराणोरातिरभ्यस्तो
६२ बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्सोस्मैवाचमयच्छद्बृहदुपव्याख्यातं॥१२॥ साधारणान्युत्तराणिष
ड्दिवश्चादित्यस्यचयानित्वस्यप्राधान्येनोपरिष्टात्तानिव्याख्यास्यामःआदित्यःकस्मादाद

त्तेरसानादत्तेभासंज्योतिषामादीप्तोभासेतिवादितेःपुत्रइतिवाल्पप्रयोगंत्वस्यैतदा
र्चाभ्यांम्नायेसूक्तभाक्सूर्यमादितेयमदितेःपुत्रं [redacted] मेवमन्यासामपि
देवतानामादित्यप्रवादाःस्तुतयोभवंतितद्यथैतन्मित्रस्यवरुणस्यार्यम्णोदक्षस्यभ
गस्यांशस्येत्यथापिमित्रावरुणयोः॥आदित्यादानुनस्पतीदानपती॥अथापिमित्रस्यै
कस्य॥प्रसमित्रमर्तोअस्तुप्रयस्वान्यस्तआदित्यशिक्षतिव्रतेनेत्यपिनिगमोभ
वत्यथापिवरुणस्यैकस्य॥अथावयमादित्यव्रतेतवव्रतमितिकर्मनामनिवृत्तिकर्म
वारयतीतिसतइदमपीतरद्व्रतमेतस्मादेववृणोतीतिसतोन्नमपिव्रतमुच्यतेयदा

वृणोतिशरीरं॥१३॥स्वरादित्योभवतिसुअरणःसुईरणःस्वृतोरसान्स्वृतोभासंज्यो
तिषांस्वृतोभासेतिवैतेनद्यौर्व्याख्याता॥पृश्निरादित्योभवतिप्राश्नुतएनंवर्णइति
नैरुक्ताःसंस्रष्टारसान्संस्रष्टाभासंज्योतिषांसंस्पृष्टोभासेतिवाथद्यौःसंस्पृष्टाज्यो
तिर्भिःपुण्यकृद्भिश्च॥नाकआदित्योभवतिनेतारसानांनेताभासांज्योतिषांप्रणायो
द्धंप्रतिषि ३ थद्यौःकमितिसुखनामतत्प्रतिषिध्येतनवाअमुंलोकंजग्मुषेकिंचनाकं॥नवाअ
मुंलोकंगतवतेकिंचनासुखंपुण्यकृतोह्येवतत्रगच्छंति॥गौरादित्योभवतिगमय
तिरसान्गच्छत्यंतरिक्षेथद्यौर्यत्पृथिव्याअधिदूरंगताभवतियच्चास्यांज्योतींषिग

च्छंति॥विष्टबादित्योभवत्याविष्टोरसानाविष्टोभासंज्योतिषामाविष्टोभासेतिवाथद्यौ
राविष्टाज्योतिर्भिःपुण्यकृद्भिश्च॥नकआदित्योभवतिनेतारसानांनेताभासांज्योति
षांप्रणयोपिवाभनएवस्याद्विपरीतोननभानीतिवैतेनद्यौर्व्याख्याता॥१४॥रश्मि
नामान्युत्तराणिपंचदशरश्मिर्यमनात्तेषामादितःसाधारणानिपंचाश्वरश्मिभि
र्दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौदिशःकस्माद्दिशतेरासदनादपिवाभ्यशनात्तत्रकाष्ठाइत्ये
तदनेकस्यापिसत्वस्यनामभवतिकाष्ठादिशोभवंतिक्रांत्वास्थिताभवंतिकाष्ठाउप
दिशोभवंतीतरेतरंक्रांत्वास्थिताभवंत्यादित्योपिकाष्ठोच्यतेक्रांत्वास्थितोभवत्याज्यं

तोपिकाष्ठोच्यते क्रांत्वास्थितोभवत्यापोपिकाष्ठाउच्यंते क्रांत्वास्थिताभवंतीतिस्थावराणां॥ १५॥ अतिष्ठंतीनामनिवेशनानां काष्ठानांमध्येनिहितंशरीरं॥ वृत्रस्यनिण्यंविचरंत्यापोदीर्घंतमआशयदिंद्रशत्रुः॥ अतिष्ठंतीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां काष्ठानांमध्येनिहितंशरीरंमेघः शरीरंशरीरंशृणातेः शम्नातेर्वा वृत्रस्यनिण्यंनिर्णामंविचरंतिविजानंत्यापइतिदीर्घं [illegible] द्राघतेस्तनोतेराशयदाशेतेरिंद्रशत्रुरिंद्रोस्यशमयितावाशातयितावातस्मादिंद्रशत्रुस्तत्कोवृत्रोमेघइतिनैरुक्तास्त्वाष्ट्रोसुरइत्यैतिहासिकाअपांचज्योतिषश्चमिश्रीभावकर्मणोवर्षकर्मजायतेतत्रोपमार्थेन

स्तम ३

युद्धवर्णाभवंत्यहिवत्तुखलुमंत्रवर्णाब्राह्मणवादाश्च विवृध्या शरीरस्य स्रोतांसि निवा
रयांचकार तस्मिन्हते प्रसस्यंदिर आपस्तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥१६॥ दासपत्नीरहिगो
पा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ॥ अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ
अपतद्ववार ॥ दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अ
तिष्ठन्नहिना गुप्ता अहिरयनादेत्यंतरिक्षेयमपीतरोहिरेतस्मादेव निर्ह्रसितोपसर्ग
आहंतीति ॥ निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ॥ पणिर्वणिग्भवति पणिः पणनाद्वणि
नाद्वणि[illegible]पण्यन्नेनेक्ति ॥ अपां बिलमपिहितं यदासीत् ॥ बिलं भवति बिभर्तेर्वृत्रंज
कप
भरं१

ष्त्रिवानपववारतद्वृत्रोवृणोतेर्वावर्ततेर्वावर्धतेर्वायदवृणोत्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमि
तिविज्ञायतेयदवर्तततद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेयदवर्धततद्वृत्रस्यवृत्रत्वमि
तिविज्ञायते॥१७॥रात्रिनामान्युत्तराणित्रराणित्रयोविंशतीरात्रिःकस्मात्प्ररमय
तिभूतानिनक्तंचारीण्युपरमयतीतराणिध्रुवीकरोतिरातेर्वास्याद्दानकर्मणःप्र
दीयंतेस्यामवश्यायाउषोनामान्युत्तराणिषोळशोषाःकस्मादुच्छतीतिसत्यारात्रे
रपरःकालस्तस्याएषाभवति॥१८॥इदंश्रेष्ठंज्योतिषांज्योतिरागाच्चित्रःप्रकेतोअ
सवितुः १ जनिष्टविभ्वा॥यथाप्रसूतासवायँएवारात्र्युषसेयोनिमारैक्॥इदंश्रेष्ठंज्योतिषां

नि॰पू॰२ ज्योतिरागमच्चित्रंप्रकेतनंप्रज्ञाततमंभूजनिष्टविभूततमंयथाप्रसूतासवितुःप्र
२३ सवायरात्रिरादित्यस्येवंरात्र्युषसेयोनिमरिचत्स्थानंस्त्रीयोनिरभियुतएनांगर्भ
स्तस्याएषापराभवति॥१९॥रुशद्वत्सारुशतीश्वेत्यागादारैगुकृष्णासदनान्यस्याः॥
समांनबंधूअमृतेअनूचीद्यावावर्णंचरतआमिनाने॥रुशद्वत्सासूर्यवत्सारुशदि
तिवर्णनामरोचतेर्ज्वलतिकर्मणःसूर्यमस्यावत्समाहसाहचर्याद्रसहरणाद्वारु
शतीश्वेत्यागात्॥श्वेत्याश्वेततेरंरिचत्कृष्णासदनान्यस्याःकृष्णवर्णारात्रिःकृष्णंकृष्य रास॰
तेर्निकृष्टोवर्णोथैनेसंस्तौतिसमानबंधूसमानबंधनेअमृतेअमरणधर्माणाव २३

नूचीअनू [redacted] चूः॥ वितीतरेतरमभिप्रेत्यद्यावावर्णंचरतस्तेएवद्यावोद्योतनाद्
पिवाद्यावावान्चरतस्तयासहचरत इतिस्यादीमिनानेआमिन्वानेअन्योन्यस्याध्यात्मंकु
र्वाणेहर्नामान्युत्तराणिद्वादशाहःकस्मादुपाहरंत्यस्मिन्कर्माणितस्यैषनिपातोभव
तिवैश्वानरीयायामृचि॥२०॥ अहश्चकृष्णमहरर्जुनंचविवर्तेतेरजसीवेद्याभिः॥वै
श्वानरोजायमानोनराजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि॥ अहश्चकृष्णंरात्रिःशुक्लं
चाहरर्जुनंविवर्तेतेरजसीवेद्याभिर्वेदितव्याभिःप्रवृत्तिभिर्वैश्वानरोजायमानइ
वोद्यंनादित्यःसर्वेषांज्योतिषांराजावाहन्नग्निर्ज्योतिषातमांसिमेघनामान्युत्तराणि

त्रिंशन्मेघः कस्मान्मेहतीति सतं आउपरउपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभि
रुपरउपलो मेघो भवत्युमर रमंतेस्मिन्नभ्राण्युपरता आप इति वा तेषामेषा भवति॥२॥
देवानांमाने प्रथमा अतिष्ठन्कृंतत्रादेषामुपरा उदायन्॥ त्रयस्तपंति पृथिवीमनू
पा द्वाबृबूकंवहतः पुरीषं॥ देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमका देवगणाः प्रथ
म इति मुख्यनाम प्रतमो भवति कृंतत्रमंतरिक्षं विकर्तनं मेघानां विकर्तनेन मेघा
नामुदकं जायते॥ त्रयस्तपंति पृथिवीमनूपाः॥ पर्जन्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षै
रोषधीः पाचयंत्यनूपा अनुवपंति लोकान्स्वेन स्वेन कर्मणायमपीतरोनूप एतस्मा

देवानूप्यतउदकेनापिवान्नाविति स्याद्यथा प्रागिनितस्यानूपइति स्याद्यथा प्राचीनमिति॥
ष्ठाबबूकंवहतःपुरीषं॥ वाय्वादिस्याउदकंबबूकमित्युदकनामब्रवीतेर्वाशब्दकर्मणो
भ्रंशतेर्वापुरीषंपृणातेःपूरयतेर्वा॥२२॥ वाङ्नामान्युत्तराणिसप्तपंचाशद्वाक्कस्मा
द्वचेस्तत्रसरस्वतीत्येतस्यनदीवद्देवतावच्चनिगमाभवंतितद्यद्देवतावदुपरिष्टात्त
द्व्याख्यास्यामोऽथैतन्नदीवत्॥२३॥ इयंशुष्मेभिर्बिसखाइवारुजत्सानुगिरीणांत
विषेभिरूर्मिभिः॥ पारावतघ्नीमवसेसुवृक्तिभिःसरस्वतीमाविवासेमधीतिभिः॥इ
यंशुष्मैःशोषणैःशुष्ममितिबलनामशोषयतीतिसतोबिसंबिस्यतेर्भेदनकर्मणोवृद्धिकर्मणो

नि०पू०२ वासानुसमुच्छ्रितंभवतिसमुन्नुन्नमितिवामहद्भिरूर्मिभिःपारावतघ्नीपारावारघा
२५ तिनीपारंपरंभवत्यवारमवरमवनायस्कप्रवृत्ताभिःशोभनाभिःस्तुतिभिःसरस्वती
नदीकर्मभिःपरिचरेमोदकनामान्युत्तराण्येकशतमुदकंकस्मादुनत्तीतिसततोनदी
नामान्युत्तराणिसप्तत्रिंशन्नद्यःकस्मान्नदनाइमाभवंतिशब्दवत्योबहुलमासान्नि
घंटुकंहृत्तमाश्चर्यमिवप्राधान्येनेतत्रेतिहासमाचक्षतेविश्वामित्रऋषिःसुदासः
पैजवनस्यपुरोहितोबभूवविश्वामित्रःसर्वमित्रःसर्वंसंसृतंसुदाःकल्याणदानः राम०
पैजवनःपिजवनस्यपुत्रःपिजवनःपुनःस्पर्धनीयजवोवामिश्रीभावगतिर्वास २५

वित्तं गृहीत्वा विपाट्छुतुद्र्योः संभेदमाययावनुययुरितरे स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टा
व गाधा भवतेत्यपि द्विवदपि बहुवत्तद्यद्द्विवदुपरिष्टात्तद्व्याख्यास्यामोऽथैतद्बहुव
त्॥२४॥ रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुप मुहूर्त्तमेवैः॥ प्र सिंधुमच्छा बृह
ती मनीषावस्युरह्वे कुशिकस्य सूनुः॥ उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिने
ऋतावरीर्ऋतवत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा मु
हूर्तं मुहुर्ऋतुर्ऋतुरर्तेर्गतिकर्मणो मुहुर्मूढ इव कालो यावदभीक्ष्णं चेत्यभीक्ष्णम
भिक्षणं भवति क्षणः क्षणोतेः प्रक्ष्णुतः कालः कालः कालयतेर्गतिकर्मणः प्राभि

कृयामिसिंधुंबृहत्यामहत्यामनीषयामनसईषयास्तुत्याप्रज्ञयावावनायकुशिकस्य
सूनुःकुशिकोराजाबभूवक्रोशतेःशब्दकर्मणःकंशतेर्वास्यात्प्रकाशयतिकर्मणःसा
धुविक्रोशयितार्थानामितिवानद्यःप्रत्यूचुः॥२५॥इंद्रोअस्माँःअरदद्वज्रबाहुर
पाहन्वृत्रंपरिधिंनदीनां॥देवोनयत्सवितासुपाणिस्तस्यवयंप्रसवेयामउर्वीः॥
इंद्रोअस्मानरदद्वज्रबाहूरदतिःखनतिकर्मापाहन्वृत्रंपरिधिंनदीनामितिव्याख्या
तंदेवोनयत्सवितासुपाणिःकल्याणपाणिःपाणिःपणायतेःपूजाकर्मणःप्रगृ
ह्यपाणीदेवान्पूजयंति॥तस्यवयंप्रसवेयामउर्वीः॥उर्व्यऊर्णोतेर्वृणोतेरित्यौ

र्णवाभः प्रसाख्यायांततआसुश्रुवुः॥२६॥ आतैकारोश्रृणवामावचांसिययाथदूराद्
नसारथेन॥ नितेनंसैपीप्यानेवयोषामर्यायेवकन्याशाश्वचैते॥ आश्रृणवामते
कारोवचनानियाहिदूरादनसाचरथेनच निनमामतेपाययमानेवयोषापुत्रंमर्या
येवकन्यापरिष्वजनायनिनमाइतिवाश्वनामान्युत्तराणिषड्विंशतिस्तेषामष्टाउत्त
राणिबहुवदश्वःकस्मादश्नुतेध्वानंमहाशनोभवतीतिवातत्रदधिक्राइत्येतद्द
धक्रामतीतिवादधक्रंदतीतिवादधदाकारीभवतीतिवातस्याश्ववद्देवतावच्चनिग
माभवंतितद्यद्देवतावदुपरिष्टात्तद्व्याख्यास्यामोथैतदश्ववत्॥२७॥ उतस्यवाजी

क्षिपणिंतुरण्यतिग्रीवायांबद्धोअपिकक्षआसनि॥क्रतुंदधिक्राअनुसंतवीत्व
त्पथामंकांस्यन्वापनीफणत्॥अपिसवाजीवेजनवान्क्षेपणमनुतूर्णमश्नुतेध्वा
नंग्रीवायांबद्धोग्रीवागिरतेर्वागृणातेर्वागृह्णातेर्वापिकक्षआसनीतिव्याख्या
तंक्रतुंदधिक्राःकर्मवाप्रज्ञांवा॥अनुसंतवीत्वत्॥तनोतेःपूर्वयाप्रकृत्यानि
गमःपथामंकांसिपथांकुटिलानिपंथाःपततेर्वापद्यतेर्वापंथयतेर्वांकांचतेरा
पनीफणदितिफणतेश्चर्करीतवृत्तंदशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते
साहचर्यज्ञानायज्वलतिकर्माणउत्तरेधातवएकादशातावंत्येवोत्तराणिज्वल

तोनामधेयानिनामधेयानि॥२८॥अथनिर्वचनमोघोराज्ञोविद्याहवाअथातोनु
क्रमिष्यामोवृक्षेवृक्षेतावांवास्तूनियंईंचकारायंसशिंडु॰हिरण्यनामान्यार्ष्टिषेणोय
स्रो३ द्दैवापिःसाधारणानिस्वरादि[illegible]रश्मिनामान्यतिंष्ठतीनांदासपत्नीरात्रिनामानीदंश्रे
ष्ठंरुशद्वत्साहस्वकृष्णंदेवानांनामानेवाङ्नामानीयंशुष्मेभीरमध्वंमइंद्रोअस्मानांतिका
रोउतस्यवाज्यष्टाविंशतिः॥इतिनिरुक्तेपूर्वषट्केद्वितीयोऽध्यायः॥ॐकर्मनामान्यु
त्तराणिषड्विंशतिःकर्मकस्मात्क्रियतइतिसतोपत्यनामान्युत्तराणिपंचदशापत्यंकस्मा
दपततंभवतिनानेनपततीतिवातद्यथाजनयितुःप्रजैवमथर्येऋचाउदाहरिष्या

मः॥१॥ परिषद्यंह्यरणस्यरेक्णो नित्यस्यरायः पतयः स्याम॥ नशेषो अग्ने अन्यजा
तमस्त्यचेतानस्यमापथो विदुक्षः॥ परिहर्तव्यंहि नोपसर्त्तव्यमरणस्य रेक्णो रणो
पार्णो भवति रेक्णइति धननाम रिच्यते प्रयतो नित्यस्यरायः पतयः स्याम पित्र्यस्ये
वधनस्य॥ नशेषो अग्ने अन्यजातमस्ति॥ शेषइत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतो॥ चे
तयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मानः पथो विदूदुषइति तस्योत्तरा भूयसे निर्वच
नाय॥२॥ नहिग्रभायारणः सुशेवोन्योदर्यो मनसा मंतवाउ॥ अधाचिदोकः पुनरि
त्स एत्यानो वाज्यभीषाळेतु नव्यः॥ नहिग्रहीतव्योरणः सुसुखतमोप्यन्योदर्यो म

नसापिनमंतव्योममायंपुत्रइत्यस्यसओकः पुनरेवतदेतियतआगतोभवत्योकइति
निवासनामोच्यतेऐतुनोवाजीवेजनवानभिषहमाणःसपत्नान्नवजातःसएवपुत्र
इत्यथैतान्दुहितृदायाद्यउदाहरंतिपुत्रदायाद्यइत्येके॥३॥शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यंगाद्वि
द्वाँऋतस्यदीधितिंसपर्यन्॥पितायत्रदुहितुःसेकमृंजन्त्संशग्म्येनमनसादध
न्वे॥प्रशास्तिवोढासंतानकर्मणेदुहितुःपुत्रभावंदुहितादुर्हितादूरेहितादोग्धेर्वान
प्तारमुपागमद्दौहित्रंपौत्रमितिविद्वान्प्रजननयज्ञस्यरेतसोऽंगादंगात्संभूतस्यहृ
दयादधिजातस्यमातरिप्रत्यृतस्यविधानंपूजयन्नविशेषेणमिथुनाःपुत्रादाया

नि·पू·३ दा इति तदेतदृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तं ॥ अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे ॥ आ
२९ त्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति विशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ॥ मि
थुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ न दुहितर इत्येके तस्मात्पुमान्दायादोऽदाया ३२
दा स्त्रीति विज्ञायते तस्मात्स्त्रियं जातां परास्यंति न पुमांसमिति च स्त्रीणां दानविक्रया
तिसर्गा विद्यंते न पुंसः पुंसोपीत्येके शौनःशेपे दर्शनात् ॥ अभ्रातृमती वाद इत्यपरं ॥
अमूर्या यंति जामयः सर्वा लोहितवाससः ॥ अभ्रातर इव योषास्तिष्ठंति हतवर्त्मनः ॥ राम०
अभ्रातृका इव योषास्तिष्ठंति संतानकर्मणे पिंडदानाय हतवर्त्मान इत्यभ्रातृका २९

याअनिर्वाह औपमिकस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय॥ ४॥ अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची
गर्तारुगिव सनये धनानां॥ जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव नि रिणीते अप्सः॥ अ
भ्रातृकेव पुंसः पितॄने त्यभिमुखी संतानकर्मणे पिंडदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव ध १।३।५।
नलाभाय दाक्षिणाजी गर्तः सभास्थाणुर्गृणातेः सत्यसंगरो भवति तं तत्र यापुत्राया
पतिका सारोहति तां तत्राक्षैराघ्नंति सा रिक्थं लभते श्मशानसंचयोपि गर्त उच्यते गु
रतेरपगूर्णो भवति श्मशानं श्मशयनं श्मशरीरं शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा श्मश्रु लो
म श्मनि श्रितं भवति लोम लुनातेर्वा लीयतेर्वा नोपरस्याविःकुर्याद्यदुपरस्याविःकुर्यो

नि०पू०३ ङ्गर्तेष्ठास्यास्यमायुकोयजमानइत्यपिनिगमोभवतिरथोपिगर्तउच्यतेगृणातेःस्तु
३० तिकर्मणःस्तुततमंयानं॥आरोहथोवरुणमित्रगर्तमित्यपिनिगमोभवतिजायेवप
११।१९) त्येकामयमानास्सुवासाऋतुकालेषूषाहसनेवदंतान्विवृणुतेरूपाणीतिचतस्माउ
पमानाभ्रात्रीमुपयच्छेततोकंह्यस्यतद्भवतीत्यभ्रातृकायाउपयमनप्रतिषेधःप्र
त्यक्षःपितुश्चपुत्रभावःपितायत्रदुहितुरप्रत्तायारेतःसेकंप्रार्जयतिसंदधात्यात्मानं
२मेन संगमनसेत्यथैतांजाम्यारिक्थप्रतिषेधउदाहरंतिज्येष्ठंपुत्रिकायाइत्येके॥५॥नजा राम०
मयेतान्वोरिक्थमारैक्चकारगर्भंसनितुर्निधानं॥यदीमातरोजनयंतवह्निमन्यः ३०

कर्तासुकृतोरन्यऋंधन् ॥ नजामयेभगिन्येजामिरन्येस्यांजनयंतिजामपत्यंजमते
र्वास्याद्गतिकर्मणोनिर्गमनप्रायाभवतिनान्वआत्मजःपुत्रोरिक्थंप्रारिचत्प्रादाच्च
कारैनांगर्भनिधानींसनितुर्हस्तग्राहस्ययद्धिमातरोजनयंतवह्निंपुत्रमवह्निंच
स्त्रियमन्यतरःसंतानकर्ताभवतिपुमान्दायादोन्यतरोर्धयित्वाजामिःप्रदीयतेपर
स्मै ॥ ६ ॥ मनुष्यनामान्युत्तराणिपंचविंशतिर्मनुष्याःकस्मान्मत्वाकर्माणिसीव्यंतिम
नस्यमानेनसृष्टामनस्यतिःपुनर्मनस्वीभावेमनोरपत्यंमनुषोवातत्रपंचजनाइ
त्येतस्यनिगमाभवंति ॥ ७ ॥ तदद्यवाचःप्रथमंमसीययेनासुरांअभिदेवाअसाम ॥

१चे

ऊर्जाद उत यज्ञियासः पंजनाममहोत्रंजुषध्वं॥ तदद्यवाचःपरमंमंसीययेनासुरान
भिभवेमदेवाअसुराअसुरताःस्थानेष्वस्ताःस्थानेभ्यइतिवापिवासुरितिप्राणनामास्तः
शरीरेभवतितेनतद्वंतःसोर्देवानसृजततत्सुराणांसुरत्वमसोरसुरानसृजततदसु
राणामसुरत्वमितिविज्ञायते॥ ऊर्जाद उत यज्ञियासः॥ अन्नादाश्चयज्ञियाश्चोर्गित्य
न्ननामोर्जयतीतिसतः पक्वंसुप्रवृक्णमितिवा॥ पंचजनाममहोत्रंजुषध्वं॥ गंध
र्वाःपितरोदेवाअसुरारक्षांसीत्येकेचत्वारोवर्णानिषादःपंचमइत्यौपमन्यवोनिषा
दःकस्मान्निषदनोभवतिनिषण्णमस्मिन्पापकमितिनैरुक्ताः॥ यत्पांचजन्ययावि

ॐ

शा॥ पंचजनीनया विशा पंचपंक्ता संख्या स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा बाहुनामान्यु
त्तराणि द्वादश बाहू कस्मात्प्रबाधत आभ्यां कर्माण्यंगुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंश
तिरंगुलयः कस्मादग्रगामिन्यो भवंतीति वाग्रगालिन्यो भवंतीति वाग्रकारिण्यो भ
वंतीति वाग्रसारिण्यो भवंतीति वाग्रसानिन्यो भवंतीति वांकना भवंतीति वांजनाभवं
तीति वापि वाभ्यंचनादेव स्युस्तासामेषा भवति॥८॥ दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयो
क्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः॥ दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः॥ अ
वनयोंगुलयो भवंत्यवंति कर्माणि कक्ष्याः प्रकाशयंति कर्माणि योक्त्राणि योजना

नि०पू०३ नीतिव्याख्यातमभीशवोभ्यश्नुवतेकर्माणि॥दशधुरोदशयुक्तावहद्भ्यः॥धूर्धूर्वते
३२ र्वधकर्मणइयमपीतराधूरेतस्मादेवविहंतिवहंधारयतेर्वाकांतिकर्माणउत्तरेधा
तवोष्टादशान्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरन्नंकस्मादानतंभूतेभ्योत्तेर्वातिकर्माण
उत्तरेधातवोदशबलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिर्बलंकस्माद्बलंभरंभवतिबिभर्ते
र्धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेवधनंकस्माद्धिनोतीतिसतौगोनामान्युत्तराणि
नवक्रुध्यतिकर्माणउत्तरेधातवोदशक्रोधनामान्युत्तराण्येकादशगतिकर्माणउ राम०
त्तरेधातवोद्वाविंशंशतंक्षिप्रनामान्युत्तराणिषड्विंशतिःक्षिप्रंकस्मात्संक्षिप्तोवि ३२

कर्षैंतिकनामान्युत्तराण्येकादशांतिकंकस्मादानीतंभवतिसंग्रामनामान्युत्तराणि
षट्चत्वारिंशत्संग्रामःकस्मात्संगमनाद्वासंगरणाद्वासंगतौग्रामावितिवातत्र
खलइत्येतस्यनिगमाभवंति॥१॥अभीदमेकमेकोअस्मिनिःषाळभीद्वाकिमुत्र
यःकरंति॥खलेनपर्षान्प्रतिहन्मिभूरिकिंमानिंदंतिशत्रवोनिंद्राः॥अभिभवामी
दमेकमेकोस्मिनिःषहमाणःसपत्नानभिभवामिद्वौकिंमात्रयःकुर्वंत्येकइतासंख्या
द्वौद्रुततरासंख्यात्रयस्तीर्णतमासंख्याचत्वारश्चलिततमासंख्याष्टावश्नोतेर्नववन
१६९ वननीयानावाप्तावादस्तादृष्टार्थावाविंशतिर्द्विर्दशतःशतंदशदशतःसहस्रंसह

नि०पू०३
३३

खदयुतंनियुतंप्रयुतंतत्तदभ्यस्तमंबुदोमेघोभवत्यरणामंबुतद्दौंबुदोंबुमद्भातीति
वांबुमद्भवतीतिवासयथामहान्बहुर्भवतिवर्षंस्तदिवार्बुदं॥ खलेनपर्षान्प्रतिहन्मि
भूरि॥ खलइवपर्षान्प्रतिहन्मिभूरिखलइतिसंग्रामनामखलतेर्वास्खलतेर्वाऽय
मपीतरःखलएतस्मादेवसमास्कंनोभवति॥ किंमानिंदंतिशत्रवोनिंद्राः॥ यइंद्रंनवि
विदुरिंद्रोह्यहमस्म्यनिंद्राइतरइतिवाआप्तिकर्माणउत्तरेधातवोदशातत्रद्वेनामनी॥
आक्षाणआप्नुवानआपानआप्नुवानोवधकर्माणउत्तरेधातवस्त्रयस्त्रिंशत्तत्रवि
यातइत्येतद्वियातयतइतिवावियातयेतिवा॥ आखंडलप्रहूयसेआखंडयितःखं

राम०
३३

डंखंवडयतेस्तळिदित्यंतिकवधयोःसंसृष्टकर्मताडयतीतिसतः॥१०॥ त्वयावयंसु
वृधाब्रह्मणस्पतेस्पार्हावसुमनुष्याददीमहि॥ यानोदूरेतळितोयाअरातयोभिसं
तिजंभयाताअनप्नसः॥ त्वयावयंसुवर्धयित्राब्रह्मणस्पतेस्पृहणीयानिवसूनि
मनुष्येभ्यआददीमहियाश्चनोदूरेतळितोयाश्चांतिकेरातयोदानकर्माणोवादानप्रज्ञा
वाजंभयताअनप्नसोप्नइतिरूपनामाप्नोतीतिसतोविद्युत्तळिद्भवतीतिशाकपूणिःसा
ह्यवताडयतिदूराच्चदृश्यतेपित्विदमंतिकनामैवाभिप्रेतंस्यात्॥ दूरेचित्संतळिदिवा
तिरोचसे॥ दूरेपिसंनंतिकइवसंदृश्यसइतिवज्रनामान्युत्तराण्यष्टादशवज्रःक

डिं

सु १

नि०पू०३
३४

स्माद्दूर्जयतीति सतत्रँ कुत्स इत्येतत्कृंततेर्ऋषिः कुत्सो भवति कर्ता स्तोमानामित्यौपम
न्यवौत्राप्यस्य वधकर्मैव भवति तत्सख इंद्रः शुष्णं जघानेत्यैश्वर्यकर्माण उत्तरे धात
वश्चत्वार ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि तत्रेन इत्येतत्सनित ऐश्वर्येणेति वा सनि
तमनेनैश्वर्यमिति वा॥ १॥ यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरंति॥
इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश॥ यत्र सुपर्णाः सुपतना
आदित्यरश्मयोमृतस्य भागमुदकस्यानिमिषंतो वेदनेनाभिस्वरंतीति वाभिप्रयंती
तिवेश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः स मा धीरः पाकमत्रा विवेशेति धीरो धी

मान्पाकःपक्तव्योभवतिविपक्वप्रज्ञआदित्यइत्युपनिषद्वर्णोभवतीत्यधिदैवतमथा
ध्यात्मं।यत्रसुपर्णाःसुपतनानींद्रियाण्यमृतस्यभागंज्ञानस्यानिमिषंतोवेदनेना
भिस्वरंतीतिवाभिप्रयंतीतिवेश्वरःसर्वेषामिंद्रियाणांगोपायितात्मासमाधीरःपा
रोधी ४ कमत्राविवेशेतिधीमान्पाकःपक्तव्योभवतिविपक्वप्रज्ञआत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे॥
१२॥बहुनामान्युत्तराणिद्वादशबहुकस्मात्प्रभवतीतिसतोह्रस्वनामान्युत्तराण्येका
दशह्रस्वोह्रसतेर्महन्नामान्युत्तराणिपंचविंशतिर्महान्कस्मान्मानेनान्यांजहाती
तिशाकपूणिर्मंहनीयोभवतीतिवातत्रववक्षिथविवक्षसइत्येतेवक्तेर्वावहतेर्वा

नि॰पू॰३
३५

सौम्यासइद्धूनामान्युत्तराणिद्वाविंशतिर्गृहाःकस्माद्गृह्णंतीतिसतांपरिचरणाकर्मा
णिउत्तरेधातवोदशसुखनामान्युत्तराणिविंशतिःसुखंकस्मात्सुहितंखेभ्यःखंपु
नःखनतेरूपनामान्युत्तराणिषोळशरूपंरोचतेःप्रशस्यनामान्युत्तराणिदशप्र
ज्ञानामान्युत्तराण्येकादशसत्यनामान्युत्तराणिषट्सत्यंकस्मात्सत्सुतायतेसत्प्र
भवंभवतीतिवाष्टाउत्तराणिपदानिपश्यतिकर्माणउत्तरेधातवश्चायतिप्रभृ
तीनिचनामान्यामिश्राणिनवोत्तराणिपदानिसर्वपदसमाम्नानौयाथातउपमा
यदतत्तत्सदृशमितिगार्ग्यस्तदासांकर्मज्यायसावागुणेनप्रख्याततमेनवाक

राम॰
३५

नीयांसंवाप्रख्यातंवोपमिमीते थापिकनीयसाज्यायांसं ॥१३॥ तनूत्यजेवतस्करावन
र्गूरशनाभिर्दशभिरभ्यधीतां ॥ तनूत्यक्त नूत्यक्तौ वनर्गू वनगामिनौ वाग्निमंथनौ
बाहूतस्कराभ्यामुपमिमीते तस्करस्तत्करोति यत्पापँमिति नैरुक्ता स्तनोतेर्वास्या
त्संततकर्मा भवत्यहोरात्रकर्मा वा ॥ रशनाभिर्दशभिरभ्यधीतां ॥ अभ्यधीताभि
सभ्यधातौ ज्यायांस्तत्रगुणोभिप्रेतः ॥ १४ ॥ कुहस्विद्दोषाकुहवस्तोरश्विनाकुहा
भिपित्वंकरतः कुहोषतुः ॥ कोवांशत्राविधवेवदेवरंमर्यंनयोषाकृणुते सध
स्थआ ॥ क्वस्विद्रात्रौ भवथः क्वदिवा क्वाभिप्राप्तिं कुरुथः क्ववसथः कोवांशयने

पु२

८२

नि॰पू॰३
३६

विधवेवदेवरंदेवरःकस्माद्द्वितीयोवरउच्यतेविधवाविधातृकाभवतिविधवनाद्वावि
धावनाद्वेतिचर्मशिराअपिवाधवइतिमनुष्यनामतद्वियोगाद्विधवादेवरोदीव्यति
कर्मामर्योमनुष्योमरणधर्मायोषायौतेराकुरुतेसहस्थानेथनिपाताःपुरस्तादेव
व्याख्यातायथेतिकर्मोपमा॥यथोवातोयथावनंयथासमुद्रएजति॥भ्राजंतोअग्ने
योयथा॥आत्मायक्ष्मस्यनश्यतिपुराजीवगृभोयथा॥आत्माततेर्वाप्तेर्वापिवाप्त
इवस्याद्यावद्व्याप्तिभूतइति॥अग्निर्नयेभ्राजसारुक्मवक्षसः॥अग्निरिवयेमरु
तोभ्राजमानारोचिष्णूरस्काभ्राजस्वंतोरुक्मवक्षसः॥१५॥चतुरश्चिद्ददमानाद्वि

राम॰
३६

भीयादानिधातोः॥ न दुरुक्ताय स्पृहयेत्॥ चतुरोक्षां धारयत इति तद्यथा कितवाद्बिभी
यादेवमेव दुरुक्ताद्बिभीयान्न दुरुक्ताय स्पृहयेत्कदाचिदा इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादे
व व्याख्यातोथाप्युपमार्थे दृश्यते॥ जार आ भगं॥ जार इव भगमादित्योत्र जार उच्यते
रात्रेर्जरयिता स एव भासां तथापि निगमो भवति स्वसुर्जारः शृणोतु न इत्युषसमस्य
स्वसारमाह साहचर्याद्रसहरणाद्वापि त्वयं मनुष्यजार एवाभिप्रेतः स्यात्स्त्रीभगस्त
था स्याद्भजतेर्मेष इति भूतोपमा॥ मेषो भूतोऽभियन्नयः॥ मेषो मिषतेस्तथा पशुः प
श्यतेरग्निरिति रूपोपमा॥ हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृगपां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः॥ हि

वृषशीलोभवति३

नि॰पू॰३ रण्यवर्णोस्येवास्यरूपंथाइतिच॥तंप्रत्नथापूर्वथाविश्वथेमथा॥प्रत्नइवपूर्वइववि
३७ श्वइवेमइवेत्ययमेततरोमुष्मादसावस्ततरोस्मादमुथायथासाविति व्याख्यातं
वदितिसिद्धोपमा॥ब्राह्मणवद्वृषलवत्॥ब्राह्मणाइववृषलाइवेतिवृषलोवृ
षाशीलोवा॥१६॥प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदोविरूपवत्॥अंगिरस्वन्महिव्रतप्र
स्कण्वस्यश्रुधीहवं॥प्रियमेधःप्रियाअस्यमेधायथैतेषामृषीणामेवंप्रस्कण्वस्य
शृणुह्वानंप्रस्कण्वःकण्वस्यपुत्रःकण्वप्रभवोयथाप्राग्रमर्चिषिभृगुःसंबभूवभ राम॰
गु।भृज्यमानोनदेहेंगारेष्वंगिराअंगाराअंकनाअंचनाअत्रैवतृतीयमृच्छतेत्यू ३७

वि१

चुस्तस्मादत्रिर्नत्रय इति॥ खननाद्वैखानसो भरणाद्भारद्वाजो विरूपो नानारूपो महिव्र
तो महाव्रत इति॥१७॥ अथलुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहो व्याघ्र इति पूजा
यां श्वा काक इति कुत्सायां काक इति शब्दानुकृतिस्तदिदं शकुनिषु बहुलं न शब्दानुकृ
तिर्विद्यत इत्यौपमन्यवः काकोपकालयितव्यो भवतीति तित्तिरिस्तरणात्तिलमात्रचि
त्र इति वा कपिंजलः कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवत ईषत्पिंगलो वा कमनीयं शब्दं
पिंजयतीति वा श्वाशुयायी शवतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः श्वसितेर्वा सिंहः सहनाद्धिंसेर्वा
स्याद्विपरीतस्य संपूर्वस्य वा हंतेः संहाय हंतीति वा व्याघ्रो व्याघ्राणाद्व्यादाय हंतीति

वा॥१८॥ अर्चतिकर्माणउत्तरेधातवश्चतुश्चत्वारिंशन्मेधाविनामान्युत्तराणिचतुर्विंश
तिर्मेधावीकस्मान्मेधयातद्वान्भवतिमेधामतौधीयतेस्तोतृनामान्युत्तराणित्रयोदश
स्तोतास्तवनाद्यज्ञनामान्युत्तराणिपंचदशयज्ञःकस्मात्प्रख्यातंयजतिकर्मेतिनैरुक्तांया
च्ञोभवतीतिवायजुरुन्नोभवतीतिवाबहुकृष्णाजिनइत्यौपमन्यवोयजूंष्येनंनयंतीति
वर्त्विङ्नामान्युत्तराण्यष्टावृत्विक्कस्मादीरणऋग्यष्टाभवतीतिशाकपूणिर्ऋतुयाजी
भवतीतिवायाच्ञाकर्माणउत्तरेधातवःसप्तदशदानकर्माणउत्तरेधातवोदशाध्येषणा
कर्माणउत्तरेधातवश्चत्वारःस्वपितिसस्तीतिद्वौस्वपितिकर्माणौकूपनामान्युत्तराणि

चतुर्दशकूपःकस्मात्कुपानंभवतिकुप्यतेर्वा।स्तेननामान्युत्तराणिचतुर्दशैवस्तेनःकस्मा
त्संस्त्यानमस्मिन्पापकमितिनैरुक्ताः।निणरितांतर्हितनामधेयान्युत्तराणिषनिणश्रितं
कस्मान्निर्निक्तंभवतिदूरनामान्युत्तराणिपंचदूरंकस्मा‸तंभवतिदुरयंवापुराणनामा द्रु ३
न्युत्तराणिषट्पुराणंकस्मात्पुरानवंभवतिनवनामान्युत्तराणिषळेवनवंकस्मादा
नीतंभवति॥१९॥द्विशाउत्तराणिनामानिप्रपित्वेभीकइत्यासन्नस्यप्रपित्वेप्राप्तेभीकेभ्य
क्ते॥आपित्वेनःप्रपित्वेतूयमागहि॥अभीकेचिदुलोककृदित्यपिनिगमोभवतोदभ्रम
र्भकमित्यल्पस्यदभ्रंदभ्नोतेःसुदंभंभवत्यर्भकमवहृतंभवति॥उपोपमेपरामृशामा

नि·पू०३
३९

मेदश्वापिंमन्यथाः॥नमोमहद्भ्योनमोअर्भकेभ्यइत्यपिनिगमोभवतस्तिरःसतइति
प्राप्तस्येतितिरस्तीर्णोभवतिसतःसंस्तृतंभवति॥तिरश्चिदर्ययापरिवर्तिर्यातमदाभ्या॥
पात्रेवभिंदन्त्सतएतिरक्षसइत्यपिनिगमोभवतेत्वोनेमइत्यर्धस्यत्वोपततोनेमो
पनीतोर्धोहरतेर्विपरीताद्धारयतेर्वास्यादुद्धृतंभवत्यृध्नोतेर्वास्यादृद्धतमोविभागः॥
पीयतित्वोअनुत्वोगृणाति॥नेमेदेवानेमेसुराइत्यपिनिगमोभवतऋक्षास्तृभिभि
तिनक्षत्राणांनक्षत्राणिनक्षतेर्गतिकर्मणोनेमानिक्षत्राणीतिचब्राह्मणमृक्षाउ
दीर्णानीवख्यायंतेस्तृभिस्तीर्णानीवख्यायंते॥अमीयऋक्षानिहितासउच्चा॥पश्यं

राम०
३९

नि

तोद्यामिवस्तृभिरित्यपिनिगमोभवतिवम्रीभिरुपजिह्विकाइतिसीमिकानांवम्र्योव
मनात्सीमिकास्यमनादुपजिह्विकाउपजिघ्र्यः॥ वम्रीभिःपुत्रमग्रुवोअदानं॥ यदत्तु
पजिह्विकायद्वम्रोअतिसर्पतीत्यपिनिगमोभवतिऊर्दरंकृदरमित्यावपनस्योर्दरमु
त्कीर्णंभवत्यूर्जोदारंवा॥ तमूर्दरंनपृणतायवेनेत्यपिनिगमोभवतितमूर्दरमिवपू
रयतियवेनकृदरंकृतदरंकृतदरंभवति॥ समिद्धोअंजन्कृदरंमतीनामित्यपिनिग
मोभवति॥२०॥ रंभःपिनाकमितिदंडस्य॥ रंभआरभंतएनं॥ आत्वारंभंनजिव्रयो
ररभ्मेत्यपिनिगमोभवत्यारभामहेत्वाजीर्णाइवदंडंपिनाकंप्रतिपिनष्ट्यनेनकृत्ति

नि॰पू॰३
४०

वासाःपिनाकहस्तोवततधन्वेत्यपिनिगमोभवतिमेनाग्नाइतिस्त्रीणांस्त्रियःस्त्याय
तेरपत्रपणकर्मणोमेनामानयंत्येनाग्नागच्छंत्येनाः॥ अमेनांश्चिज्जनिवतश्चक
र्थ॥ ग्नास्त्वाकृंतन्नपसोतन्वतेनेत्यपिनिगमोभवति॥ शेपोवैतसइतिपुंस्प्रजन
नस्यशेपःशपतेःस्पृशतिकर्मणोवैतसोवितस्तंभवति॥ यस्यामुशंतःप्रहरामशे
पं॥ त्रिःस्ममाह्नःश्नथयोवैतसेनेत्यपिनिगमोभवतोयैनेइत्युपदेशस्य॥ अया
तेअग्नेसमिधाविधेमेतिस्त्रियाः॥ एनावोअग्निमितिनपुंसकस्य॥ एनापत्यात
न्वं१संसृजस्वेतिपुंसः॥ सिषक्तुसचतइतिसेवमानस्य॥ सनःसिषक्तुयस्तुरः॥ स

राम॰
४०

नःसेवतांयस्करः॥ सचस्वानःस्वस्तये॥ सेवस्वनःस्वस्तये॥ स्वस्तीसविनाशिनामा
स्तिरभिपूजितःस्वस्तीतिभ्यसतेरेजतइतिभयवेपनयोः॥ यस्यशुष्माद्रोदसीअभ्य
सेतां॥ रेजतेअग्नेपृथिवीमखेभ्यइसपिनिगमोभवतोद्यावापृथिवीनामधेयान्यु
त्तराणिचतुर्विंशतिस्तयोरेषाभवति॥२१॥ कतरापूर्वाकतरापरायोःकथाजाते
कवयःकोविवेद॥ विश्वंत्मनाबिभृतोयद्धनामविवर्तेतेअहनीचक्रियेव॥ कतरा
पूर्वाकतरापरैनयोःकथंजातेकवयःकएनेविजानातिसर्वमात्मनाबिभृतोयद्धै
नयोःकर्मविवर्तेतेचैनयोरहनीअहोरात्रेचक्रयुक्तेइवेतिद्यावापृथिव्योर्महिमा

नि०पू०३
४१

नमाचष्ट आचष्टे॥ २२॥ कर्मनामानि परिषद्यं न हि ग्रभाय शासदुक्थिर भ्रातेव नजा
मर्ये मनुष्यनामानि तद्यद्दशावनिभ्यो भीदंत्वयावयं यत्रासुपर्णा बक्रुनामानि
तनूत्यजेव कुह स्विन्त्रं तु राम्निल्प्रियमेधवद्दथ लुप्तोपमान्यर्थे तिद्विशोरंभः कृत
रा पूर्वा द्वाविंशतिः॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के तृतीयोऽध्यायः॥ ॐ एकार्थमनेकशब्द
मित्येतदुक्तमथयान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतोनुक्रमिष्यामोनवगतसंस्कारां
श्च निगमांस्तदैकपदिकमित्याचक्षते जहा जघानेत्यर्थः॥१॥ कोनु मर्या अमिथितः
सखा सखायमब्रवीत्॥ जहाको अस्मदीषते॥ मर्या इति मनुष्यनाम मर्यादाभिधा

राम०
४१

नंवास्यान्मर्यादामर्यैरादीयतेमर्यादामर्यादिनोर्विभागोमिष्यतिराक्षोशाकमीपापकंजघानक
महंजातुकोस्मद्रीतःपलायतेनिधापाश्याभवतियन्निधीयतेपाश्यापाशासमूहःपाशाःपा
शयतेर्विपाशनात्॥२॥वयःसुपर्णाउपसेदुरिंद्रंप्रियमेधाऋषयोनाधमानाः॥अप
ध्वांतमूर्णुहिपूर्धिचक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेवबद्धान्॥वयोवेर्बहुवचनंसुपर्णाःसुपत
नाआदित्यरश्मयउपसेदुरिंद्रंयाचमानाअपोर्णुह्याध्वस्तंचक्षुश्चक्षुःख्यातेर्वाचष्टे
र्वापूर्धिपूरयदेहीतिवामुंचास्मान्पाशैरिवबद्धान्पार्श्वतःश्रोणितःशिपार्श्वंपर्शुमय तामतः २
मंगंभवतिपर्शुःस्पृशतेःसंस्पृष्टापृष्ठदेशंपृष्ठंस्पृशतेःसंस्पृष्टमंगैरंगमंकनादंचना गै १

नि॰पू॰४ ह्वाश्रोणिः श्रोणतेर्गतिचलाकर्मणः श्रोणिश्चलतीव गच्छतो दोः शितिनाम भवति दो द्रवतेर्योनिः

४२ शितिनामेति शाकपूणिर्विषितो भवति श्यामतो यकृत्त इति तैटीकिः श्यामं श्यायतेर्यकृद्यथाक

थाच कृत्यते शितिर्मांसतो मेदस्त इति गालवः शितिः श्यतेर्मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मि

न्सीदतीति वा मेदो मेद्यतेः ॥३॥ यदिंद्र चित्रमेहनास्ति त्वादातमद्रिवः ॥ राधस्तंनो विदद्वस

उभयाहस्त्याभर ॥ यदिंद्र चित्रचायनीयं मंहनीयं धनमस्ति यन्म इह नास्तीति वा त्री

णि मध्यमानि पदानि त्वया नस्तद्दातव्यमद्रिवन्नद्रिरादृणात्येनेनापि वात्तेस्यात्ते राम॰

सोमाद इति ह विज्ञायते राध इति धननाम राध्नुवंत्येनेन तं नस्त्वं [illegible] ॥ ॥ ॥ ४२

वित्तधनोभाभ्यांहस्ताभ्यामाहरोभौसमुद्धोभवतोदमूनादममनावादानमनावादां
तमनावापिवादमइतिगृहनामतन्मनास्यान्मनोमनोतेः॥ ४॥ जुष्टोदमूनाअतिथिर्दु
रोणइमंनोयज्ञमुपयाहिविद्वान्॥ विश्वाअग्नेअभियुजोविहत्याशत्रूयतामाभराभो
जनानि॥ अतिथिरभ्यतितोगृहान्भवत्यभ्येतितिथिषुपरकुलानीतिवापरगृहाणी
तिवादुरोणइतिगृहनामदुरवाभवंतिदुस्तर्पाइमंनोयज्ञमुपयाहिविद्वान्त्सर्वाअग्ने
अभियुजोविहत्यशत्रूयतामाभरभोजनानिनिहत्यॉ[illegible]षांबलानिशत्रूणांभवनादा न्ये २
हरभोजनानीतिवाधनानीतिवामूषोमूषिकाइत्यर्थोमूषिकाःपुनर्मुष्णातेर्मूषोप्ये

नि॰पू॰४
४३

तस्मादेव॥५॥ संमातपंत्यभितःसपत्नीरिवपर्शवः॥मूषोनशिँ[illegible]व्यंदंतिमाध्यःस्तो
तारंतेशतक्रतोवित्तंमेअस्यरोदसी॥संतपंतिमामभितःसपत्न्यइवेमाःपर्शवःकू
पपर्शवोमूषिकाइवास्नातानिसूत्राणिव्यदंतिस्वांगाभिधानंवास्याच्छिश्नानिव्य
दंतीतिवासंतपंतिमाध्यःकामाःस्तोतारंतेशतक्रतोवित्तंमेअस्यरोदसी॥जानीतं
मेस्यद्यावापृथिव्याविति त्रितंकूपेवहितमेतत्सूक्तंप्रतिबभौतत्रब्रह्मेतिहासमि
श्रमृङ्मिश्रंगाथामिश्रंभवतित्रितस्तीर्णतमोमेधयाबभूवापिवासंख्यानामेवा
भिप्रेतंस्यादेकतोद्वितस्त्रितइतित्रयोबभूवुः॥६॥इषिरेणतेमनसासुतस्यभ

श्रा॰१

राम॰
४३

स्री महिपित्र्यस्येवरायः॥ सोमराजन्प्रणा आयूंषितारीरहानीवसूर्यौवासराणि॥
ईषणेनवैषणेनवार्षणेनवातेमनसाकृतस्यभक्षी महिपित्र्यस्येवधनस्यप्रवर्द्ध
यचन आयूंषिसोमराजन्॥ अहानीवसूर्यौवासराणि॥ वासराणिवेसराणिविवा
सनानिगमनानीतिवाकुरुतनेसनर्थका उपजनाभवंतिकृतेनहंतनयातनेतिज
ठरमुदरंभवतिजग्धमस्मिन्ध्रियतेधीयतेवा॥ ७ ॥ मरुत्वाँऽइंद्रवृषभोरणायपि
बासोममनुष्वधंमदाय॥ आसिंचस्व जठरेमध्वऊर्मिंत्वंराजासिप्रदिवःसुतानां॥
मरुत्वानिंद्रमरुद्भिस्तद्वान्वृषभोवर्षितापांरणायरमणीयायसंग्रामायपिबसो

नि॰पू॰४
४८
रिप३

ममनुष्वधमन्वंनंमदायमदनीयायजैत्रायाऽऽसिंचस्वजठरेमधुनऊर्मिंमधुसोममभि
स्योपमिकंमाद्यतेरिदमपीतरन्मध्वेतस्मादेवत्वंराजासिपूर्वेष्वप्यहःसुसुतानां॥८॥
तितउपँवनंभवतिततवद्वातुन्नवद्वातिलमात्रतुन्नमितिवा॥९॥सक्तुमिवतितन
उनापुनंतोयत्रधीरामनसावाचमक्रत॥अत्रासखायःसख्यानिजानतेभद्रैषांल
क्ष्मीर्निहिताधिवाचि॥सक्तुमिवपरिपवनेनपुनंतःसक्तुःसचतेर्दुर्धावोभवतिक
सतेर्वास्याद्विपरीतस्यविकसितोभवतियत्रधीरामनसावाचमकृषतप्रज्ञानंधी
राःप्रज्ञानवंतोध्यानवंतस्तत्रसखायःसख्यानिसंजानतेभद्रैषांलक्ष्मीर्निहिताधि

राम॰
४८

वाचीति भद्रं भगेन व्याख्यातं भजनीयं भूतानामभिद्रवणीयं भवद्रमयतीति वा भाज
नवद्वा लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा लप्स्यनाद्वा लंछनाद्वा लषतेर्वा स्याल्लेप्सा कर्मणो
लग्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः शिप्रे इत्युपरिष्टाद्व्याख्या
स्यामः ॥१०॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं संजभार ॥ यदेदयुक्त हरि
तः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्क
र्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते यदासावयुंक्त हरणानादित्यरश्मीन्हरितो
श्वानिति वाथ रात्री वासस्तनुते सिमस्मैवे सरमहरवयुवती सर्वस्मादपि वोपमा

नि॰पू॰४
४५

र्थेस्याद्रात्रीववासस्तनुतइतितथापिनिगमोभवति॥ पुनःसमव्यद्विततंवयंती॥
समनात्सीत्॥ ११॥ इंद्रेणासंहिदृक्षसेसंजग्मानोअबिभ्युषा॥ मंदूसमानवर्चसा॥
इंद्रेणहिसंदृश्यसेसंगच्छमानोबिभ्युषागणेनमंदूमदिष्णूयुवांस्थोऽपिवामंदुना
तेनेतिस्यात्समानवर्चसेत्येतेनव्याख्यातं॥ १२॥ ईर्मांतासःसिलिकमध्यमासः
संशूरणासोदिव्यासोअत्याः॥ हंसाइवश्रेणिशोयतंतेयदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः॥
ईर्मांताःसमीरितांताःसुसमीरितांताःपृथ्वंतावासिलिकमध्यमाःसंसृतमध्यमाः
शीर्षमध्यमावाऽपिवाशिरआदित्योभवतियदनुशेतेसर्वाणिभूतानिमध्येचैषां

राम॰
४५

तिष्ठतीदमपीतरश्छिरएतस्मादेवंसमाश्रितान्येतदिंद्रियाणि भवंति॥ संशूरणासो दिव्या
सो अत्साः॥ शूरः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा असा अतनाः॥ हंसाइव श्रेणिशो
यतंते॥ हंसाहंतेर्घ्नंत्यध्वानं श्रेणिश इति श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता भवंति यदाक्षि
षुर्यदापं दिव्यमज्ममजनि माजिम श्वा अस्मादित्यस्तुतिरश्वस्यादित्यादश्वो निस्तष्ट
इति॥ सूरादश्वं वसवो निरतष्टेत्यपि निगमो भवति॥१३॥ कायमानो वना त्वं यन्मातृ
रजगन्नपः॥ न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यद्दूरे सन्निहाभवः॥ कायमानश्चायमानः
कामयमान इति वा वनानि त्वं यन्मातॄरपोगम उपशाम्यंन्नतत्ते अग्ने प्रमृष्यते निव

र्तेनंदूरेयत्सन्निहभवतिजायमानः॥ लोधंनयंतिपशुमन्यमानाः॥ लुब्धमृषिंनयंति
पशुंमन्यमानाः॥ शीरंपावकशोचिषं॥ पावकदीप्तिं॥ अनुशायिनमितिवाशिनमि
तिवा॥ १४॥ कनीनकेवविद्रधेनवेद्रुपदेअर्भके॥ बभ्रूयामेषुशोभेते॥ कनीनकेकन्यके
कन्याकमनीयाभवतिक्वेयन्नेतिव्येतिवाकमनेनानीयतइतिवाकनतेर्वास्यात्कांति
कर्मणः कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानिसप्तम्याएकवचनीतिशाकपूणिर्विद्रधयोर्दारु ना
पात्र्योर्दारुद्रुणातेर्वाद्रूणातेर्वातस्मादेवद्रुनवेनवजातेअर्भकेअवृद्धेतेयथातद
धिष्ठानेषुशोभेतेएवंबभ्रूयामेषुशोभेतेबभ्रोरम्भयोःसंस्तवइदंचमेदादिदंचमे

भ्रवो

दादित्यृषिः प्रसंख्यायाह ॥ कृवास्त्वा अधितुग्वनि ॥ कृवास्तुर्नदीतुग्वतीर्थंभवतितू
र्णमेतदायंति ॥ कुविन्नंसंतेमरुतःपुनर्नः ॥ पुनर्नोनमंतेमरुतोनसंततत्सुपरिष्टा
द्व्याख्यास्यामः ॥ येतेमदा आहनसोविहायसस्तेभिरिंद्रंचोदयदातवेमघं ॥ येतेम
ने दाआहननवंतोवचनवंतस्तैरिंद्रंचोदयदानायमघं ॥ १५ ॥ उपोअदर्शिशुंध्युवोनव
क्षोनोधाइवाविरकृतप्रियाणि ॥ अद्मसन्नससतोबोधयंतीशश्वत्तमागात्पुन
रेयुषीणां ॥ उपादर्शिशुंध्युवःशुंध्युरादित्योभवतिशोधनात्तस्यैववक्षोभासोध्यू
ढंमिदमपीतरद्दुस एतस्मादेवोध्यूढंकायेशकुनिरपिशुंध्युरुच्यतेशोधनादेवोद ढ१
ढ१

नि·पू·४
४७

क्ष्वरो भवत्यापोपि शुंध्यव उच्यंते शोधनादेव नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स य
थास्तु साकामाना विष्कुरुत एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते ऽसद्मान्नं भवत्यसद्मसादि
नीति वान्नसानिनीति वा॥ ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां॥ स्वपतो बो
धयंती शाश्वतिकतमागात्पुनरागामिनीनां॥ ते वाशीमंत इष्मिणः॥ ईषणिन इति
वैषणिन इति वार्षणिन इति वा वाशीति वाङ्नाम वाश्यत इति सत्याः॥ शंसा वाध्व
र्यो प्रति मे गृणीहींद्राय वाहः कृणवाव जुष्टं॥ अभिवहनस्तुतिमधिषवणप्रवा
दांस्तुतिं मन्यंत ऐंद्री लेवशास्यते परितक्म्येत्युपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः॥ १६॥ स्तुविते

राम०
४७

सूदूतेसूनेसूगतेप्रजायामितिवा॥ सूवितेमाधाइत्यपिनिगमोभवति॥ दयतिरनेककर्मा॥
नवेनपूर्वंदयमानास्यामेत्युपदयाकर्मा॥ यएकइद्विदयतेवस्वितिदानकर्मावाविभाग
कर्मावा॥ दुर्वर्तुभश्मोदयतेवनानीतिदहतिकर्मा॥ दुर्वर्तुर्दुर्वारः॥ विदद्वसूर्दयमानोविशत्रू
निति हिंसाकर्मा॥ इमेसुताइंदवःप्रातरित्वनासजोषसापिबतमश्विनातान्॥ अयंहिवा
मूतयेवंदनायमांवायसोदोषादयमानोअबुबुधत्॥ दयमानइति॥ नूचिदितिनिपातःपु
राणनवयोर्नूचेतिच॥ अद्याचिन्नूचित्तदपोनदीनां॥ अद्यच्चपुराचतदेवकर्मनदीनां॥ नू ।
चपुराचसदनंरयीणां॥ अद्यच्चपुराचसदनंरयीणां॥ रयिरितिधननामरातेर्दानकर्म

णः॥१७॥ विद्यामतस्यतेवयमकूपारस्यदावने॥ विद्यामतस्यतेवयमकुपरणस्यदान
स्यादित्योप्यकूपारउच्यतेकूपारोभवतिदूपारः द्रोप्यकूपारउच्यतेकूपारोभवतिमहा समुद्र
पारः कच्छपोप्यकूपारउच्यतेकूपारोनकूपमृच्छतीति कच्छपः कच्छंपातिकच्छेनपा
तीतिवाकच्छेनपिबतीतिवाकच्छः खच्छः खच्छदोयमपीतरोनदीकच्छएतस्मादे
वकमुदकंतेनच्छाद्यते॥ शिशीतेशृंगेरक्षसेविनिक्षे॥ निश्यतिशृंगेरक्षसोविनि
क्षणनायरक्षोरक्षितव्यमस्माद्रहसिक्षणोतीतिवारात्रौनक्षतइतिवा॥ अग्निःसु
तुकःसुतुकेभिरश्वैः॥ सुतुकनःसुतुकनैरितिवासुप्रजाःसुप्रजोभिरितिवा॥

ऋभ्रायणा अस्मिन्नूयज्ञेविश्रयंतां॥ ऋप्रगमनाः॥१८॥ देवानोयथासदमिद्वृधेअस
न्नप्रायुवोरक्षितारोदिवेदिवे॥ देवानोयथासदावर्धनायस्युरप्रायुवोप्रमाद्यंतोर
क्षितारश्चाहन्यहनिच्यवनऋषिर्भवतिच्यावयितास्तोमानांच्यवानमित्यस्यापिनि
गमाभवंति॥ युवंच्यवानंसनयंयथारथंपुनर्युवानंचरथायतक्षथुः॥ युवंच्य
वनंसनयंपुराणंयथारथंपुनर्युवानंचरणायततक्षथुर्युवाप्रयौतिकर्माणित
क्षतिःकरोतिकर्मारजोरजतेर्ज्योतीरजउच्यतेउदकंर॥ जउच्यतेलोकारजांस्युच्यं
तेसृगहनीरजसीउच्येते॥ रजांसिचित्राविचरंतितन्यवइत्यपिनिगमोभवतिह

नि०पू०४ रोहरतेर्ज्योतिर्हरउच्यतउदकंहरउच्यतेलोकाहरांस्युच्यंतेसृगहनीहरसीउच्येते॥प्र
४९ त्यग्नेहरसाहरःशृणीहीत्यपिनिगमोभवति॥जुहुरेविचितयंतः॥[redacted]
जुह्विरेविचेतयमानाव्यंतइत्येषोनेककर्मापदंदेवस्यनमसाव्यंतइतिपश्यति
कर्मावीहिशूरपुरोळाशमितिखादतिकर्मा॥वीतंपातंपयसउस्रियायाः॥अग्नीतंपि
बतंपयसउस्रियायाउस्रियेतिगोनामोस्राविणोस्यांभोगाउस्रेतिच॥त्वामिंद्रमति
भिःसुतेसुनीथासोवसूयवः॥गोभिःक्राणाअनूषतगोभिःकुर्वाणाअस्तोषत॥आ राम०
तूषिंचहरिमींद्रोरुपस्थेवाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः॥आसिंचहरिंद्रोरुपस्थेद्रुमम ४९

[redacted] यस्यहरिः सोमोहरितवर्णोय
म पीतरो हरिरेतस्मादेव॥ वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः॥ वाशीभिरश्ममयीभिरितिवा
वाग्भिरितिवा॥ सशर्धदर्यो विषुणस्यजंतोर्माशिश्नदेवा अपिगुर्ऋतंनः॥ सउत्सहतां
योविषुणस्यजंतोर्विषमस्यमाशिश्नदेवा अब्रह्मचर्याः शिश्नंश्नथतेः॥ अपिगुर्ऋतं
नः॥ सत्यंवा यज्ञंवा॥१२॥ आघातागच्छानुत्तरायुगानि यत्रजामयः कृणवन्नजामि॥
उपबर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिंमत्॥ आगमिष्यंतितान्युत्तराणि
युगानियत्रजामयः करिष्यंत्यजामिकर्माणिजाम्यतिरेकनाम्बालिशस्यवासमान

नि.पू.४
५०

जाती यस्य वोपजनउपधेहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्या
तं॥२०॥ द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बंधुर्मे माता पृथिवी महीयं॥ उत्तानयोश्चम्वो३
र्योनिरंतरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात्॥ द्यौर्मे पिता पाता वा पालयिता वा नाभिरत्र
बंधुर्मे माता पृथिवी महतीयं बंधुः संबंधनान्नाभिः संनहनान्नाभ्या संनद्धा गर्भा जा
यंत इत्याहुरेतस्मादेव ज्ञातीन्सनाभय इत्याचक्षते सबंधव इति च ज्ञातिः संज्ञानात्॥
उत्तानयोश्चम्वो३र्योनिरंतः॥ उत्तान उत्ततान ऊर्ध्वतानो वा तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधा
ति पर्जन्यः पृथिव्याः शंयुः सुखयुः॥ अथा नः शंयोररपो दधात॥ रपो रिप्रमिति पा

जनयिता ३

राम०
५०

पनामनीभवतःशमनंचरोगाणांयावनंचभयानामथापिशंयुर्बार्हस्पत्यउच्यते॥त
च्छंयोरावृणीमहेगातुंयज्ञायगातुंयज्ञपतयइत्यपिनिगमोभवतिगमनंयज्ञायग
मनंयज्ञपतये॥२१॥अदितिरदीनादेवमाता॥२२॥अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमदिति
र्मातासपितासपुत्रः॥विश्वेदेवाअदितिःपंचजनाअदितिर्जातमदितिर्जनित्वं॥इत्य
दितेर्विभूतिमाचष्टएनान्यदीनानीतिवा॥यमेरिरेभृगवः॥एरिरइतीर्तिरुपसृष्टोभ्य
स्तः॥२३॥उतस्मैनंवस्त्रमथिंनतायुमनुक्रोशंतिक्षितयोभरेषु॥नीचायमानंजसु
रिंनश्येनंश्रवश्चाच्छापशुमच्चयूथं॥अपिस्मैनंवस्त्रमथिमिववस्त्रमाथिनंवस्त्र

नि० पू० ४ वस्तेस्तायुरितिस्तेननाम संस्त्यानमस्मिन्पापकमितिनैरुक्ताःस्तस्यतेर्वास्यादनुक्रोशंति
५० क्षित. यः संग्रामेषुभरइतिसंग्रामनामभरतेर्वाहरतेर्वानीचायमानंनीचैरयमानंनी
चैर्निचितंभवत्युच्चैरुच्चितंभवतिजस्तमिवश्येनंश्येनःशंसनीयंगच्छति ॥ अवश्वा
च्छापपशुमश्वयूथं ॥ अवश्वापिपशुमश्वयूथंप्रशंसां च यूथंचधनंचयूथंचेतिवायूथं
यौतेःसमायुतंभवति ॥ इंधानएनंजरतेस्वाधीः ॥ गृणाति ॥ मंदीं दतेःस्तुतिकर्मणः ॥ मं० ३
प्रमंदिनेपितुमदर्चतावचः ॥ प्रार्चतमंदिनेपितुमद्वचोगोगोर्व्याख्यातः ॥ २८ ॥ अत्राहगो सम०
रमन्वतनामत्वष्टुरपीच्यं ॥ इत्थाचंद्रमसोगृहे ॥ अत्रहगोःसममंसतादित्यरश्मयः ५१

स्वन्नामापीच्यमपगतमपचितमपिहितमंतर्हितंवामुत्रच्चंदूँसोगृहेगातुर्व्याख्यातो
गातुंकृण्वन्नुषसोजनायेत्यपिनिगमोभवति।दंसयःकर्माणिदंसयंत्येनानि॥कु
त्सायमन्मन्नह्यश्वदंसयइत्यपिनिगमोभवति॥सतूतावन्नैनमश्नोत्यंहतिः॥सतु
तावन्नैनमंहतिरश्नोत्यंहतिश्चांहश्चांकुश्चहंतेर्निरूढोपधाद्विपरीतात्॥बृहस्पतेच
यसइत्पियारुं॥बृहस्पतेयच्चातयसिदेवपीयुंपीयतिर्हिंसाकर्मा॥वियुतेद्यावा
पृथिव्योवियवनात्॥समान्यावियुतेदूरेअंते॥समानंसमानमात्रंभवति।माना मात्रा २
दूरंव्याप्त्वामंतोततेर्ऋधगितिपृथग्भावस्यप्रवचनंभवत्ययाप्यृध्नोत्यर्थेद[illegible]
श्य

ते॥ ऋधगयाऋधगुताशमिष्ठाः॥ ऋध्नुवन्नयाश्मीऽर्ध्नुवंन्नशमिष्ठाइतिचास्या
इतिचास्येतिचोदात्तंप्रथमादेशेनुदात्तमन्वादेशेतीव्रार्थतरमुदात्तमल्पीयोर्थ
तरमनुदात्तं॥ अस्याऽऊषुपाऽउपसातयेभुवोहेळमानोररिवाँ अजाश्वश्रवस्य
तामजाश्व॥ अस्येनःसातयउपभवाहेळमानोऽक्रुध्यन्ररिवान्नातिरम्यस्तोजाश्वे
तिपूषणमाह॥ जाश्वाजाअजना अथानुदात्तं॥ दीर्घायुरस्यायःपतिर्जीवातिश
रदःशतं॥ दीर्घायुरस्यायःपतिर्जीवतुसशरदःशतंशत [illegible] अस्यामोषधयो
भवंतिशीर्णाआपइतिवास्येत्यस्याइत्येतेनव्याख्यातं॥२५॥ अस्यवामस्यपलि

तस्यहोतुस्तस्यभ्रातामध्यमोअस्त्यश्नः॥तृतीयोभ्राताघृतपृष्ठोअस्यात्रापश्यंवि
श्पतिंसप्तपुत्रं॥अस्यवामस्यवननीयस्यपलितस्यपालयितुर्होतुर्ह्वातुस्तस्यत
स्यभ्रातामध्यमोस्त्यशनोभ्राताभरतेर्हरतिकर्मणोहरतेभागंभर्तव्योभवतीतिवातृ
तीयोभ्राताघृतपृष्ठोस्यायमग्निस्तत्रापश्यंसर्वस्यपातारंवापालयितारंवावि
श्पतिंसप्तपुत्रंसप्तमपुत्रंसर्पणपुत्रमितिवासप्तसृप्तासंख्यासप्तादित्यरश्मयइ
तिवदंति॥२६॥सप्तयुंजंतिरथमेकचक्रमेकोअश्वोवहतिसप्तनामा॥त्रिनाभि
चक्रमजरमनर्वंयत्रेमाविश्वाभुवनाधितस्थुः॥सप्तयुंजंतिरथमेकचक्रमेकचा

रिपांचक्रंचकतेर्वाचरतेर्वाक्रामतेर्वैकोश्वोवहतिसप्तनामादित्यःसप्तास्मैरश्म
योरसानभिसंनामयंतिसप्तैनमृषयःस्तुवंतीतिवेदमपीतरन्नामैतस्मादेवा
भिसंनामात्संवत्सरप्रधानउत्तरोर्द्धर्चस्त्रिनाभिचक्रंत्रृतुःसंवत्सरोग्रीष्मोव
र्षाहेमंतइतिसंवत्सरःसंवसंतेस्मिन्भूतानिग्रीष्मोग्रस्यंतेस्मिन्रसावर्षावर्ष
त्यास्यांपर्जन्योहेमंतोहिमवान्हिमंपुनर्हंतेर्वाहिनोतेर्वाजरमजरणधर्माणम
नर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन्नयत्रेमानिसर्वाणिभूतान्यभिसंतिष्ठंतेतंसंवत्सरंसर्वमा
त्राभिस्तौतिपंचारेचक्रेपरिवर्तमानइतिपंचर्तुतयापंचर्त्तवःसंवत्सरस्येतिच

ब्राह्मणंहेमंतशिशिरयोःसमासेनषळ्र आहुरर्पितमितिषळृतुतयाराःप्रत्यु
तानानाभौषट्पुनःसहृतेः॥द्वादशारंनहितज्जराय॥द्वादशप्रधयश्चक्रमेकमि
तिमासानांमासामानालधिःप्रहितोभवति॥तस्मिन्त्साकंत्रिशतानशंकवोर्पिताः
षष्टिर्नचलाचलासः॥षष्टिश्चहवैत्रीणिचशतानिसंवत्सरस्याहोरात्राइतिच
ब्राह्मणंसमासेन॥सप्तशतानिविंशतिश्चतस्थुः॥सप्तचवैशतानिविंशतिश्चसं
वत्सरस्याहोरात्राइतिचब्राह्मणंविभागेनविभागेन॥२७॥एकार्थ्यंकोनुवयःसु
पर्णायदिंद्रूजूष्णोदमूर्नाःसंमातपंतीषिरेपामरुत्वाँन्तितउसक्कुमिवतत्सूर्यस्यं

द्रैणसमीमींनौँसःकायमानःकनीनकेवोपोअर्दशिँस्कवृतैविद्यामदेवानंआघृघो
र्मेदितिरौँद्विँतिरुतस्मात्राहास्यवामस्यसप्तयुंजंतिसप्तविंशतिः॥ इतिनिरुक्तेपूर्वष
ट्केचतुर्थोध्यायः॥ ॐ सस्निमविंदच्चरणेनदीनां॥ संस्नातंमेघं॥ वाहिष्ठोवांहवा
नांस्तोमोदूतोहुवन्नरा॥ वोढृतमोह्वानानांस्तोमोदूतोहुवन्नरौनरामनुष्यानृत्यंति
कर्मसुदूतोजवतेर्वाद्रवतेर्वावारयतेर्वा॥ दूतोदेवानामसिमर्त्यानामित्यपिनिगमोभ
वतिवावशानोवष्टेर्वावाश्यतेर्वा॥ सप्तस्वसॄररुषीर्वावशानइत्यपिनिगमोभवति
वार्यंवृणोतेरथापिवरतमं॥ तद्वार्यंवृणीमहेवरिष्ठंगोपयत्यं॥ तद्वार्यंवृणीमहेव

षिषुंगोपायितव्यंगोपायितारोयूयंस्थयुष्मभ्यमितिवाधइत्यस्मान्ननामाध्यानीयंभव
ति॥आमत्रेभिःसिंचतामद्यमंधः॥आसिंचतामत्रैर्मदनीयमंधोमत्रंपात्रममाअ
स्मिन्नदंत्यमापुनररनिर्मितंभवतिपात्रंपानात्तमोध्यंधउच्यतेनास्मिन्ध्यानंभवति
नदर्शनंमंधंतमइत्यभिभाषंतेयमपीतरोंधएतस्मादेव॥पश्यदक्षण्वान्नविचेत
दंधइत्यपिनिगमोभवति॥१॥असश्चंतीभूरिधारेपयस्वती॥असज्यमानेइतिवाव्यु
दस्यंत्यावितिवाबहुधारेउदकवत्यौवनुष्यतिर्हंतिकर्मानवगतसंस्कारोभवति॥वनु
यामवनुष्यतइत्यपिनिगमोभवति॥दीर्घप्रयज्युमतियोवनुष्यतिवयंजयेमपृत

नि॰पू॰५
५५

नास्मदूढ्यः॥दीर्घप्रततयज्ञमभिजिघांसतियोवयंतंजयेमपृतनास्मदूढ्यंदुर्धियं
पापधियंपापःपातापेयानांपापत्यमानोवाङे॰वपततीतिवापापत्यतेर्वास्यात्तरुष्य
तिरप्येवंकर्मा॥इंद्रेणयुजातरुषेमवृत्रमित्यपिनिगमोभवतिभंदनाभंदतेःस्तुतिक
र्मणः॥पुरुप्रियोभंदतेधामभिःकविरित्यपिनिगमोभवति॥सभंदनाउदियर्ति
प्रजावतीरितिच॥अन्येनमदाहनोयाहितूयं॥अन्येनमदहनोगच्छक्षिप्रमाहंसी
वभाषमाणेत्यसभ्यभाषणादाहनाइवभवत्येतस्मादादहनःस्याद्दृषिर्नदोभवतिनदतेः
स्तुतिकर्मणः॥नदस्यमारुधतःकाममागन्॥नदनस्यमारुधतःकाममागमत्संरुद्धप्र

राम॰
५५

जननस्यब्रह्मचारिणाइत्यृषिपुत्र्याविलपितंवेदयंतै।।२।।नयस्यद्यावापृथिवीनध
न्वांतरिक्षंनाद्रयःसोमोअक्षाः।।अक्ष्णोतेरित्येके।।अनूपेगोमान्गोभिरक्षाःसोमोदुग्धा
भिरक्षाः।।लोपाशःसिंहंप्रत्यंचमत्साः।।क्षियतिनिगमःपूर्वःक्षरतिनिगमउत्तरइत्ये
केनूपेगोमान्गोभिर्यदाक्षियत्यथसोमोदुग्धाभ्यःक्षरतिसर्वेक्षियंतिनिगमाइतिशा
कपूणिः।श्वात्रमितिक्षिप्रनामाशुअतनंभवति।।सपतत्रीत्वरंस्थाजगद्यच्छ्वात्रमग्नि
रकृणोज्जातवेदाः।।सपतत्रिचेत्वरंस्थावरंजंगमंचयत्तत्क्षिप्रमग्निरकरोज्जात
वेदाऊतिरवनात्।।आत्वारथंयथोतयइत्यपिनिगमोभवतिहासमानेइत्युपरिष्टा

नि॰पू॰ ५स्या व्याख्यामो वम्रकः पद्भिरुपसर्पदिंद्रं॥ पानेरितिवा स्पाशनेरितिवा स्पर्शनेरितिवा॥ स
५६ सन्नपक्वमविदच्छुचंतं॥ स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनं तदिवाविद्यु
ज्वल्यमानं॥ द्वितावसत्ता स्वधया च शंभुः॥ द्वैध्यं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च शंभुः सुखभूः॥
मृगंनव्रा मृगयंते॥ मृगमिव व्रात्याः प्रैषाः॥३॥ वराहो मेघो भवति वराहारः॥ विध्य
द्वराहं तिरो अद्रिमस्तेत्यपिनिगमो भवत्ययमपीतरो वराह एतस्मादेव वरमा
हारमाहार्षीरितिच ब्राह्मणं वृहति मूलानि वरं वरं मूलं वृहतीतिवा॥ वराहमिंद्र ए राम॰
मुषमित्यपिनिगमो भवत्यंगिरसोपि वराहा उच्यंते॥ ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः॥ ५६

अथाप्येतेमाध्यमकादेव[illegible]गणावराहवउच्यंते॥पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रा ण्प२
न्विधावतोवराहून्॥स्वसराण्यहानिभवंतिस्वयंसारीण्यपिवास्वरादित्योभवतिसए
नानिसारयति॥उस्राइवस्वसराणीत्यपिनिगमोभवति॥शर्याअंगुलयोभवंतिश
र्याइषवःशरमय्यःशरःशृणातेः॥शर्याभिर्नभरमाणोगभस्त्योरित्यपिनिगमोभवत्यर्कोदेवोभव
तियदेनमर्चंत्यर्कोमंत्रोभवतियदनेनार्चंत्यर्कमन्नंभवत्यर्चतिभूतान्यर्कोवृक्षोभ
वतिसवृतःकटुकिम्ना॥८॥गायंतित्वागायत्रिणोर्चंत्यर्कमर्किणः॥ब्रह्माणस्त्वाशत
क्रतउद्वंशमिवयेमिरे॥ ~~गायंतित्वागायत्रिणःअर्चंतित्वेर्कमर्किणोब्रह्मणास्त्वा~~

नि॰पू॰५
५७

शतक्रतउद्वंशमिवयेमिरे॥ गायंतित्वा गायत्रिणः प्रार्चंतितेर्कं मर्किणो ब्राह्मणास्त्वा
शतक्रतेउद्येमिरे वंशमिववंशोवनशयोभवतिवननाच्छ्रूयतइतिवा पवीरथ
नेमिर्भवतियद्विपुनातिभूमिं॥ उतपव्यारथानामद्रिंभिंदंत्योजसा॥ तंमरुतःक्षुरप
विनाव्ययुरित्यपिनिगमोभवतीवक्षोव्याख्यातंधन्वांतरिक्षं [illegible] धन्वं
त्यस्मादापस्तिरोधन्वातिरोचतइत्यपिनिगमोभवतिसिनमन्नंभवतिसिनातिभू
तानि॥ येनस्मासिनंभरथःसखिभ्यइत्यपिनिगमोभवती त्थामुथेत्येतेनव्याख्या
तंसचासहेत्यर्थः॥ वसुभिःसचाभुवा॥ वसुभिःसहभुवौचिदितिनिपातोनुदात्तः

राम॰
५७

पुरस्तादेवव्याख्यातौथापिपशुनामेहभवत्युदात्तंत्विदसिमनासिचित्तास्त्वयिभोगाश्चेतयसइ
तिवा॥आइत्याकारउपसर्गःपुरस्तादेवव्याख्यातौथाप्यध्यर्थेदृश्यते॥अभ्रआँऽअपः॥अ
भ्रेआऽअपः॥अपोभ्रेधीतिद्युम्नंद्योततेयशोवान्नंवा॥अस्मेद्युम्नमधिरत्नंचधेहि॥अ
द्यु४ पु स्मासुम्नंचरत्नंचधेहि॥५॥पवित्रंपुनातेर्मंत्रःपवित्रमुच्यते॥येनदेवाःपवित्रेणात्मा
नंपुनतेसदेत्यपिनिगमोभवतिरश्मयःपवित्रमुच्यंते॥गभस्तिपूतोनृभिरद्रिभिःसु
पि तइत्यपिनिगमोभवत्यापःपवित्रमुच्यंते॥शतपवित्राःस्वधयामदंतीर्बहूदकाः॥अग्निःप
वित्रमुच्यतेवायुःपवित्रमुच्यतेसोमःपवित्रमुच्यतेसूर्यःपवित्रमुच्यतइंद्रःपवित्रमुच्य

नि.पू.५
५८

ते॥ अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इंद्रः॥ पवित्रं ते मा पुनंत्वित्यपि निगमो भवति तोदः
स्तुद्यते॥६॥ पुरुत्वा दाश्वान्वोचेरिरग्ने तव स्विदा॥ तोदस्येव शरॆ आ महस्य॥ बहुदाश्वांस्त्वामे
वाभिह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेरीश्वरोप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो ह्रु
यंत इत्येतद्दृष्टैवमवक्ष्यत्॥ तोदस्येव शरण आ महस्य॥ तुदस्येव शरणेधिमह
तः स्वंचाः स्कअंचनः॥ आजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वंचा इत्यपि निगमो भवति शिपि
विष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः॥७॥
किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि॥ मा वर्पो अस्मदप गूह ए

ए २

राम.
५८

तद्यदन्यरूपःसमिथेबभूथ॥किंतेविष्णोप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयंयन्नःप्रब्रू
षेशेपइवनिर्वेष्टितोस्मीत्यप्र तिपन्नरश्मिरपिवाप्रशंसानामेवाभिप्रेतंस्यात्किंते
विष्णोप्रख्यातमेतद्भवतिप्रख्यापनीयंयदुतप्रब्रूषेशिपिविष्टोस्मीतिप्रतिपन्नर
श्मिःशिपयोत्ररश्मयउच्यंतैतेराविष्टोभवति॥मावर्पोअस्मदपगूहएतत्॥वर्पइ
तिरूपनामवृणोतीतिसतोयदन्यरूपःसमिथेसंग्रामेभवसिसंयतरश्मिस्तस्यो
त्तराभूयसेनिर्वचनाय॥८॥प्रतत्तेअद्यशिपिविष्टनामार्यःशंसामिवयुनोनिवि
द्वान्॥तंत्वागृणामितवसमतव्यान्क्षयंतमस्यरजसःपराके॥तत्तेद्यशिपि वि

नि॰पू॰५
५९

विष्टनामार्यःप्रशंसाम्यर्येहिमस्मीभ्वरःस्तोमानोमर्यस्तमसीतिवातंत्वास्तोमितव
समतव्यांस्तवसइतिमहतोनामधेयमुदितोभवतिनिवसंतमस्यरजसःपरा
केपराक्रांतेआघृणिरागतहृणिः॥आघृणेसंसचावहै॥आगतहृणोपसंक्रो
वोवाघृदैपृथुज्रस्पाः॥पृथुजवेःम पृथुज्रसो अमिनादायुर्दस्योः॥प्रामापय
दायुर्दस्योः॥९॥अग्निंनरोदीधितिभिररण्योर्हस्तच्युतीजनयंतप्रशस्तं॥दूरेदृ
शंगृहपतिमथर्युं॥दीधितयोंगुलयोभवंतिधीयंतेकर्मस्वरणीप्रत्यृतएनेअग्निः
समरणाज्जायतइतिवाहस्तच्युतीहस्तप्रच्युत्याजनयंतप्रशास्तंदूरेदर्शनंगृह

राम॰
५९

पतिमतनवंतं॥१०॥ एकयाप्रतिधापिबत्साकंसरांसित्रिंशतं॥ इंद्रः सोमस्यका
णुका॥ एकेनप्रतिधानेनापिबत्साकंसहेत्यर्थः इंद्रः सोमस्यकाणुकाकांतकानीति
वाक्रांतकानीतिवाकृतकानीतिवैंद्रः सोमस्यकांतइतिवाकणेघात इतिवाकणेह
तः कांतिहतस्तत्रैतद्याज्ञिका वेदयंते त्रिंशदुक्थपात्राणिमाध्यंदिनेसवनएक
देवतानितान्येतस्मिन्कालेएकेनप्रतिधानेनपिबंतितान्यत्रसरांस्युच्यंतेत्रिंश
दपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येतिनैरुक्तास्तद्याएताश्चांद्रमस्यआगामि
न्यआपोभवंतिरश्मयस्ताअपरपक्षेपिबंतितथापिनिगमोभवतियमक्षित

मक्षितयः पिबंतीति तं पूर्वपक्ष आप्याययंतीति तथापि निगमो भवति यथा देवा अंशुमाप्याययंतीत्यध्रिगुर्मंत्रो भवति गमधिकृतत्वादपि वा प्रशासनमेवाभिप्रेतं स्याच्छब्दवत्वादध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगवित्यग्निरप्यध्रिगुरुच्यते॥ तुभ्यं श्चोतंत्यध्रिगो शचीवो धृतगमनकर्मवन्निंद्रोप्यध्रिगुरुच्यते॥ अध्रिगव ओहमिंद्रायेत्यपि निगमो भवत्यांगूषस्तोम आघोषः॥ एनांगूषेण वयमिंद्रवंतः॥ अनेन स्तोमेन वयमिंद्रवंतः॥ ११॥ आपांतमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी॥ सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिंद्रं प्रतिमानानि देभुः॥

आपातितमन्युस्तूप्रप्रहारी। क्षिप्रप्रहारी स्तूप्रप्रहारी। री सोमो वेंद्रो वा धुनिर्धूनोतेः। शिमी
मर २ ति कर्मनाम शम्यतेर्वा शक्नोतेर्वा ऋजीषी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीष २
मपार्जितं भवति तेन ऋजीषी सोमोऽथाप्यैंद्रो निगमो भवत्यृजीषी वज्रीति हर्योरस्य स भा
गो धानाश्चेति धाना भ्राष्ट्रे हिता भवंति फले हिता भवंतीति वा बब्धां ते हरी धाना उप
ऋजीषं जिघ्रतामित्यपि निगमो भवत्यादिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते बभस्ति
रत्तिकर्मा सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिंद्र प्रतिमानानि दभ्नुवंति यैरेनं प्रतिमि
मते नैनं तानि दभ्नुवंत्यर्वागेवैनमप्राप्य विनश्यंतीतींद्रप्रधानेत्येके नैघंटुकं सोम

कर्मोप्यप्रधानेस्यपरं श्मशाश्मुअश्नुतइतिवाश्माश्नुतइतिवा॥ अंवश्मशारुधद्धाः॥
अवारुधक्ष्मशंवारिति॥१२॥ उर्वश्यप्सराउर्वभ्यश्नुतेऊरुभ्यामश्नुतेऊरुर्वावशोस्या॥
अप्सराअप्सारिण्यपिवाप्सइतिरूपनामाप्सातेरप्सानीयंभवत्यादर्शनीयंव्यापनी॥
यंवास्पष्टंदर्शनायेतिशाकपूणिर्यदप्सइत्यभक्षस्याप्सोनामेतिव्यापिनस्तद्वाभव
तिरूपवतीतदनयात्तमितिवातदस्येदत्तमितिवातस्यादर्शनान्मित्रावरुणयोरेत
श्चस्कंदतदभिवादिन्येषर्ग्भवति॥१३॥ उतासिमैत्रावरुणोवसिष्ठोर्वश्याब्रह्म
न्मनसोधिजातः॥ द्रप्संस्कंनंब्रह्मणादैव्येनविश्वेदेवाःपुष्करेत्वाददंत॥ अ

प्यासिमैत्रावरुणोवसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोधिजातोद्रप्संस्कंनंब्रह्मणादैव्येनद्र
प्सः संभृतप्सानीयोभवतिसर्वेदेवाःपुष्करेत्वाधारयंतपुष्करमंतरिक्षंपोषतिभूता
न्युदकंपुष्करंपूजाकरंपूजयितव्यंवेदमपीतरत्पुष्करमेतस्मादेवपुष्करंवपुष्करं
वापुष्पंपुष्यतेर्वयुनंवेतेःकांतिर्वाप्रज्ञावा॥१४॥सद्भूतमोवयुनंततुन्वत्सूर्येणवयु
नवच्चकार॥सत्तमोप्रज्ञानंततन्वत्सततंसूर्येणप्रज्ञानवच्चकारवाजपस्त्यंवाजप
तनं॥सनेमवाजपस्त्यमित्यपिनिगमोभवतिवाजगंध्यंगध्यत्युत्तरपदं॥अश्याम
वाजगंध्यमित्यपिनिगमोभवतिगध्यंगृह्णातेः॥ऋज्रावाजंनगध्यंयुयूषन्नित्यपि

नि०पू०५
६२

निगमोभवति गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा ॥ आगधितापरिगधितेत्यपिनिगमोभवति
कौरयाणःकृतयानः ॥ पाकस्थामाकौरयाणइत्यपिनिगमोभवतितौरयाँस्तूर्णया ५२
नः ॥ सतौरयाणउपयाहियज्ञं ॥ मरुद्भिरिंद्रसखिभिःसजोषाइत्यपिनिगमोभवत्य
ह्रयाणोह्रीतयानः ॥ अनुष्टुयाकृणुह्यह्रयाणइत्यपिनिगमोभवतिहरयाणोहर
माणयानः ॥ रजतंहरयाणइत्यपिनिगमोभवति ॥ यआरितःकर्मणिकर्मणिस्थिरः ॥
प्रसृतंस्तोमान्व्रंदीव्रंदतेर्मृदूभावकर्मणः ॥ १५ ॥ नियद्वृणक्षिश्वसनस्यमूर्धनिशुष्ण राम०
स्यचिद्व्रंदिनोरोरुवद्वना ॥ निवृणक्षियच्छ्वसनस्यमूर्धनिशब्दकारिणःशुष्णस्यादि ६२

स्मस्यचशोषयितूरोह्यमाणोवनानीतिवावधेनेतिवा॥ अभ्रदंतबीळितेस्यापिनि
गमोभवतिवीळयतिश्च [redacted] व्रीउयतिश्चसंस्तंभकर्मणोपूर्वेणसंप्रयुज्ये
तेनिष्षपीस्त्रीकामोभवतिविनिर्गतपसाःपसःसपतेःस्पृशतिकर्मणः॥ मानोमघे
वनिःषपीपरादाः॥ सयथाधनानिविनाशयतिमानस्त्वंतथापरादास्तूर्णाशमुद
कंभवतितूर्णमश्नुते॥ तूर्णाशंनगिरेरधीस्यनिगमोभवतिक्षुंपमहिच्छत्रकंभव पि ३
तियत्क्षुभ्यते॥१६॥ कदामर्तमराधसंपदाक्षुंपमिवस्फुरत्॥ कदानःशुश्रव
द्गिरइंद्रोअंग॥ कदामर्तमनाराधयंतंपादेनक्षुंपमिवावस्फुरिष्यतिकदानःश्रोष्य

नि॰पू॰५ तिचगिरइंद्रोअंगांगेतिक्षिप्रनामांचितमेवांकितंभवतिनिचुंपुणः सोमोनिचांतपृ
६३ णोनिचमनेनप्रीणाति॥ १७॥ पत्नीवंतः सुताइमउशंतोयंतिवीतये॥ अपांजग्मि
दु३ र्निचुंपुणः॥ पत्नीवंतः सुतौ[illegible]मेद्भिः सोमाः कामयमानायंतिवीतयेपानायापांगंता
निचुंपुणः समुद्रोपिनिचुंपुणउच्यतेनिचमनेनपूर्यतेवभृथोपिनिचुंपुणउच्यते
नीचैरस्मिन्क्वणंतिनीचैर्दधतीतिवा॥ अवभृथानिचुंपुणेत्यपिनिगमोभवतिनिचुंपुण
निचुंकुणेतिचपदिर्गंतुर्भवतियत्पद्यते॥ १८॥ सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वोबृहद राम०
स्मैवयइंद्रोदधाति॥ यस्त्वायंतंवसुनाप्रातरित्वोमुक्षीजयेवपदिमुत्सिनाति॥ सुगु ६३

र्भवति स्क हिरण्यः स्वश्वो महत्वास्मै वयरंद्रो दधाति यस्त्वायंतमन्नेन प्रातरागामिन्न
तिथे ॥ मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥ कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च सयनाच्च ततनाच्च
पादुः पद्यतेः ॥ आविः स्वेः कृणुते गूहते बुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ॥ आविः
कुरुते भासमादित्यो गूहते बुसं बुसमित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्मणो भ्रंसतेर्वा य
द्वर्षन्पातयत्युदकं रश्मिभिस्तत्प्रत्यादत्ते ॥१९॥ वृकश्चंद्रमा भवति विवृतज्योति
ष्को वा विकृतज्योतिष्को वा विक्रांतज्योतिष्को वा ॥२०॥ अरुणो मा सकृद्वृकः पथा
यंतं ददर्श हि ॥ उज्जिहीते निचाय्यातष्टेव पृष्ट्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ अरुण

नि॰पू॰५
६४

आरोचनौमासकृन्मासानांचार्धमासानांचकर्ताभवतिचंद्रमावृकःपथायंतंद
दर्शनक्षत्रगणमभिजिहीतेनिचाय्ययेनयेनयोक्ष्यमाणोभवतिचंद्रमास्तक्ष्णुव
न्निवपृष्ठरोगीजानीतंमेस्यद्यावापृथिव्याविस्यादित्योपिवृकउच्यतेयदावृंक्ते॥
अजोहवीदश्विनावर्तिकावामास्नोयत्सीममुंचतंवृकस्य॥आह्वयदुषाअश्विना
वादित्येनाभिग्रस्तातामश्विनौप्रमुमुचतुरित्याख्यानंश्वापिवृकउच्यतेविकर्तना
त्॥वृकश्चिदस्यवारणउरामथिः॥उरणमथिः॥उरणाऊर्णावान्भवत्यूर्णापु
नर्वृणोतेरूर्णोतेर्वावृकवाशिन्यापिवृक्युच्यते॥शतंमेषान्वृक्येचक्षदानम्

राम॰
६४

ज्राश्वंतंपितांधंचकारेत्यपिनिगमोभवतिजोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयंजो
षयितव्यंभवति॥२१॥ यइंद्राग्नीसुतेषुवांस्तवत्तेष्वृतावृधा॥ जोषवाकंवदतः
पज्रहोषिणानदेवाभसथश्चन॥ यइंद्राग्नीसुतेषुवांसोमेषुस्तौतितस्याश्नी
थोथयोयंजोषवाकंवदतिविजंजपःप्रार्जितहोषिणौनदेवौतस्याश्नीथःकृ
त्तिःकृंततेर्यशोवान्नंवा॥ महीवकृत्तिःशरणातइंद्र॥ सुमहत्तइंद्रशरणमंतरि
क्षेकृत्तिरिवेतीयमपीतराकृत्तिरेतस्मादेवसूत्रमप्युपमार्थेवा:॥ कृत्तिंवसान
आचरपिनाकंबिभ्रदागहीत्यपिनिगमोभवतिश्वघ्नीकितवोभवतिस्वंहंतिस्वं

पुनराश्रितंभवति।। कृतंनश्वघ्नीविचिनोतिदेवने।। कृतमिवश्वघ्नीविचिनोति
देवनेकितवः।किंतवास्तीतिशब्दानुकृतिःवान्वाशीर्नामकः।सममितिपरिग्रहा
थर्यंसर्वनामानुदात्तं।।२२।। मानःसमस्यदूढ्यःपरिद्वेषसोअंहतिः।।ऊर्मि
र्नानावमावधीत्।।मानःसर्वस्यदुर्धियःपापधियःसर्वतोद्वेषसोंहतिरूर्मिरि
वनावमावधीदूर्मिरूर्णोतिर्नौःप्रणोत्तव्याभवतिनमतेर्वातत्कथमनुदात्त
प्रकृतिनामस्याद्दृष्टव्ययंतुभवसुतोसमस्मिन्नाशिशीहिनोवसोइतिसप्तम्यां
शिशीतिर्दानकर्मा।। उरुष्याणोअघायतःसमस्मादितिपंचम्यामुरुष्यतीर

क्षाकर्माथापिप्रयमाबकुवचनैनभंतामन्युकेसमे॥२३॥हविषाजारोअपांपिप
र्तिपपुरिर्नरा॥पिताकुटस्यचर्षणिः॥हविषापंजरयितापिपर्तिपपुरिरितिपृ
णातिनिगमोवाप्रीणातिनिगमोवापिताकृतस्यकर्मणश्चायितादिसःशंबरइतिवज्र
नामशमयतेर्वाशातयतेर्वा॥उग्रोयःशंबरःपुरुहूततेनेत्यपिनिगमोभवतिकेपयः
कपूयाभवंतिकपूयमितिपुनातिकर्मकुत्सितंदुष्पूयंभवति॥२४॥पृथुकस्राय
न्प्रथमादेवहूतयोकृण्वतश्रवस्यानिदुष्टरा॥नयेशेकुर्यज्ञियांनावमारुहमीर्मै
वतेन्यविशंतकेपयः॥पृथकस्रायन्पृथकप्रथतेःप्रथमादेवहूतयोयेदेवानाह्वयं

ताकुर्वत श्र वपायानियशांसिदुरनुकराण्यन्यैर्येशक्नुवन्नूयज्ञियांनावमारोढुम
थयेनाशक्नुवन्नूयज्ञियांनावमारोढुमीर्मैवतेन्यविशंतेहैवतेन्यविशंतऋणेहैवते
न्यविशंतास्मिन्नेवलोक इतिवैर्मइतिर्बहुनामसमीरिततरोभवति॥ एताविश्वा
सवनातूतुमाकृषेस्वयंसूनोसहसोयानिदधिषे॥ एतानिसर्वाणिस्थानानितूर्ण
मुपाकुरुषेस्वयंबलस्यपुत्रयानिधत्सेंसत्रमंहसस्त्राणंधनुर्वाकवचंवाकवचंकुअं
चितंभवतिकांचितंभवतिकायेंचितंभवतीतिवा॥२५॥ प्रीणीताश्वान्हितंजया
थस्वस्तिवाहंरथमित्कृणुध्वं॥ द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशंसिंचतानृपा

णं॥प्रीणीताम्वान्त्स्कहितंजययज्जयनंवोहितमस्त्कंस्वस्तिवाहनंरथंकुरुध्वंद्रोणा
हावंद्रोणंद्रुममयंभवसोहाव्यआह्वानादावहआवहनादेवतोवातितोमहान्भवस
श्मन्वक्रमश्मानन्वक्रमसनन्वक्रमितिर्वासत्रकोशमंसत्राणिवःकोशस्थानीयानि
संतुकोशःकुस्मातेर्विक्रुषितोभवसेयमपीतरःकोशएतस्मादेवसंचयआचितमा
त्रोमहान्भवतिसिंचतनृपाणंनरपाणंकूपकर्मणास्तंग्राममुपमिमीतेकाकुदंता
ल्वित्याचक्षतेजिह्वाकोकुवासास्मिन्धीयतेजिह्वाकोकुवाकोकूयमानावर्णान्नुदती
तिवाकोकूयतेर्वास्याच्छब्दकर्मणोजिह्वाजोहुवातालुतरतेस्तीर्णतममंगंलतते

निपू॰ ५
६०

र्वा स्याद्विपरीताद्वा यातलं लते स विपर्ययः ॥ २६ ॥ सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त
सिंधवः ॥ अनुक्षरंति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव ॥ सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीय
देवो वा भवसि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः सिंधुः स्रवणाद्यस्य ते सप्त स्रोतांसि ता
नि ते काकुदमनुक्षरंति सूर्मिं कल्याणोर्मिं स्रोतः सुषिरमनु यथा बीरिटं तैटीकिरं
तरिक्षमेवमाह पूर्वं वयतेरुत्तरमिरतेर्वयांसीरंत्यस्मिन्भांसि वा तदेतस्यामृच्युदा
हरणमपि निगमो भवति ॥ २७ ॥ प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विश्पतीव बीरिट इया
ते ॥ विशामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥ प्रवृज्यते सुप्रायणं

राम॰
६०

बर्हिरिषामेयातेसर्वस्यपातारोवापालयितारोवाबीरिटमंतरिक्षंभियोवासोवात
तिरपिवोपमार्थेस्यात्सर्वपतीइवराजानौबीरिटेगणोमनुष्याणांरात्र्याविवासेपू
र्वस्यामभिहूतौवायुश्चनियुत्वान्पूषाचस्वस्त्ययनायनियुत्वान्नियुतोस्याश्वानियु
तोनियमनाद्वानियोजनाद्वाच्छाभेराप्तुमितिशाकपूणिःपरीसीमितिव्याख्या
ताएनमेनामस्याअस्येसेतेनव्याख्यातंसृणिरंकुशोभवतिसरणादंकुशोंचते
राकुंचितोभवतीतिवानेदीयइत्यण्यःपक्वमेयादित्यपिनिगमोभवंतिकतममं
कुशादायात्पक्वमोषधमागच्छतित्यागच्छतीति॥२८॥सप्तिमसश्चंतीनयस्य

भा ३

वराहोगायंतित्वापवित्रंपुरुत्वाकिमित्तेंप्रतत्तेग्निंनरएकूयापींतमन्युंरूर्वीश्यप्स
रांउत्नासिसद्भून्नियत्क्रदामर्तंपत्नीवंतःस्क्रगुरसद्धकेश्चंद्रमाव्यरुणोमायदूं
द्राग्नामानःसमस्यहविषाजारःपृथक्प्रायन्प्राणीतोश्वा स्कदेवःप्रवाहृजेष्ठा
विंशतिः॥ इतिनिरुक्तेपूर्वषट्केपंचमोऽध्यायः॥ ॐ त्वमग्नेद्युभिस्त्वमाशुशुक्ष
णिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि॥ त्वंवनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वंनृणांनृपतेजायसेशुचिः॥
त्वमग्नेद्युभिरहोभिस्त्वमाशुशुक्षणिराशुइतिचशुइतिचक्षिप्रनामनीभवतः
क्षणिरुत्तरःक्षणोतेराशुशुचाक्षणोतीतिवासनोतीतिवाशुक्शोचतेःपंचम्यर्थे

वाप्रथमांतथाह्विवाक्यसंयोगआइत्याकारउपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितजउत्तरआ
शुशोचयिषुरितिशुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्मणोयमपीतरः शुचिरेतस्मादेव निःषि
क्तमस्मात्पापकमितिनैरुक्ताः॥ इंद्रआशाभ्यस्परिसर्वाभ्योअभयंकरत्॥ आशा
दिशोभवंत्यासदनादाशाउपदिशोभवंत्यभ्यशनात्काशिर्मुष्टिः प्रकाशनान्मुष्टिर्मोच
नाद्वामोषणाद्वामोहनाद्वा॥ इमेचिदिंद्ररोदसीअपारेयत्संगृभ्णामघवन्काशिरि
त्ते॥ इमेचिदिंद्ररोदसीरोधसीद्यावापृथिव्योविरोधनाद्रोधः कूलंनिरुणद्धिस्रोतः
कूलंरुजतेर्विपरीताल्लोष्टोविपर्ययेणापारेदूरपारेयत्संगृभ्णासिमघवन्काशिस्ते

महान्॥ अहस्तमिंद्र संपिणक्कुणारुं॥ अहस्तमिंद्र कृत्वा संपिंड्ढि परिक्वणनं मेघं॥१॥ ठि १
अलातृणो वल इंद्र व्रजो गोः पुरा हंतोर्भयमानो व्यार॥ सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः
प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमंतीः॥ अलातृणोलमातर्दनो मेघो वलो वृणोतेर्व्रजो व्रजत्यं
तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुराहननाद्भयमानो व्यार॥ सुगान्पथो अकृ
णोन्निरजे गाः॥ सुगमनान्पथो करोन्निर्गमनाय गवां॥ प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमंतीः॥
आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद्बहुभिराहूतमुदकं भवति धमतिर्गतिकर्मा॥२॥ उ
द्वृह रक्षः सहमूलमिंद्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि॥ आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्म

द्विषेत पुषिंहेतिमस्य ॥ उद्धर रक्षः सह मूलमिंद्र मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहना
द्वा वृक्षस्य मध्यं प्रतिशृणीह्यग्रमग्रमागतं भवत्याक्रियतो देशात्सललूकं सलुब्धं भव
ति पापकमिति नैरुक्ताः सररूकं वा स्यात्सर्तेरभ्यस्तात्तृपुषिस्तृपतेर्हेतिर्हंतेः ॥ संवि
द्रित्याकृत्स्यं शयानं ॥ स्कवपयसंस्कवमस्यपयः ॥ विस्रुह आपो भवंति विस्रवणात् ॥
वयाइव रुरुहुः सम्प्रविस्रुह इत्यपि निगमो भवति वीरुध ओषधयो भवंति विरोहणा
त् ॥ वीरुधः पारयिष्णव इत्यपि निगमो भवति नक्षद्दाभमश्नुवानं दाभमभ्यशानेन द
भ्नोतीति ॥ नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठामित्यपि निगमो भवत्यस्कृधोयुरकृध्वायुः कृध्विति

ह्रस्वनाम मनिकृत्तं भवति।। योऽस्मृधोयुरजरःस्वर्वानित्यपि निगमो भवति निशृंभा
निश्रथ्यहारिणः।।३।।आजासः पूषणंरथे निशृंभास्तेजनश्रियं।। देवं वहंतु बिभ्र
तः।।आवहंत्वजाः पूषणंरथे निश्रथ्याहारिणस्तेजनश्रियं जातश्रियं।।बृबदुक्थोम
हदुक्थोवक्तव्यमस्माउक्थमिति बृबदुक्थोवा।। बृबदुक्थं हवामहे इत्यपि निगमोभ
वत्यृदूदरः सोमो मृदूदरो मृदुरुदरेष्विति वा।। ऋदूदरेण सख्या सचेयेत्यपि निगमोभ
वत्यृदूपे इत्युपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः।। पुलुकामः पुरुकामः।। पुलुकामो हि मर्त्य [illegible] इत्य
पि निगमो भवत्यसिन्वती असंखादंत्यौ।।असिन्वती बप्सती भूर्यत्त इत्यपि निगमो

भवतिकपनाःकंपनाःक्रिमयोभवंति॥मोषथावृक्षंकपनेववेधसइत्यपिनिगमोभ
वतिभाऋजीकःप्रसिद्धभाः॥धूमकेतुःसमिधाभाऋजीकइत्यपिनिगमोभवतिरुजा
नानद्योभवंतिरुजंतिकूलानि॥संरुजानाःपिपिषइंद्रशत्रुरित्यपिनिगमोभवति
जूर्णिर्जवतेर्वाद्रवतेर्वादूनोतेर्वा॥ क्षिप्राजूर्णिर्नवक्षतीत्यपिनिगमोभवति॥
परिघ्रंसमोमनावांवयोगात्॥पर्यगाद्घ्रंसमहरवनायान्नं॥४॥उपलप्रक्षिण्यु
पलेषुप्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणीवेंद्रऋषीन्यप्रच्छदुर्भिक्षेकेनजीवतीतितेषामेकः
प्रत्युवाचँशकटःशाकिनीगावोजालमस्यंदनंवनमुदधिःपर्वतोराजादुर्भिक्षेनववृ

त्तय इतिसा निगदव्याख्याता॥ ५॥ कारुरहं ततोभिषगुपलप्रक्षिणी नना॥ नाना
धियोवसूयवोनुगाइवतस्थिमेंद्रायेंदोपरिस्रव॥ कारुरहमस्मिकर्तास्तोमानांत
तोभिषक्तत इतिसंतानननामपितुर्वापुत्रस्यवोपलप्रक्षिणी सक्तुकारिकाकानननानम
तेर्मातावादुहितावानानाधियोनानाकर्माणोवसूयवोवसुकामाअन्वास्थिता
स्मोगावइवलोकमिंद्रायेंदोपरिस्रवेत्यध्येषणा॥ आसीनऊर्ध्वामुपसिक्षिणात्यु
पस्थेप्रकलविद्वणिग्भवतिकलाश्चवेदप्रकलाश्च॥ दुर्मित्रासःप्रकलविन्मिमा
नाइत्यपिनिगमोभवत्यभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन्यजति॥ सिषक्तिपूषाअभ्यर्धे

यज्वेत्यपिनिगमो भवतीईक्षेईशिषे ॥ ईक्षेहिवस्वउभयस्यराजन्नित्यपिनिगमो भव
तिक्षोणस्यक्षयणस्य ॥ महःक्षोणस्याश्विनाकण्वा येत्यपिनिगमो भवति ॥ ६ ॥ अ
स्मे ते बंधुः ॥ वयमित्यर्थः ॥ अस्मे यातंनासत्यासजोषाः ॥ अस्मानित्यर्थः ॥ अस्मेस
मानेभिर्वृषभपौंस्येभिः ॥ अस्माभिरित्यर्थः ॥ अस्मेप्रयंधिमघवन्नृजीषिन् ॥ अ
स्मभ्यमित्यर्थः ॥ अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ अस्मदित्यर्थः ॥ ऊर्वइवपप्रथे
कामो अस्मे ॥ अस्माकमित्यर्थः ॥ अस्मे धत्तवसवोवसूनि ॥ अस्मास्वित्यर्थः ॥ पाथो
न्तरिक्षंपथाव्याख्यातं ॥ श्येनोनदीयन्नन्वेतिपाथइत्यपिनिगमो भवत्युदकमपि पा

नि॰पू॰६ यउच्यतेपानात्॥ आचष्टआसांपाथोनदीनामित्यपिनिगमोभवत्यन्नमपिपा
७२ २३ थउच्यतेपानादेव॥ देवानांपाथउपवक्षिविद्वानित्यपिनिगमोभवतिसवीम
निप्रसवे॥ देवस्यवयंसवितुःसवीमनीत्यपिनिगमोभवतिसप्रथाःसर्वतःपृ
थुः॥ त्वमग्नेसप्रथाअसीत्यपिनिगमोभवतिविदथानिवेदनानि॥ विदथानि
प्रचोदयन्नित्यपिनिगमोभवति॥७॥ आयंतइवसूर्यंविश्वेदिंद्रस्यभक्षत॥ वसू
निजातेजनमानओजसाप्रतिभागंनदीधिम॥ समाश्रिताःसूर्यमुपतिष्ठंतेपि राम॰
१४ वोपमार्थेस्यात्सूर्यमिवेंद्रमुपतिष्ठंतइतिसर्वाणींद्रस्यधनानिविभक्ष्यमाणाःस ७२

ज॰१ यथाधनानिविभजतिजातेचैवनिष्पमाणेचतंवयंभागमनुध्यायामौजसाबलेनौज
ओजतेर्वौब्जतेर्वाशीराश्रयणाद्वाश्रपणाद्वाथेयमितराशीराशास्तेः॥इंद्रायगावआ
शिरमित्यपिनिगमोभवतिसामेसत्याशीर्देवेष्वितिच॥यदातेमर्त्तोअनुभोगमा
नळादिद्ग्रसिष्ठओषधीरजीगः॥यदातेमर्त्तोभोगमन्वापदथग्रसितृतमओ
षधीरगारीर्जिगर्तिगिरतिकर्मावागृणातिकर्मावागृह्णातिकर्मावा॥मूराअमू
रनवयंचिकित्वोमहित्वमग्नेत्वमंगवित्से॥मूढावयंस्मोमूढस्त्वमसिनवयंविद्मो
महत्वमग्नेत्वंतुवेत्थशशमानःशंसमानः॥योवांयज्ञैःशशमानोहदाशतीत्य

नि.पू.६ पिनिगमोभवतिदेवोदेवाच्याकृपा॥देवोदेवानस्य कृयाकृपाकृपृकृपतेर्वाकल्पतेर्वा॥ ८॥

७२ अश्रवंहिभूरिदावत्तरावांविजामातुरुतवाघास्यालात्॥ अथासोमस्यप्रयतीयुवभ्या

मिंद्राग्नीस्तोमंजनयामिनव्यं॥ अश्रौषंहिबहुदातृतरौवांविजामातुरसुसमाप्ता

४मा ज्जामातुर्विजाँतितिशश्वद्दाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्तइववरो

रोभिप्रेतोजामाताजा अपत्यंतंनिर्मातोतवाघास्यालादपिचस्यालात्स्या

लआसन्नः संयोगेनेतिनैदानाः स्याल्लाजानावपतीतिवालाजा [redacted] राम

[redacted] लाजाजतेः स्यंशूर्पंस्यतेःशूर्पमशनपवनंशृणातेर्वाथसोमस्य ७२

प्रदानेनयुवाभ्यामिंद्राग्नीस्तोमंजनयामिनव्यं॥ नवतरमोमासऽसुपरिष्टाद्वा
ख्यास्यामः॥९॥ सोमानंस्वरणंकृणुहिब्रह्मणस्पते॥ कक्षीवंतंयऔशिजः॥ सोमा
नंसोतारंप्रकाशनवंतंकुरुब्रह्मणस्पतेकक्षीवंतमिवयऔशिजः कक्षीवान्कक्ष्या
वानौशिजउशिजःपुत्रउशिग्वष्टेःकांतिकर्मणोपित्वयंमनुष्यकक्षएवाभिप्रेतः
स्यात्तंसोमानंसोतारंमाप्रकाशनवंतंकुरुब्रह्मणस्पते॥१०॥इंद्रासोमासमघशं
समभ्यघंतपुर्ययस्तुचरुरग्निवाँऽइव॥ ब्रह्मद्विषेक्रव्यादेघोरचक्षसेद्वेषोधत्त
मनवायंकिमीदिने॥इंद्रासोमावघस्यशंसितारमघंहंतेर्निर्ह्रसितोपसर्गआ

नि॰पू॰६
७४

हंतीति तपुस्तपतेश्चरुर्मृच्चयो भवति चरतेर्वा समुच्चरंत्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे ब्रा
ह्मणद्वेष्ट्रे क्रव्यादे क्रव्यमदते घोरचक्षसे घोरख्यानाय क्रव्यं विकृत्ताज्जायत इति नै
रुक्तो द्वेषो धत्तमनवायमनवयवं यदन्येन व्यवेयुरद्वेषस इति वा किमीदिने किमि
दानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा पिशुनाय चरते पिशुनः पिंशतेर्विपिंशती
ति॥११॥ कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँऽइभेन॥ तृष्वीमनु प्रसितिं
द्रूणानोस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः॥ कुरुष्व पाजः पाजः पालनात्प्रसितिमिव पृथ्वीं
प्रसितिः प्रसयनात्तंतुर्वा जालं वा याहि राजेवामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेराभृती

राम॰
७४

गणेनगतभयेनहस्तिनेतिवान् ष्वानुप्रसितिसाद्रूणानस्तृष्वीतिक्षिप्रनामतरतेर्वात्वर
तेर्वा॥अस्तासिविध्यरक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैस्तृप्रतमैःप्रपिष्टतमैरितिवा॥यस्तेगर्भममीवादु
र्णामायोनिमाशये॥अमीवाभ्यमनेनव्याख्यातोदुर्णामाक्रिमिर्भवतिपापनामाक्रिमिःक्रव्येमेद्य
तिक्रमतेर्वास्यात्सरणकर्मणःक्रामतेर्वा॥अतिक्रामंतोदुरितानिविश्वा॥अतिक्रममाणादुर्ग
तिगमनानिसर्वाण्यपश्चायदेनयाविद्धोपवीयतेव्याधिर्वाभयंवा॥अप्वेपरेहीत्यपिनिगमोभ
वत्यमतिरमामयीमतिरात्ममयी॥ऊर्ध्वायस्यामतिर्भाअदिद्युतत्सवीमनीत्यपिनिगमोभ
वतिश्रुष्टीतिक्षिप्रनामाश्रुअष्टीति॥१२॥ताँअध्वरउशतोयक्ष्यग्नेश्रुष्टीभगंनासत्यापुरंधिं॥

नि·पू·६ तानध्वरेयज्ञउशतःकामयमानान्यजाग्नेत्वष्टीभगंनासत्यौचाश्विनौसत्यावेवनासत्यावि
७५ त्यौर्णवाभःसत्यस्यप्रणेतारावित्याग्रायणोनासिकाप्रभवौबभूवतुरितिवापुरंधिर्बहुधीस्तत्कः
पुरंधिर्भगःपुरस्तात्तस्यान्वादेशइत्येकमिंद्रइत्यपरंसबहुकर्मतमःपुरांचदारयितृतमोवरुण
इत्यपरंतंप्रज्ञयास्तौति॥इमामूनुकवितमस्यमायामित्यपिनिगमोभवतिरुशदिति[illegible]व
र्णनामरोचतेर्ज्वलतिकर्मणः॥समिद्धस्यरुशददर्शिपाजइत्यपिनिगमोभवति॥१३॥अस्तिहिवःसजा
सिनै त्यंरिशादसोदेवासोअस्त्याप्यं॥अस्तिहिवःसमानजातितारिशायदारिणोदेवाअस्त्याप्यमाप्यमाप्नो राम·
तेःसुदत्रःकल्याणदानः॥त्वष्टासुदत्रोविदधातुरायइत्यपिनिगमोभवतिसुविदत्रःकल्याणविद्यः॥ ७५

आग्नेयाहि स्कविदत्रेभिरर्वाङित्यपि निगमो भवत्यानुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति॥ स्तृणंति बर्हिरानुषगित्यपि निगमो भवति तुर्वणिस्तूर्णवनिः॥ स तुर्वणिर्महाँऽ अरेणुपौंस्यइत्यपि निगमो भवति गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वमयंति॥ जुष्टं गिर्वणासे बृहदित्यपि निगमो भवति॥१४॥ अस्कृत्तैसूत्तैरजंमिनि षत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि॥ अस्कसमीरिताः स्कसमीरितेवातसमीरिता माध्यमका देवगणा ये रसेन पृथिवीं तर्पयंतो भूतानि च कुर्वंतीति आयजंतेत्यतिक्रांतं प्रतिवचनं॥ अभ्यक्तसातइंद्र ऋष्टिः॥ अमाक्तेतिवाभ्यक्तेतिवा॥ यादृश्मिन्धायितमपस्ययाविदत्॥ यादृशेधायित

मपस्यया विदत्॥ [redacted] उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः॥ उस्र
इव गोपिता जारयायि यज्ञैः॥१५॥ प्रवो छाजुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वा
जाः॥ प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत सर्वेग्रगमनेनेति वाग्रगरणेनेति वाऽग्र्यसंपा
दिन इति वाऽपि वाग्रमित्येतदनर्थकमुपबंधमाददीत॥ अछा दिद्र प्रस्थिते माहवींषि
चनोदधिष्व पचतोत सोमं॥ अछा द्र प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिष्व चन इत्यन्न
नाम पचतिर्नामीभूतस्तंमेदस्तः प्रतिपचताग्रभीष्टामित्यपि निगमो भवत्यपि वामे
दसश्च पशोश्च सात्वं द्विवचनं स्याद्यत्र ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति॥ पुरोळा अग्ने

पर्वतइतिययाशुरुधःआपोभवंतिशुचंसंरुंधंति॥ ऋतस्यहिशुरुधःसंतिपूर्वीरित्य
पिनिगमोभवत्यमिनोमितमात्रोमहान्भवत्यभ्यमितीवा॥ अमिनःसहोभिरित्यपिनिगमोभ
वतिजज्झतीरापोभवंतिशब्दकारिण्यः॥ मरुतोजज्झतीरिवेत्यपिनिगमोभवत्यप्रतिष्कु
तोप्रतिष्कृतोप्रति स्खलितोवा॥ अस्मभ्यमप्रतिष्कुतइत्यपिनिगमोभवतिशाशदानः
[redacted] शाशाद्यमानः॥ प्रस्वांमतिमतिरच्छा शाशदानइत्यपिनिगमोभवति॥१६॥ सृप्रः
सर्पणादिदमपीतरत्सृप्रमेतस्मादेवसर्पिस्तैलंवा॥ सृप्रकरस्नमूतयइत्यपिनिगमोभ
वतिकरस्नौबाहूकर्मणांप्रस्नातारौसुशिप्रमेतेनव्याख्यातं॥ वाजेसुशिप्रगोमतीत्यपिनि

वी२

नि॰ पू॰ ६
७७

ह्रु १

गमोभवतिशिप्रेहनूनासिकेवाँहूँतेर्नासिकानसतेः॥ विष्यस्वशिप्रेविसृजस्वधेनेइत्यपि
निगमोभवतिधेनादधातेरंसुरमणात्॥ सचित्रेणचिकितेरंसुभासेत्यपिगमोभवति
द्विबर्हाद्वयोःस्थानयोःपरिवृढोमध्यमेचस्थानउत्तमेच॥ उतद्विबर्हाअमिनःसहोभि
रित्यपिनिगमोभवत्यक्रआक्रमणात्॥ अक्रोनबभ्रिःसमिथेमहीनामित्यपिनिगमोभ
वत्युराणउरुकुर्वाणः॥ दूतईयसेप्रदिवउराणइत्यपिनिगमोभवतिस्तियाआपोभ
वंतिस्त्यायनात्॥ वृषासिंधूनांवृषभस्तियानामित्यपिनिगमोभवतिस्तिपास्तियापा
लनउपस्थितान्पालयतीतिवा॥ सनःस्तिपाउतभवातनूपाइत्यपिनिगमोभवतिज

राम॰
७७

बारुजवमानरोहिजरमाणरोहिगरमाणरोहीतिवा ॥ अग्रेरूपआरूपितंजवार्वित्यपि
निगमोभवतिजरूथंगरूथंगृणाते: ॥ जरूथंहन्यक्षिरायेपुरंधिमित्यपिनिगमोभ
वतिकुलिशइतिवज्रनामकूलशातनोभवति ॥ स्कंधांसीवकुलिशेनाविवृक्णाहि:श
यतउपपृक्पृथिव्या: ॥ स्कंधोवृक्षस्यसमास्कंनोभवत्ययमपीतर:स्कंधएतस्मादे
वास्कन्नंकायेहि:शयतउपपर्चन:पृथिव्या: ॥ तुंजस्तुंजतेर्दानकर्मण: ॥ १७ ॥ तुंजेतुं
जेयउत्तरेस्तोमाइंद्रस्यवज्रिण: ॥ नविंधेअस्यसुष्टुतिं ॥ दानेदानेयउत्तरेस्तोमा
इंद्रस्यवज्रिणोनास्यतैर्विंदामिसमाप्तिंस्तुतेर्बर्हणापरिबर्हणा ॥ बृहच्छ्रवाअस्य

रोबर्हणाकृतइत्यपिनिगमोभवति॥१८।योअस्मैघ्रंसउतवायऊधनिसोमंसुनोतिभव
तिद्युमाँऽअह॥अपापशक्रस्ततनुष्टिमूहतितनूशुभ्रंमघवायःकवासखः॥घ्रंसइ
त्यहर्नामग्रस्यंतेस्मिन्रसागोरूधउद्धततरंभवत्युपोन्नद्धमितिवास्नेहानुप्रदानसा
मान्याद्रात्रिरप्यूधउच्यतेसयोस्माअहन्यपिवारात्रौसोमंसुनोतिभवत्यहद्योतन
वानपोहत्यपोहतिशक्रस्ततनिष्टुंधर्मसंतानादपेतमलंकरिष्णुमयज्वानंतनूशुभ्रंतनू
शोभयितारंमघवायःकवासखोयस्यकपूयाःसखायः॥न्याविध्यदिलीबिशस्यदृह्ळा
विशृंगिणमभिनच्छुष्णमिंद्रः॥निरविध्यदिलाबिलशयस्यदृह्ळानिव्यभिनच्छृंगि

पंशुल्लमिंद्रः॥१९॥ अस्माइदुप्रभरातूतुजानो वृत्रायवज्रमीशानः कियेधाः॥ गोर्नपर्ववि
रदातिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपांचरध्यै॥ अस्मैप्रहरतूर्णं त्वरमाणो वृत्रायवज्रमीशानः कि
येधाः कियद्धाइतिवाक्रममाणधाइतिवा गोरिवपर्वाणिविरद मेघस्येष्यन्नर्णांस्यपांच
रणायभूमिर्भ्रोम्यतेः॥ भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति विष्पितो विप्रा
प्तः॥ पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन्नित्यपि निगमो भवति॥२०॥ तन्नस्तुरीपमद्भुतं पु
रुक्षु वारं पुरुत्मना॥ त्वष्टापोषायविष्यतु रायेनाभानो अस्मयुः॥ तन्नस्तूर्णापिमहत्सं
भृतमात्मनात्वष्टाधनस्यपोषायविष्यत्वित्यस्मयुरस्मान्कामयमानोरास्पिनोरास्पी

नि॰पू॰६ रपत्नेर्वारसतेर्वा॥ रास्पिनस्यायो रित्यपि निगमो भवत्यृंजतिः प्रसाधनकर्मा॥ आ
७१ वऋंजसऊर्जां व्युष्टिष्वित्यपि निगमो भवत्यृजुरित्यप्यस्य भवति॥ ऋजुनीती नो वरु
णइत्यपि निगमो भवति प्रतद्वसू प्राप्तवसू॥ हरी इंद्र प्रतद्वसू अभिस्वरेत्यपि निग
अ४ मो भवति॥ २१॥ हिनोता नोऽध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानां॥ ऋतस्य
योगे विष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः॥ प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्र
हिणुत ब्रह्म धनस्य सननाय ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे यज्ञे शकट इति वा शकटं राम॰
शकृदितं भवति शनकैस्तकतीति वा शब्देन तकतीति वा॥ श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्य ७१

मापः॥सुखवस्योभवतास्मभ्यमापः॥चोष्कूयमाणइंद्रभूरिवामं॥दददिंद्रबहुवननी
यं॥एधमानद्विळुभयस्यराजाचोष्कूयतेविशइंद्रोमनुष्यान्॥व्युदस्यत्येधमानान
हर्द्वैष्यसुन्वतःसुन्वतोभ्याददात्युभयस्यराजादिव्यस्यचपार्थिवस्यचचोष्कूयमा
णइतिचोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तंसुमत्स्वयमित्यर्थः॥उपप्रागात्सुमन्मेधायिमन्म॥
उपप्रैतुमांस्वयंयन्मेमनोध्यायियज्ञेनेत्याश्वमेधिकोमंत्रोदिविष्टिषुदिवएषणे
षु॥स्थूरंराधःशताश्वंकुरुंगस्यदिविष्टिषु॥स्थूरःसमाश्रितमात्रोमहान्भवत्यणु
रनुस्थवीयांसमुपसर्गोलुप्तनामकरणोयथासंप्रतिकुरुंगोराजाबभूवकुरुगम

२:२

नाढ्याकुलगमनाढ्याकुरुः कृंततेः क्रूरमित्यप्यस्यभवति कुलंकुष्णातेर्विकुषितंभवति
दूतोव्याख्यातोजिन्वतिःप्रीतिकर्मा॥भूमिंपर्जन्याजिन्वंतिदिवंजिन्वंत्यग्नयइत्यपि
निगमोभवति॥२२॥अमत्रोमात्रोमहान्भवत्यभ्यमितोवा॥महाँअमत्रोवृजनेवि
रप्शीत्यपिनिगमोभवति॥स्तवेवृचीषमः॥स्तूयतेवऋचासमोनर्शरातिमन
श्लीलदानमश्लीलंपापकमश्रिमद्विषमं॥अनर्शरातिंवसुदामुपस्तुहीत्यपिनिग
मोभवत्यनर्वाप्रत्यृतोन्यस्मिन्॥अनर्वाणंवृषभंमंद्रजिह्वंबृहस्पतिंवर्धयानव्यमर्कैः॥
अनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन्वृषभंमंद्रजिह्वंमंदनजिह्वंमोदनजिह्वमितिवा॥बृहस्प

तिंवर्धयनभ्यमर्कैरर्चनीयैःस्तोमैरसामिसामिप्रतिषिद्धंसामिस्यतेः॥असाम्योजो
बिभृथासुदानवः॥असमाप्तंबलंबिभृथकल्याणदानाः॥२३॥मात्वासोमस्यग
ल्दयासदायाचन्नहंगिरा॥भूर्णिंमृगंनसवनेषुचुक्रुधंकईशानंनयाचिषत्॥मा
चुक्रुधंत्वासोमस्यगालनेनसदायाचंनहंगिरागीत्यास्तुत्याभूर्णिमिवमृगंनसवने
षुचुक्रुधंकईशानंनयाचिष्यतइतिगल्दाधमनयोभवंतिगलनमासुधीयते॥आ
त्वाविशंत्विंदवआगल्दाधमनीनां॥नानाविभक्तीत्येतेभवतआगलनाधमनीनाभि
स्त्रार्थः॥२४॥नपापासोमनामहेनारायासोनजल्हवः॥नपापामन्यामहेनाधनान

नि.पू.६
८१

ज्वलनेनह्रीना अस्त्मस्मास्कब्रल चर्यमध्ययनंतपोदानकर्मेत्यृषिरवोचद्बकुरोभास्करो
भयंकरोभासमानोद्रवतीतिवा॥२५॥यवंवृकेणाश्विनावपंतेषंदुहंतामनुषायदस्रा॥
अभिदस्युंबकुरेणाधमंतोरुज्योतिश्चक्रथुरार्याय॥यवमिववृकेणाश्विनौनिवपंतौ
वृकोलांगलंभवतिविकर्तनाल्लांगलंलगतेर्लांगूलवद्वालांगूलंलगतेर्लंगतेर्लंब
तेर्वान्नंदुहंतौमनुष्यायदर्शनीयावभिधमंतौदस्युंबकुरेणज्योतिषावोदकेनवार्ये
ईश्वरःपुत्रोबेकनाटाःखलुकुसीदिनोभवंतिद्विगुणकारिणोवाद्विगुणदायिनोवाद्वि राम०
गुणंकामयंतइतिवा॥इंद्रोविश्वान्बेकनाटाँऽअहर्दृशउतक्रत्वापणींरभिः॥इंद्रोयः ८१

सर्वान्चेकनाशानर्हद्दृशः सूर्यदृशो यदृमान्यहानि पश्यंतिनपराणीतिवाभिभवति
कर्मणापपणीश्ववणिजः॥२६॥जीवान्नोअभिधेतनादित्यासःपुराहथात्॥कद्ध
स्थहवनश्रुतः॥जीवतोनोभिधावतादित्याःपुराहननात्क्वनुस्थह्वानश्रुतइतिम
त्स्यानांजालमापन्नानामेतदार्षंवेदयंतेमत्स्यामधाउदकेस्यंदंतेमाद्यंतेन्योन्यंभक्ष
णायेतिवाजालंजलचरंभवतिजलेभवंवाजलेशयंवांहुरांहस्वानंहूरणमित्यप्य
स्यभवति॥कृएवन्नंहूरणादुर्वित्यपिनिगमोभवति॥सप्तमर्यादाःकवयस्ततक्षुस्ता
सामेकामिदभ्यंहुरोगात्॥संप्तैवमर्यादाःकवयश्चक्रुस्तासामेकामप्यभिगच्छन्नं

घ

णं

नि॰ पू॰ ६
८२

यंत

हस्वान्भवति स्तेयमतल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः
पुनःपुनःसेवां पातकेनृतोद्यमिति बत इति निपातः खेदानुकंपयोः ॥ २४ ॥ बतो बतासि
यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम ॥ अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव वृ
क्षं ॥ बतो बलादतीतो भवति दुर्बलो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं च विजानीमोन्या
किल त्वां परिष्वंक्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षं लिबुजा व्रततिर्भवति लीयते विभजं
तीति व्रततिर्वरणाच्च सयनाच्च ततनाच्च वाताप्यमुदकं भवति वात एतदाप्याययति
ति ॥ पुनानो वाताप्यं विश्वश्चंद्रमित्यपि निगमो भवति ॥ वनेन वायो न्यधायि चाकन् ॥

राम॰
८२

वनइववायोवेःपुत्रश्चायन्नितिवाकामयमानइतिवावेतिन्चयइतिन्चैकारशाकल्य
उदात्तंत्वेवमाख्यातमभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थोरयर्यतीतिसिद्धस्तत्प्रेप्सूरयंकामय
तइतिवा॥ एषदेवोरयर्यतीत्यपिनिगमोभवति॥२८॥ धेनुंनइषंपिन्वतमसक्रां॥
असंक्रमणीं॥ आधवआधवनात्॥ मतीनांन्वसाधनंविप्राणांचाधवमित्यपिनिग
मोभवत्यनवब्रवोनवक्षिप्तवचनः॥ विजेषकृदिंद्रइवानवब्रवइत्यपिनिगमोभवति
॥२९॥ अरायिकाणेविकटेगिरिंगच्छसदान्वे॥ शिरिंबिठस्यसत्वभिस्तेभिष्ट्वाचातयाम
सि॥ अदायिनिकाणेविकटेकाणोविक्रांतदर्शनइत्यौपमन्यवःकणतेर्वास्यादणुभाव

नि॰पू॰६ कर्मणः कृपातिःशब्दाणूभावेभाष्यतेनुकृपातीतिमात्रापणूभावात्काणोदर्शनापणूभा
८३ वात्काणोविकटोविक्रांतगतिरित्यौपमन्यवःकुटतेर्वास्याद्विपरीतस्यविकुटितोभव
तिगिरिंगच्छसदानोनुवेशाब्दकारिके॥शिरिंबिठस्यसत्वभिः॥शिरिंबिठोमेघःशीर्य
तेबिठेबिठमंतरिक्षंबिठंबीरिटेनव्याख्यातंतस्यसत्वैरुदकैरितिस्यात्तैक्ष्णाचातयामो
पिवाशिरिंबिठोभारद्वाजःकालकर्णोपेतोलक्ष्मीनिर्नाशयांचकारतस्यसत्वैःकर्मभि
रितिस्यात्तैक्ष्णाचातयामश्चातयतिर्नाशनेपराशरःपसशीर्णस्यवसिष्ठस्यस्थविरस्य राम॰
जज्ञे॥पराशरःशतयातुर्वसिष्ठइत्यपिनिगमोभवतींद्रोपिपराशरउच्यतेपराशात ८३

यितायातूनां॥इंद्रोयातूनामभवत्पराशरइत्यपिनिगमोभवतिक्रिविर्दतीविकर्तनदंती॥
यत्रावोदिद्युद्रदतिक्रिविर्दतीत्यपिनिगमोभवतिकरूळतीकृत्तदती॥अपिवादेवंकंचित्कृ
त्तदंतंदृष्ट्वैवमवक्ष्यत्॥३०॥वामंवामंतआदुरेदेवोददात्वर्यमा॥वामंपूषावामंभगोवामं
देवःकरूळती॥वामंवननीयंभवत्यादुरिरादरणात्तत्कःकरूळतीभगःपुरस्तात्तस्मान्वादे
शइत्येकंपूषेत्यपरंसोदंतकोदंतकःपूषेतिचब्राह्मणं॥दनोविशइंद्रमृध्रवाचः॥दानमन
सोनोमनुष्यानिंद्रमृदुवाचःकुरु॥अवीरामिवमामयंशरारुरभिमन्यतेअबलामिवमाम
यंबालोभिमन्यतेसंशिशारिषुरिदंखुरिदंकामयमानोथापितइर्थेभाष्यतेवसत्युरिंद्रोवस

नि·पू·६ मानित्यत्रार्थः अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसूयुरिंद्र इत्यपि निगमो भवति॥३१॥ किंते कृण्वंति कीक
८४ टेषु गावो नाशिरं दुह्रे न तपंति घर्मं॥ आ नो भर प्रमगंदस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्रंधया नः॥
टी किं ते कुर्वंति कीकटेषु गावः कीकटा नाम देशो नार्यनिवासः कीकटाः किंकृताः किंक्रियाभिरि
ति प्रेप्सा वा नैव चाशिरं दुह्रे न तपंति घर्मं हर्म्यमाहर नः प्रमगंदस्य धनानि मगंदः कुसीदी मां
गदो मामागमिष्यतीति च ददाति तदपत्यं प्रमगंदो त्यंतकुसीदिकुलीनः प्रमदको वा यो य
मेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः पंडको वा पंडकः पंडगः प्रार्दको वा प्रार्दयत्यांडौ वांडावाणी राम·
इव व्रीडयति तत् नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैः शाखाः शक्नोतेराणिररणात् ८४
शाखः

नोमघवन्त्रंधयेतिरश्च्यातिर्वेशगामनेबुंदइषुर्भवतिबुंदोवाभिंदोवाभयदोवाभासमा
नोद्रवतीतिवा॥३२॥तुविक्षंतेसुकृतंसूमयंधनुःसाधुर्बुंदोहिरण्ययः॥उभातेबाहू
रण्यासुसंस्कृतऋदूपेचिदृदूवृधा॥तुविक्षंबहुविक्षेपंमहाविक्षेपंवातेसुकृतंसुम
यंसुमुखंधनुःसाधयितातेबुंदोहिरण्ययउभौतेबाहूरण्योरमणीयौसंग्राम्यौवर्दूप
अर्दनपातिनौमनपातिनौशब्दपातिनौदूरपातिनौवामर्मण्यर्दनवेधिनौगमनवे
धिनौशब्दवेधिनौदूरवेधिनौवा॥३३॥निराविध्यद्गिरिभ्यआधारयत्पक्कमोदनं॥इं
द्रोबुंदंस्वाततं॥निरविध्यद्गिरिभ्यआधारयत्पक्कमोदनमुदकदानंमेघं॥इंद्रोबुंदं

नि॰पू॰६
८५

स्वाततं॥ हृंदं बुंदेन भ्या ख्यातं हृंदारकश्च॥३४॥ अयंयो होता किरु स यमस्य कमप्यू
हे यत्समंञ्जंति देवाः॥ अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहं॥ अयंयो
होता कर्ता स यमस्य कमप्यूहेन्नमभिवहति यत्समश्नुवंति देवा अहरहर्जायते मा
से मासेर्द्धमासेर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाहमुल्बमूर्णोतेर्वृणोतेर्वा॥ मह
त्तदुल्बं स्थविरं तदासीदित्यपि निगमो भवत्यृबीसमपगतभासमपहृतभासमनं
तर्हितभासं गतभासं वा॥३५॥ हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अ राम॰
धत्तं॥ ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति॥ हिमेनोदकेन ग्री ८५

ष्मांतेग्निंघ्रंसमहरद्वारयेथामन्नवतीश्चास्माऊर्जमधत्तमग्नयेयोयमृबीसेपृथि
व्यामग्निरंतरौषधिवनस्पतिष्वप्स्वतमुन्निन्यथुः सर्वगणंसर्वनामानंगणोग
णानाद्रुपाश्रयदृष्टओषधयउद्यंतिप्राणिनश्चपृथिव्यांतदश्विनोरूपंतेनेनौस्तौ
तिस्तौति॥३६॥इतिनिरुक्तेपूर्वषट्केषष्ठोऽध्यायः॥संपूर्णंसमाप्तं॥शुभमस्तु

वमंग्नेलतणाउद्धंहाजासंतंपलप्रासिणीवारुद्रईमसे ३३
तेश्रायंतइवाश्रंवंहिसोमानस्चरणिमिंद्रंसोमावरुणुस्वपा
चस्तोअध्वरेस्तिहिवोसूतैंसतैंप्रवोवृसद्प्रस्तुजेतुंजेयोअ

॥ इति पूंर्व षट्क समासः ॥

नि॰उ॰१
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ निरुक्त उत्तरषट्कप्रारंभ ॥ ॐ अथातो दैवतं तद्यानि नामा
नि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते सैषा देवतोपपरीक्षा यत्कामः
ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन्स्तुतिं प्रयुंक्ते तद्दैवतः स मंत्रो भवति तास्त्रिविधाः
ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताऽआध्यात्मिक्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभ
क्तिभिर्युज्यंते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥ इंद्रो दिवः इंद्रः ईशे पृथिव्याः इंद्रमिद्गाथि
नो बृहदिंद्रेणैते तृत्सवो वेविषाणाः इंद्राय साम गायत नेंद्रादृते पवते धाम किंचनें
द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिंद्रे कामाः अयंसतेत्यथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्व

राम॰
१

मितिचैतेनसर्वनाम्नात्वमिंद्रबलादधिविनःइंद्रमृधोजहीत्यथापिप्रत्यक्षकृताः
स्तोतारोभवंतिपरोक्षकृतानिस्तोतव्यानिमाचिदन्यद्विशंसतकण्वाऽअभिप्रगायतो
पप्रेतकुशिकाश्चेतयध्वमित्यथाध्यात्मिक्यऽउत्तमपुरुषयोगाऽअहमितिचैतेनस
र्वनाम्नायथैतदिंद्रोवैकुंठोलवसूक्तंवागांभृणीयमिति॥२॥परोक्षकृताःप्रत्यक्षकृ
ध्या३ ताश्चमंत्राभूयिष्ठाऽअल्पशऽआत्मिकाऽअथापिस्तुतिरेवभवतिनाशीर्वादऽइंद्रस्यनु
वीर्याणिप्रवोचमितियथैतस्मिन्सूक्तेअथाप्याशीरेवनस्तुतिःसुचक्षाऽअहमक्षीभ्यां
भूयासंसुवर्चामुखेनसुश्रुत्कर्णाभ्यांभूयासमितितदेतद्बहुलमाध्वर्यवेयाज्ञेषुच

मंत्रेष्वथापिशपथाभिशापौ॥अद्यामुरीययदियातुधानोऽअस्मि॥अधासवीरैर्दश
भिर्वियूयाःइत्यथापिकस्यचिद्भावस्याचिख्यासा॥नमृत्युरासीदमृतंनतर्हि॥तमःआ
सीत्तमसागूळ्हमग्रे॥अथापिपरिदेवनाकस्माच्चिद्भावात्॥सुदेवोऽअद्यप्रपतेदना
वृत्॥नविजानामियदिवेदमस्मीत्यथापिनिंदाप्रशंसे॥केवलाघोभवतिकेवलादी॥
भोजस्येदंपुष्करिणीववेश्मेत्येवमक्षसूक्तेद्यूतनिंदाचकृषिप्रशंसाचैवमुच्चावचै
रभिप्रायैर्ऋषीणांमंत्रदृष्टयोभवंति॥३॥तद्येनादिष्टदेवतामंत्रास्तेषुदेवतोपप
रीक्षायद्देवतःसयज्ञोवायज्ञांगंवातद्देवताभवंत्यथान्यत्रयज्ञात्प्राजापत्याइतिया

ज्ञिकानाराशंसाः इति नैरुक्ताः अपि वा सा कामदेवता स्यात्प्रायोदेवता वास्ति ह्याचारो
बहुलं लोके देवदेवत्यमतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यं याज्ञदैवतो मंत्रः इत्यपि ह्यदेवता दे
वतावत्स्तूयंते यथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यंतान्यथाप्यष्टौ द्वंद्वानि स न मन्येतागंतूनि
वार्थांदेवतानां प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति माहाभाग्याद्देवतायाः एकः आत्मा बहुधा स्तू
यते एकस्यात्मनोन्ये देवाः प्रत्यंगानि भवं पि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋषयः स्तु त्य ३
वंतीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्चेतरेतरजन्मानो भवंतीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मा
नः आत्मजन्मानः आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्वाः आत्मायुधमात्मेषवः आत्मा

सर्वं देवस्य देवस्य॥ ४॥ तिस्रः एव देवताः इति नैरुक्ताः अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेंद्रो
वांतरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानस्तासां माहाभाग्यादेकैकस्याः अपि बहूनि नामधेया
नि भवंत्यपि वा कर्मपृथक्त्वाद्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतोपि वा पृथगे
व स्युः पृथग्घि स्तुतयो भवंति तथाभिधानानि यथोऽ एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोपि
विभज्य कर्माणि कुर्युस्तत्र संस्थानैकत्वं संभोगैकत्वं चोपेक्षितव्यं यथा पृथिव्यां मनु
ष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वं संभोगैकत्वं च दृश्यते यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वा
य्वादित्याभ्यां च संभोगोग्निना चेतरस्य लोकस्य तत्रैतं नरराष्ट्रमिव॥ ५॥ अथाकार

चिंतनंदेवतानांपुरुषविधाःस्युरित्येकंचेतनावद्वद्धिस्तुतयोभवंतितथाभिधानान्यथापिपौरु
षविधिकैरंगैःसंस्तूयंते॥ऋष्वातइंद्रस्थविरस्यबाहूयत्संगृभ्णामघवन्काशिरित्ते॥अथापिपौ
रुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः॥आद्वाभ्यांहरिभ्यामिंद्रयाहि॥कल्याणीर्जायासुरणंगृहेते॥अथापिपौ
रुषविधिकैःकर्मभिः॥अद्धींद्रपिबचप्रस्थितस्याश्रुत्कर्णश्रुधीहवं॥अपुरुषविधाःस्युरित्यप
रमपितुयदृश्यते॥६॥अपुरुषविधंतद्यथाग्निर्वायुरादित्यःपृथिवीचंद्रमाऽइतियथोऽएत
च्चेतनावद्वद्धिस्तुतयोभवंतीत्यचेतनान्यप्येवंस्तूयंतेयथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यंतानियथोः
एतत्पौरुषविधिकैरंगैःसंस्तूयंतइत्यचेतनेष्वप्येतद्भवत्यभिक्रंदंतिहरितेभिरासभिरिति

नि॰उ॰१ ग्रावस्तुतिर्ययोएतस्योरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगेरित्येतदपितादृशमेवसुखंरथंयुयुजेसिं
४ धुरश्विनमितिनदीस्तुतिर्यथोऽएतस्योरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपितादृशमेवहोतुश्चि
त्पूर्वेहविरद्यमाशतेतिग्रावस्तुतिरेवापिवोभयविधाः स्युरपिवापुरुषविधानामेवसतांक
र्मात्मानःऽएतेस्युर्यथायज्ञोयजमानस्यैषचाख्यानसमयः॥७॥तिस्रऽएवदेवताःऽइत्युक्तंपुर
स्तात्तासांभक्तिसाहचर्यंव्याख्यास्यामोथैतान्यग्निभक्तीन्ययंलोकः प्रातःसवनंवसंतोगाय
त्रीत्रिवृत्स्तोमोरथंतरंसामयेचदेवगणाःसमाम्नाताःप्रथमेस्थानेग्नायीपृथिवीळेतिस्त्रि राम॰
योथास्यकर्मवहनंचहविषामावाहनंचदेवतानांयच्चकिंचिद्दार्ष्टिविषयिकम ४

ग्निकर्मैवंतद्यथास्यसंस्तविकादेवा[illegible]ः इंद्रः सोमोवरुणः पर्जन्य ऋतवः आग्नावैष्ण
वंहविर्नत्वृक्संस्तविकीदशतयीषुविद्यतेथाप्याग्नापौष्णंहविर्नतुसंस्तवस्तत्रैतां
विभक्तिस्तुतिमृचमुदाहरंति॥ ८॥ पूषात्वेतश्च्यावयतुप्रविद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य
४ सि गोपाः॥ सत्वैतेभ्यःपरिदद[illegible]तृभ्योग्निर्देवेभ्यःसुविदत्रियेभ्यः॥ पूषात्वेतःप्रच्यावय
तुविद्वाननष्टपशुर्भुवनस्यगोपाः इत्येषहिसर्वेषांभूतानांगोपायितादित्यःसत्वैते
भ्यःपरिददत्पितृभ्यः इतिसांशयिकस्तृतीयःपादःपूषापुरस्तात्तस्यान्वादेशः इत्ये
कमग्निरुपरिष्टात्तस्यप्रकीर्तनेनेत्यपरं॥अग्निर्देवेभ्यःसुविदत्रियेभ्यः॥सुविदत्रंध

नि॰उ॰१
५

नंभवतिविंदतेर्वैकोपसर्गाद्दातोर्वास्याह्युपसर्गात्॥९॥ अथैतानींद्रभक्तीन्यंतरिक्ष
लोकोमाध्यंदिनंसवनंग्रीष्मस्त्रिष्टुप्पंचदशस्तोमोबृहत्सामयेचदेवगणाःसमा
म्नातामध्यमेस्थानेयाश्चस्त्रियोथास्यकर्मरसानुप्रदानंवृत्रवधोयाचकाचबल
कृतिरिंद्रकर्मैवतदथास्यसंस्तविकादेवागणाः अग्निःसोमोवरुणःपूषाबृहस्पति
र्ब्रह्मणस्पतिःपर्वतःकुत्सोविष्णुर्वायुरथापिमित्रोवरुणेनसंस्तूयतेपूष्णारुद्रेणच
सोमोऽग्निनाचपूषावातेनचपर्जन्यः॥१०॥ अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौलोकस्तृतीय
सवनंवर्षाजगतीसप्तदशस्तोमोवैरूपंसामयेचदेवगणाःसमाम्नाताऽउत्तमेस्थाने

राम॰
५

याश्च स्त्रियोथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसाधारणं यच्च किंचित्प्रवल्हितं मादित्य
कर्मैव तच्चंद्रमसा वायुनासंवत्सरेणेति संस्तवः ऽ एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वृतुछंदस्तोमपृ
ष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयीत शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्यायत
नानिहेमंतः पंक्तिस्त्रिणवस्तोमः शाक्वरं सामेत्यंतरिक्षायतनानि शिशिरोतिछंदा
स्त्रयस्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ॥ १२ ॥ मंत्रा मननाछंदांसि छादनात्स्तोम
स्तवनाद्यजुर्यजतेः साम संमितमृचास्यतेर्वर्चोसमं मेन ऽ इति नैदानां गायत्री गाय
तेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना वा विपरीतां गायतो मुखादुदपतदिति च ब्राह्मणमुष्णि

गुत्स्नाताभवतिस्निह्यतेर्वास्यात्कांतिकर्मणःउष्णीषिणीवेत्यौपमिकमुष्णीषंस्नाय
तेःककुप्ककुभिनीभवतिककुप्चकुब्जश्चकुजतेर्वोब्जतेर्वानुष्टुबनुष्टोभनाद्गा
यत्रीमेवत्रिपदांसतींचतुर्थेनपादेनानुष्टोभतीतिचब्राह्मणंबृहतीपरिबर्हणात्पं
क्तिःपंचपदात्रिष्टुप्स्तोभत्युत्तरपदाकातुत्रितास्यात्तीर्णतमंछंदस्त्रिवृद्वज्रस्तस्य
स्तोभतीतिवायत्त्रिरस्तोभत्तत्त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्त्वमितिविज्ञायते॥१२॥जगतीगततमं
छंदोजलचरगतिर्वाजल्गल्यमानोसृजदितिचब्राह्मणंविराड्विराजनाद्वाविराधनाद्वा
विप्रापणाद्वाविराजनात्संपूर्णाक्षराविराधनौक्षराविप्रापणादधिकाक्षरापिपीलि

दूना१ रा२

कमध्येस्तोपमिकंपिपीलिकापेलतेगतिकर्मणःइतीमादेवताःअनुक्रांताःसूक्तभा
जोहविर्भाजऋग्भाँश्चभूयिष्ठाःकाश्चिन्निपातभाजोथोताभिधानैःसंयुज्यहविश्चो
दयतींद्रायवृत्रघ्नःइंद्रायवृत्रतुरःइंद्रायांहोमुचःइतितान्यप्येकेसमामनंतिभूयां
सितुसमाम्नानाद्यत्तुसंविज्ञानभूतंस्यात्प्राधान्यस्तुतितत्समामनेथोतकर्मभिर्ऋ
षिर्देवताःस्तौतिवृत्रहापुरंदरःइतितान्यप्येकेसमामनंतिभूयांसितुसमाम्नानाद्व्यंज
नमात्रंतुतत्तस्याभिधानस्यभवतियथाब्राह्मणायबुभुक्षितायोदनंदेहिस्नाताया
नुलेपनंपिपासतेपानीयमिति।।१३।।अथातोनुक्रमिष्यामोग्निःपृथिवीस्थानस्तं

नि०उ०१ प्रथमं व्याख्यास्यामोग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेंगं नयति सन्नम
७ मानोक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविर्नक्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्यः आख्यातेभ्यो जा
यतः इति शाकपूणिरितादक्ताद्दग्धाद्वानीतात्स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्ते
र्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवति ॥१८॥ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं ॥
होतारं रत्नधातमं ॥ अग्निमीळेग्निं याचामीळिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहि
तो व्याख्यातो यज्ञश्च देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः राम०
सा देवता होतारं ह्वातारं जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दा ७

तृतमंतस्यैषापराभवति॥१५॥अग्निःपूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्योनूतनेरुत॥सदेवाँऽए
हवक्षति॥अग्निर्यःपूर्वैर्ऋषिभिरीळितव्योवंदितव्योस्माभिश्चनवतरैःसदेवानि
हावहत्वितिसनमन्येतायमेवाग्निरित्यप्येतेउत्तरेज्योतिषीऽअग्नीऽउच्येतेततोनुम
ध्यमः॥१६॥अभिप्रवंतसमनेवयोषाःकल्याण्यः१स्मयमानासोअग्निं॥घृतस्यधा
राःसमिधोनसंतताज्जुषाणोहर्यतिजातवेदाः॥अभिनवंतसमनसःऽइवयोषाः
समनंसमननाद्वासंमाननाद्वाकल्याण्यःस्मयमानासोऽअग्निमित्योपमिकंघृतस्य
धाराउदकस्यधाराःसमिधोनसंततनसतिराप्नोतिकर्मावानमतिकर्मावा॥ताज्जुषा

योहर्यतिजातवेदाः॥ हर्यतिःप्रेप्साकर्मा विहर्यतीति समुद्रादूर्मिर्मधुमांऽउदारदित्यादित्य
मुक्तंमन्यंते समुद्राद्ध्येषोद्भ्यःउदेतीति च ब्राह्मणमथापि ब्राह्मणंभवत्यग्निःसर्वादेवता
इति तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय॥१७॥ इंद्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरथोदिव्यःससुपर्णोग
रुत्मान्॥ एकंसद्विप्राबहुधावदंत्यग्निंयमंमातरिश्वानमाहुः॥ इममेवाग्निंमहांतमा
त्मानमेकमात्मानंबहुधामेधाविनोवदंतींद्रंमित्रंवरुणमग्निंदिव्यंचगरुत्मंतंदिव्योदि
विजोगरुत्मानीरणवान्गुर्वात्मामहात्मेतिवायस्तुसूक्तंभजतेयस्मैहविर्निरुप्यतेय
मेवसोग्निर्निपातमेवैतेउत्तरेज्योतिषीऽएतेननामधेयेनभजेते॥१८॥ जातवेदाःकस्मा

[redacted]

ज्ञातानि वेदज्ञाता तानि वैनं विदुर्ज्ञाते जाते विद्यतः इति वा जातवित्तो वा जातंविद्यो वा जात
प्रज्ञानौ यत्तज्जातः पशून विंदतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं तस्मात्सर्वानृतू
न्पशवोग्निमभिसर्पंतीति च तस्यैषा भवति॥१९॥ प्रनूनंजातवेदसमश्वंहिनोतवाजिनं॥
इदंनोबर्हिरासदे॥ प्रहिणुतजातवेदसंकर्मभिः समश्नुवानमपिवोपमार्थेस्यादश्वमिव
जातवेदसमितीदंनोबर्हिरासीदत्विति तदेतदेकमेवजातवेदसंगायत्रंतृचंदशतीषु
विद्यते यत्तु किंचिदाग्नेयं तज्जातवेदसानांस्थाने युज्यते॥२०॥ सनमन्येतायमेवाग्नि
रित्यप्येते उत्तरेज्योतिषी जातवेदसी उच्येते ततोनुमध्यमः॥ अभिप्रवंतसमनेव

यी३

नि·उ·१
९
४ नैः

योषाऽइतितत्पुरस्ताद्व्याख्यातमथासावादित्यः उदुत्यंजातवेदसमितितदुपरिष्टाद्व्याख्यास्या
मोयस्तुसूक्तंभजतेयस्मैहविर्निरुप्यतेयमेवसोऽग्निर्जातवेदा। निपातमेवैतेऽउत्तरेज्योति
षीऽएतेननामधेयेनभजेते॥२०॥ वैश्वानरःकस्माद्विश्वान्नरान्नयतिविश्वऽएनंनरानयं
तीतिवापिवाविश्वानरऽएवस्यात्प्रत्यृतः सर्वाणिभूतानितस्यवैश्वानरस्तस्यैषाभवति॥२१॥
वैश्वानरस्यसुमतौस्यामराजाहिकंभुवनानामभिश्रीः॥ इतोजातोविश्वमिदंविचष्टेवैश्वा
नरोयततेसूर्येण॥ इतोजातःसर्वमिदमभिविपश्यतिवैश्वानरःसंयततेसूर्येणराजा
यःसर्वेषांभूतानामभिश्रयणीयस्तस्यवयंवैश्वानरस्यकल्याण्यांमतौस्यामेतितत्को

राम·
९

वैश्वानरो मध्यमऽ इत्याचार्यो वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति ॥ २२ ॥ प्रनू महित्वं वृषभस्य वोचं
यं पूरवो वृत्रहणं सचंते ॥ वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँऽ अधूनोत्काष्ठा अव शंबरं भेत् ॥
प्रब्रवीमि तन्महत्वं माहाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्र
हणं मेघहनं सचंते सेवंते वर्षकामां दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यंत्यस्मिन्रसाऽ उपदा
सयति कर्माणि तमग्निर्वैश्वानरो घ्नंनवा धूनोदपः काष्ठाऽ अभिनच्छंबरं मेघमथासा
वादित्यऽ इति पूर्वे याज्ञिकाऽ एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोहऽ आम्नातो रोहात्प्रत्यव
रोहश्चिकीर्षितस्तामनुकृतिं होताग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते सो

ग्निनस्तोत्रियमाद्रियेताग्नेयोहिभवतिततऽआगच्छतिमध्यस्थानादेवतारुद्रश्चमरुतश्चत
तोग्निमिहस्थानमत्रैवस्तोत्रियंशंसंत्यथापिवैश्वानरीयोद्वादशकपालोभवत्येतस्यहिद्वा
दशविधंकर्माथापिब्राह्मणंभवत्यसौवाऽआदित्योग्निर्वैश्वानरऽइत्यथापिनिवित्सौर्य
वैश्वानरीभवत्यायोद्यांभात्यापृथिवीमित्येषहिद्यावापृथिव्यावाभासयत्यथापिछांदोमि
कंसूक्तंसौर्यवैश्वानरंभवतिदिविपृष्टोऽअरोचतेत्येषहिदिविपृष्टोऽअरोचतेत्यथापि
हविष्पांतीयंसूक्तंसौर्यवैश्वानरंभवत्ययमेवाग्निर्वैश्वानरऽइतिशाकपूणिर्विश्वानरा
वित्यप्येतेऽउत्तरेज्योतिषीवैश्वानरोयंयत्ताभ्यांजायतेकथन्वयमेताभ्यांजायतऽइति

यत्रैवैद्युतःशरणमभिहृंतियावदनुपान्नोभवतिमध्यमधर्मैवतावद्भवत्युदकं घनःशरी
रोपशमनःउपादीयमानःएवायंसंपद्यतेःउदकोपशमनःशरीरदीप्तिर थादित्यादुदीवि
प्रथमसमावृत्तःआदित्सेकँसंवामणिंवापरिमृज्य प्रतिस्वरेयत्रशुष्कगो मयमसंस्प
र्शयंधारयतितत्मदीप्यतेसोयमेवसंपद्यतेथाप्याहवैश्वानरोयततेसूर्येणोतिनचपुन
रात्मनात्मानंसंयततेन्येनैवान्यःसंयततेःइतःइममादधात्यमुतोमुष्परश्मयःप्रादुर्भवं
तीतोस्यार्चिषस्तयोर्भासोःसंसंगंदृष्ट्वैवमवक्ष्यदथयान्येतान्यौत्तमिकानिसूक्तानिभा
गानिवासावित्राणिवासौर्याणिवापोष्मानिवाविप्लवानिवावैश्वदेव्यानिवातेषुवैश्वान

नि॰उ॰१ रीयाःप्रवादाःऽअभविष्यन्नादित्यकर्मणाचै नमस्तोष्यन्नित्युदेषीत्यस्तमेषीतिविपर्येषी
११ त्याग्नेयेष्वेवहिसूक्तेषुवैश्वानरीयाःप्रवादाभवंत्यग्निकर्मणाचैनंस्तोतीतिवहसीतिपचसी
तिदहसीतियथोऽएतद्वर्षकर्मणाह्येनंस्तोतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते॥ समानमेतदुदक
मुच्चैत्यवचाहभिः॥भूमिंपर्जन्याजिन्वंतिदिवंजिन्वंत्यग्नयः॥ इतिसानिगदव्याख्याता॥२३॥
कृष्णंनियानंहरयःसुपर्णाःऽअपोवसानादिवमुत्पतंति॥तऽआववृत्रन्त्सदनादृतस्या
दिद्घृतेनपृथिवीव्युद्यते॥कृष्णंनिरयणंरात्रिरादित्यस्यहरयःसुपर्णाहरणाःऽआदित्य राम॰
रश्मयस्तेयदामुतोर्वाञ्चःपर्यावर्ततेसहस्थानादुदकस्यादित्यादथघृतेनोदकेनपृथिवीव्यु ११

घृतेघृतमित्युदकनाम जिघर्तेः सिंचतिकर्मणोयापि ब्राह्मणं भवत्यग्निर्वा ऽ इतोवृष्टिं स
मीरयति धाम छादिव खलु वै भूत्वा वर्षति मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयंति यदा खलु वा ऽ असावा
दित्योन्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेथ वर्षतीति यथो ऽ एतद्द्रोहात्मस्यवरोहश्चिकीर्षितः ऽ इत्या
म्नायवचनादेतद्भवति यथो ऽ एतद्वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वचनं कपाला
नि भवंत्यस्तिहि सौर्ये ऽ एककपालः पंचकपालश्चयथो ऽ एतद्ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्ति
वादीनि हि ब्राह्मणानि भवंति पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणो वैश्वा
नरः ऽ इति यथो ऽ एतन्निवित्सौर्ये वैश्वानरी भवतीसस्यैव सा भवति यो विद्वो मानुषी

नि॰३॰१ भ्योदीदेदित्येषहिविद्वान्मानुषीभ्योदीप्यतेयथोऽएतच्छांदोमिकंसूक्तंसोर्यवैश्वानरंभ
१२ वतीत्यस्यैवतद्भवतिजमदग्निभिराहुतः इतिजमदग्नयःप्रजमिताग्नयोवाप्रज्वलिता
ग्नयोवातैरभिहुतोभवतियथोऽएतद्धविष्पांतीयंसूक्तंसोर्यवैश्वानरंभैतीत्यस्यै व३
त४ वैद्भवति॥२४॥ हविष्पांतमजरंस्वर्विदिदिविस्पृश्याहुतंजुष्टमग्नौ॥तस्यभर्मणेभुव
नायदेवाधर्मणेकंस्वधयापप्रथंत॥ हविर्यत्पानीयमजरंसूर्यविदिदिविस्पृश्यमभिहु दि३
तंजुष्टमग्नौतस्यभरणायचभावनायचधारणायचैतेभ्यःसर्वेभ्यःकर्मभ्योदेवाऽइ राम॰
ममग्निमन्नेनापप्रथंतायाप्याह॥२५॥ अपामुपस्थेमहिषाऽअगृभ्णतविशोराजा १२

नमुपतस्थुर्ऋग्मियं ॥ आदूतोऽअग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरंमातरिश्वा परावतः ॥
अपामुपस्थऽउपस्थानेमहत्यंतरिक्षलोकऽआसीनामहांतऽइतिवागृह्यतमाध्यमि
कादेवगणाविशऽइवराजानमुपतस्थुर्ऋग्मियमृग्मंतमितिवार्च्चनीयमितिवापूज
नीयमितिवाहरद्यंदूतोदेवानांविवस्वतऽआदित्याद्विवस्वान्विवासनवान्मेरितवतः
परागताद्धोपिवास्याग्नेर्वैश्वानरस्यमातरिश्वानमाहर्तारमाहमातरिश्वावायुर्मा
तर्यंतरिक्षेश्वसितिमातर्योश्वनितीतिवाथेनमेताभ्यांसर्वाणिस्थानान्यभ्यापादंस्तौति ॥
२६ ॥ मूर्द्धाभुवोभवतिनक्तमग्निस्ततःसूर्योजायतेप्रातरुद्यन् ॥ मायामूतुयज्ञियाना

नि॰उ॰१
१३

मेतामपोयच्चूर्णीश्चरतिप्रजानन्॥मूर्धामूर्तमस्मिन्धीयतेमूर्धायःसर्वेषांभूतानांभ
वतिनक्तमग्निःस्ततःसूर्योजायतेप्रातरुद्यन्त्सऽएवप्रज्ञांत्वेतांमन्यंतेयज्ञियानांदेवानांय
ज्ञसंपादिनामपोयत्कर्मचरतिप्रजानन्त्सर्वाणिस्थानान्यनुसंचरतित्वरमाणस्तस्योत्त
राभूयसेनिर्वचनाय॥२७॥स्तोमेनहिदिविदेवासोऽअग्निमजीजनञ्छक्तिभीरोदसिप्रां॥
तमूऽअकृण्वंत्रेधाभुवेकंसऽओषधीःपचतिविश्वरूपाः॥स्तोमेनयंहिदिविदेवासोऽ
अग्निमजनयंछक्तिभिःकर्मभिर्द्यावापृथिव्योरापूरणंतमकुर्वंस्त्रेधाभावायपृथि
व्यामंतरिक्षेदिवीतिशाकपूणिर्यदस्यदिवितृतीयंतदसावादित्यःऽइतिहिब्राह्मणंत

राम॰
१३

दग्नीकृत्यस्तौत्यथैनमेतयादित्यीकृत्यस्तौति ॥२८॥ यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः
सूर्यमादितेयं ॥ यदाचरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा ॥ यदैनमदधु
र्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रं यदाचरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा
सहचारिणावुषाश्चादित्यश्च मिथुनौ कस्मान्मिनोतिश्रयतिकर्मा थुः इति नामकरणः थ
कारो वा नयतिः परो वनिर्वा समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा मनुष्यमिथुनाव
प्येतस्मादेव मेथंतावन्योन्यं वनुतः इति वाथैनमेतयाग्नीकृत्यस्तौति ॥२९॥ यत्राव
दते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ विवेद ॥ आशेकुरित्सधमादं सखायो नक्षंत

नि॰उ॰१ यज्ञंकइदंविवोचत्॥यत्रविवदेतेदैव्योहोतारावयंचाग्निरसौचमध्यमःकतरोनौयज्ञे
१७ भूयोवेदेत्याशङ्कुवंतितत्सहमदनंसमानाख्यानाऽऋत्विजस्तेषांयज्ञंसमश्नुवानानांको
नःइदंविवक्ष्यतीतितस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय॥३०॥यावन्मात्रमुषसोनप्रतीकंसु
४ त पर्ण्यो३वसतेमाँरिश्वः॥तावद्दधात्युपयज्ञमायन्ब्राह्मणोहोतुरवरोनिषीदन्॥याव
न्मात्रमुषसःप्रत्यक्तंभवतिप्रतिदर्शनमितिवास्त्युपमानस्यसंप्रत्यर्थेप्रयोगइहेवनिधेही
तियथासुपर्ण्यःसुपतनाःएतारात्र्योवसतेमातरिश्वंज्योतिर्वर्णस्य[redacted]तावदु राम॰
पदधातियज्ञमागछन्ब्राह्मणोहोतास्याग्नेर्होतुरवरोनिषीदन्होतृजपस्त्वनग्निर्वैश्वा १४

४ येति

नरीयोभवतिदेवसवितरेतंत्वावृणतेग्निंहोत्रायसहपित्रावैश्वानरेणेतीममेवाग्निंसवि
तारमाहसर्वस्यप्रसवितारंमध्यमंवोत्तमंवापितरंयस्तुसूक्तंभजतेयस्मैहविर्निरुप्यते
यमेवसोग्निर्वैश्वानरोनिपातमेवैतेः उत्तरेज्योतिषीः एतेननामधेयेनभजेतेभजेते॥
३१॥अथातोदैवतमिंद्रोदिवः परोक्षकृतास्तौल्लोयाकारचिंतनमपुरुषविधंतत्तिस्रः एव
देवताः इत्युक्तंपूषात्वाथैतानींद्रभक्तीन्यथैतान्यादित्यभक्तीनिमंत्रामननाज्जगतीगतत
ममथातोनुक्रमिष्यामोग्निमीळेग्निःपूर्वेभिरभिप्रवंतेंद्रंमित्रंजातवेदाःकस्मात्प्रनूनं
जातवेदसंवैश्वानरःकस्माद्वैश्वानरस्यप्रनूमहित्वंवृषंनियानंहविष्यांतमपामुपस्थे

मूर्धाभुवस्तोमेनहियद्देदेनैंयत्रावदेतेयावन्मात्रमेकत्रिंशात्॥३२॥इतिनिरुक्तेउत्तरष
ट्केप्रथमोऽध्यायः॥१॥ॐद्रविणोदाःकस्माद्धनंद्रविणमुच्यतेयदेनदभिद्रवंतिबलंवा
द्रविणंयदेनेनाभिद्रवंतितस्यदानाद्द्रविणोदास्तस्यैषाभवति॥१॥द्रविणोदाद्रविणसोग्रा
वहस्तासोऽअध्वरे॥यज्ञेषुदेवमीळते॥द्रविणोदायस्त्वंद्रविणसइतिद्रविणसादिनइ
तिवाद्रविणसानिनःइतिवाद्रविणसस्तस्मात्पिबत्वितिवा॥यज्ञेषुदेवमीळते॥याचं
तिस्तुवंतिवर्द्धयंतिपूजयंतीतिवातत्कोद्रविणोदाःइंद्रःइतिक्रौष्टुकिःसबलधनयोर्दा
तृतमस्तस्यचसर्वाबलकृतिरोजसोजातमुतमन्यःएनमितिचाहाथाप्यग्निंद्रविणोद

समाहैषपुनरेतस्माज्जायते॥ योऽश्मनोरंतरग्निंजजानेत्यपिनिगमोभवत्यथाप्यृ
तुयाजेषुद्राविणोदसाःप्रवादाभवंतितेषांपुनःपात्रस्यैंद्रपानमितिभवत्यथाप्येनं
सोमपानेनस्तौत्यथाप्याहद्रविणोदाःपिबतुद्राविणोदसऽइत्ययमेवाग्निर्द्रविणोदाः
इतिशाकपूणिराग्नेयेष्वेवहिसूक्तेषुद्राविणोदसाःप्रवादाभवंति॥ देवाऽअग्निंधारयंद्र
विणोदामित्यपिनिगमोभवतिययोऽएतत्सबलधनयोर्दातृतमऽइतिसर्वासुदेवतास्वै
श्वर्यंविद्यतेयथोऽएतदोजसोजातमुतमन्यऽएनमितिचाहेत्ययमप्यग्निरोजसाबले
नमथ्यमानोजायतेतस्मादेनमाहसहसस्पुत्रंसहसःसूनुंसहसोयहुंयथोऽएतदग्निंद्रा

नि॰उ॰१ विणोदसमाहेत्यृत्विजोत्रद्रविणोदसःऽउच्यंतेहविषोदातारस्तेचैनंजनयंति॥ऋषीणां
१६ पुत्रोऽअधिराजऽएषऽइत्यपिनिगमोभवतियथोऽएतत्तेषांपुनःपात्रस्येंद्रपानमिति
भवतीतिभक्तिमात्रंतद्भवतियथावायव्यानीतिसर्वेषांसोमपात्राणांयथोऽएतत्सोम
पानेनैनंस्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते॥सोमंपिबमंदसानोगणश्रिभिरित्यपिनिगमो
भवतियथोऽएतद्द्रविणोदाःपिबतुद्राविणोदसःइत्यस्यैवतद्भवति॥२॥मेद्यंतुतेवह्न
ण्य२ योयेभिरीयसेरिष न्वीळयस्वावनस्पते॥आयूयाधृष्णोऽअभिगूर्यात्वंनेष्ट्रात्सोमं राम॰
द्रविणोदःपिबऽऋतुभिः॥मेद्यंतुतेवह्नयोवोढारोयेयास्यन्त्यृष्यंदृढीभवायूयधृष्णोऽ १६

अभिगूर्यत्वंनेष्ट्रीयाद्धिष्ण्याद्धिष्ण्योधिषण्योधिषणाभवोधिषणावाग्धिषेर्दधात्य
र्थेधीसादिनीवाधीसानिनीतिवा वनस्पतःइत्येनमाहैषहिवनानांपातावापालयिता
वावनंवनोतेःपिपर्तुभिःकालैः॥३॥अथातःआप्रियःआप्रियःकस्मादाप्नोतेःप्रीणा
तेर्वाप्रीभिराप्रीणा तीतिचब्राह्मणंतासामिध्मःप्रथमागामीभवतीध्मःसमिंधना
त्तस्यैषाभवति॥४॥समिद्धोःअद्यमनुषोदुरोणेदेवोदेवान्यजसिजातवेदः॥आच
वहमित्रमहश्चिकित्वांत्वंदूतःकविरसिप्रचेताः॥समिद्धोद्यमनुष्यस्यमनुष्यस्यगृ
हेदेवोदेवान्यजसिजातवेदःआचवहमित्रमहश्चिकित्वांश्चेतनावांत्वंदूतःकविर

नि.उ.२
१७

सिप्रचेताः प्रवृद्धचेतायज्ञे ध्मः इतिकात्थक्यो ग्निरि तिशाकपूणिस्तनूनपादाज्यंभव
तिनपादित्यननंतरायाः प्रजायानामधेयंनिर्णततमाभवति गोरत्रतनूरुच्यतेतत
ताः अस्यांभोगास्तस्याः पयोजायतेपयसः आज्यंजायतेग्निरि तिशाकपूणिरापोत्रत
न्वः उच्यंतेतताः अंतरिक्षेताभ्यः ओषधिवनस्पतयोजायंतेः ओषधिवनस्पतिभ्यः
एषजायतेतस्यैषाभवति॥५॥ तनूनपात्पथः ऋतस्ययानान्मध्वासमंजन्त्स्वदयासु
जिह्व॥ मन्मानि धीभिरुतयज्ञमृंधन्देवत्राचकृणुह्यध्वरंनः॥ तनूनपात्पथऋतस्य राम०
यानान्यज्ञस्ययानान्मधुनासमंजन्त्स्वदयकल्याणजिह्वमननानिचनोधीभिर्यज्ञंच १७

स्नमर्धयदेवान्नोयज्ञंगमयन्नराशंसोयज्ञऽइतिकात्थक्योनराऽअस्मिन्नासी नाःशं
संत्यग्निरितिशाकपूणिर्नरैःप्रशस्योभवतितस्यैषाभवति॥६॥न राशंसस्यमहिमा
नमेषामुपस्तोषामयजतस्ययज्ञैः॥येसुक्रतवःशुचयोधियंधाःस्वदंतिदेवाऽउभ
यानिहव्या॥नराशंसस्यमहिमानमेषामुपस्तुमोयज्ञियस्ययज्ञैर्येसुकर्माणःशुचयो
धियंधारयितारःस्वदयंतुदेवाऽउभयानिहवींषिसोमंचेतराणिचेतिवातांत्राणिचा
वापिकानिचेतिवेळऽईट्टेःस्तुतिकर्मणऽइंधतेर्वातस्यैषाभवति॥७॥आजुह्वानऽ
ईड्योवंद्यश्चायाह्यग्नेवसुभिःसजोषाः॥त्वंदेवानामसियह्वहोतासऽएनान्यक्षीषि

नि॰ उ॰ २ तोयजीयान्॥ आहूयमानः ईळितश्चावंदितश्च आयाया ह्यग्ने वसुभिः सहजोषणस्त्वं देवा
१८ नामसि यह्व होता यह्वः इति महतो नामधेयं यातश्च हूतश्च भवति॥ सः एनान्यक्षी षि
तोयजीयान्॥ इषितः प्रेषितः इति वा धीष्टः इति वायजीयान्यष्टृतरो बर्हिःणात्तस्यैषा परिबर्ह २
भवति॥ ८॥ प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रेः अह्नां॥ व्युप्रथते
वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनं॥ प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्याः प्र
वृज्यतेऽग्रेऽह्नां बर्हिः पूर्वाह्णे तद्विप्रथते वितरं वितीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति वा राम॰
वरीयो वरतरमुरुतरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनं स्योनमिति सुखनाम स्यतेरवस्यं १८

त्येतत्सीवितव्यंभवतीतिवाद्वारोजवतेर्वाद्रवतेर्वावारयतेर्वातासामेषाभौंति॥९॥व्य व१
चस्वतीरुर्वियाविश्रयंतांपतिभ्योनजनयःशुंभमानाः॥देवीर्द्वारोबृहतीर्विश्वमिन्वादेवे
भ्योभवतसुप्रायणाः॥व्यंचनवत्यःऽउरुत्वेनविश्रयंतांपतिभ्यःइवजायाःऽऊरूमैथु
नेधर्मेशुशोभिषमाणावरतममंगमूरूदेव्योद्वारोबृहत्योमैंश्वमिन्वाविश्वमाभिरेति हसौवि४
यज्ञेगृहद्वारःऽइतिकात्थक्योऽग्निरितिशाकपूणिरुषासानक्तोषाश्चनक्ताचौषाव्याख्या
तोनक्तेतिरात्रिनामौंनक्तिभूतान्यवश्यायेनापिवानक्ताव्यक्तवर्णातैंषाभवति॥१०॥ योरे२
आसुष्वयंतीयजतेऽउपाकेऽउषासानक्तासदतांनियोनौ॥दिव्येयोषणेबृहतीसु

नि॰ उ॰ रुक्मेः अधिश्रियंशुक्रपिशंदधाने॥ सेष्मीयमाणेः इतिवासुप्सापयंत्याविति वासीद
१९ तामितिवान्यासीदतामितिवायज्ञियेः उपक्रांतेदिव्येयोषणेबृहत्यौमहत्यौसुरुक्मे
सुरोचनेः अधिदधानेशुक्रपेशसंश्रियंशुक्रंशोचतेर्ज्वलतिकर्मणः पेशः इतिरू
पनामपिंशतेर्विपिंशितंभवतिदैव्याहोतारादैव्यौहोतारौवयंचाग्निरसौचमध्य
मस्तयोरेषाभवति॥११॥ दैव्याहोताराप्रथमासुवाचामिमानायज्ञंमनुषोयज
ध्यै॥ प्रचोदयंताविदथेषुकारूप्राचीनंज्योतिःप्रदिशादिशंता॥ दैव्यौहोतारौप्रथमौ राम॰
सुवाचौनिर्मिमानौयज्ञंमनुष्यस्यमनुष्यस्ययजनायप्रचोदयमानौयज्ञेषुकर्तौ १९

रौपूर्वस्यां दिशि श्रियष्ट्यभिमितिप्रदिशंतौ तिसृतो देवी स्तिस्रो देव्यस्तासामेषा भवन्ति ॥ १२ ॥ आ
नो यज्ञं भारती तूयमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयंती ॥ तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती
स्वपसः सदंतु ॥ ऐतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रं भरत । आदित्यस्तस्य भा इडा च मनुष्यवदि
ह चेतयमाना तिस्रो देव्यो बर्हिरिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माणः आसीदंतु त्वष्टा तूर्ण
मश्नुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद्दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोतिकर्मणस्तस्यै
षा भवन्ति ॥ १३ ॥ य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद्भुवनानि विश्वा ॥ तमद्य हो
तरिषितो यजीयां देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्र्यौ

नि०उ०२
२०

रूपेरकरोद्भूतान्निवसर्वाणितमद्यहोतरिषितोयजीयान्देवंत्वष्टारमिहयजविद्वान्म
ध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमेचस्थानेसमाम्नातौग्निरितिशाकपूणिस्तस्यैषापराभव
ति॥१४॥आविष्ट्यौवर्धतेचारुरासुजिह्मानामूर्ध्वःस्वयशाःउपस्थे॥उभेत्वष्टुर्बि
भ्यतुर्जायमानात्प्रतीचीसिंहंप्रतिजोषयेते॥आविरावेदनात्तस्यौवर्धतेचारुरासु
चारुचरतेर्जिह्मंजिहीतेरूर्ध्वःउच्छ्रितोभवतिस्वयशाःआत्मयशाःउपस्थउपस्था
नेः उभेत्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीचीसिंहंप्रतिजोषयेते॥द्यावापृथिव्यावितिवा
होरात्रेःइतिवारणीःइतिवाप्रत्यक्तेसिंहंसहनंप्रत्यासेवेते॥१५॥वनस्पतिर्व्याख्या

राम०
२०

तस्तस्यैषाभवति॥१६॥ उपावसृजत्मन्यासमंजन्देवानां पाथऽऋतुथाहवींषि॥ वनस्प
तिः शमितादेवोऽअग्निः स्वदंतुहव्यं मधुनाघृतेन॥ उपावसृजात्मनात्मानं समंजन्दे
२ काले वानामन्नमृतावृतौ हवींषिकाले वनस्पतिः शमितादेवोऽअग्निरित्येतेत्रयः स्वदयंतुह
व्यं मधुना च घृतेन चेतत्को वनस्पतिर्यूपऽइतिकात्यक्योऽग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषा
पराभवति॥१७॥ अंजंतित्वामध्वरेदेवयंतो वनस्पतेमधुनादैव्येन॥ यदूर्ध्वस्तिष्ठाद्रवि
णेह धत्ताद्यद्वाक्षयोमातुरस्याऽउपस्थे॥ अंजंतित्वामध्वरेदेवान्कामयमानावनस्पते
मधुनादैव्येन च घृतेनचेयदूर्ध्वःस्थास्यसिद्रविणानि च नोदास्यसियद्वातेकृतःक्षयो

नि॰उ॰२ मातुरस्याः उपस्थ ः उपस्थानेग्निरितिशाकपूणिस्तस्यैषापराभवति॥१७॥ देवेभ्योव
२१ नस्पतेहवींषिहिरण्यपर्णप्रदिवस्तेः अर्थंप्रदक्षिणिद्रशनयानियूयः ऋतस्यवक्षि
पथिभीरजिष्ठैः॥ देवेभ्योवनस्पतेहवींषिहिरण्यपर्णः ऋतपर्णोपिवोपमार्थेस्याद्धि
रण्यवर्णपर्णेतिप्रदिवस्तेः अर्थंपुराणस्तेसोर्थ्यंतेप्रक्रमोयज्ञस्यवहपथिभीर
जिष्ठैर्ऋजुतमैरजस्वलतमैस्तप्रपिष्ठतमैरितिवातस्यैषापराभवति॥१८॥ वनस्प
तेरशनयानियूयपिष्टतमयावयुनानिविद्वान्॥ वहदेवत्रादिधिषोहवींषिप्रचदा राम॰
तारममृतेषुवोचः॥ वनस्पतेरशनयानियूयसुरूपतमयावयुनानिविद्वान्प्रज्ञाना २१

निप्रजानन्वहदेवान्यज्ञेदातुरीहवीं।षिप्रब्रूहिचदातारममृतेषुदेवेषुस्वाहाकृतयः स्वाहेत्ये
तत्स्कःऽआहेतिवास्वावागाहेतिवास्वंप्राहेतिवास्वाकृतंहविर्जुहोतीतिवातासामेषाभ
वति॥२०॥ सद्योजातोव्यमिमीतयज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः॥ अस्यहोतुःप्रदिश्य
तस्यवाचिस्वाहाकृतंहविरदंतुदेवाः॥ सद्योजायमानोनिरमिमीतयज्ञमग्निर्देवाना
भवत्पुरोगाअस्यहोतुःप्रदिश्यृतस्यवाच्यास्यैस्वाहाकृतंहविरदंतुदेवाऽइतियजंती
तीमाऽआप्रीदेवताऽअनुक्रांताऽअथकिंदेवताःप्रयाजानुयाजाऽआग्नेयाऽइत्येके॥२१
प्रयाजान्मेऽअनुयाजांश्चकेवलानूर्जस्वंतंहविषोदत्तभागं॥घृतंचापंपुरुषंचौषधी

नि.उ.२
२२

नामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः॥ तव प्रयाजाऽअनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वंतो हविषः
संतु भागाः॥ तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमंतां प्रदिशश्चतस्रः॥ आग्नेया वै प्र
याजाऽआग्नेयाऽअनुयाजाःइति च ब्राह्मणं छंदो देवताऽइत्यपरं छंदांसि वै प्रया जो
श्छंदांस्यनुयाजाःइति च ब्राह्मणमृतुदेवताःइत्युपरमृतवो वै प्रयाजाःऋतवोनुया
जाःइति च ब्राह्मणं पशुदेवताःइत्यपरं पशवो वै प्रयाजाः पशवोनुयाजाःइति च
ब्राह्मणं प्राणदेवताःइत्यपरं प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वाऽअनुयाजाःइति च ब्राह्म
णमात्मदेवताइत्यपरमात्मा वै प्रयाजाऽआत्मा वाऽअनुयाजाइति च ब्राह्मणमा

राम.
२२

ग्नेयाः इतितु स्थितिर्भक्तिमात्रमितरत्किमर्थंपुनरिदमुच्यते यस्यैदेवतायैहविर्गृहीतं
स्यात्तांमनसाध्यायेद्वषट्करिष्यंनितिहविज्ञायतेतान्येतान्येकादशाप्रीसूक्तानितेषांवा
सिष्ठमात्रेयंवाध्र्यश्वंगार्त्समदमितिनाराशंसवंतिमेधातिथंदैर्घतमसंप्रैषिकमित्यु
भयवंत्यतोन्यानितनूनपात्वंतितनूनपात्वंति॥२२॥ इतिनिरुक्ते उत्तरषट्के द्वितीयोऽध्या ती ४
यः॥२॥ ॐ द्रविणोदाः कस्माद्द्रविणोदाद्द्रविणसोमेधं तुतेयातऽआप्रियः समिद्धोऽअ
द्यतनूनपान्नराशंसस्याजुह्वानःप्राचीनंव्यचस्वतीरासुष्वयंतीदैव्याहोतारानोयज्ञं
यऽइमेऽआविष्ट्योवनस्पतिरुपावसृजांजंतिदेवेभ्योवनस्पतेवनस्पतेरशनयासद्यो

नि॰उ॰२
२३

जातःप्रयाजान्मेद्वाविंशतिः॥ ॐ अथयानिपृथिव्यायतनानिसत्वानिस्तुतिंलभंतेता
न्यतोनुक्रमिष्यामस्तेषामश्वःप्रथमागामीभवत्यश्वोव्याख्यातस्तस्येषाभवति॥१॥अ
श्वोवोळ्हासुखंरथंहसनामुपमंत्रिणः॥शेपोरोमण्वंतोभेदोवारिंमंडूकइछंतींद्रा
येंदोपरिस्रव॥ अश्वोवोळ्हासुखंवोळ्हारथंवोळ्हासुखमितिकल्याणनामकल्याणंपु
ण्यंसुहितंभवतिसुहितंगम्यतीतिवाहसेतावापातावापालयितावाशेपमृछतीतिवा
रिवारयतिमानोव्याख्यातस्तस्येषाभवति॥२॥मानोमित्रोवरुणोऽअर्यमायुरिंद्र
ऋभुक्षामरुतःपरिख्यन्॥यद्वाजिनोदेवजातस्यसप्तेःप्रवक्ष्यामोविदथेवीर्याणि॥

राम॰
२३

यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदथे वीर्याणि मानस्त्वं मित्रश्च वरु
णश्चार्यमा चायुश्च वायुरयनः इंद्रश्चोरुक्षयण ऋभूणां राजेति वा मरुतश्च परिख्य
न्छैं निःशक्नोस्तुन्लेतुमात्मानं शक्नोति नदितुमिति वा शक्नोति तकितुमिति वा सर्वतः शंक
रोह्लिति वा शक्नोतेर्वा तस्यैषा भवति ॥३॥ कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयर्ति वाचम
रितेव नावं ॥ सुमंगलश्च शकुने भवासि मा त्वा काचिदभिभा विश्व्या विदत् ॥ न्यक्रंदी
ज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयन्ति वाचमीरयितेव नावं सुमंगलश्च श
कुने भव कल्याणमंगलो मंगलं गिरतेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वांगलमंगवन्म

नि॰उ॰२
२४

जयतिपापकमितिनैरुक्तांमागछत्वितिवामात्वत्ताका चिदभिभूतिःसर्वतोविदङ्गृत्समद
मर्थमभ्युत्थितंकपिंजलोभिववाशोतदभिवादिन्येषगर्भवति॥४॥भद्रंवददक्षिणतोभ
द्रमुत्तरतोवद॥भद्रंपुरस्तान्नोवदभद्रंपश्चात्कपिंजल॥इतिसानिगदव्याख्यातागृत्सम
दोगृत्समदनोगृत्सइतिमेधाविनामगृणातेःस्तुतिकर्मणोमंडूकामज्जूकामज्जनान्मद
तेर्वामोदतिकर्मणोमंदतेर्वातृप्तिकर्मणोमंडयतेरितिवैयाकरणांमंडऽएषामोकऽइति
वामंडोमदेर्वामुदेर्वातेषामेषाभवति॥५॥संवत्सरंशशयानाब्राह्मणाव्रतचारिणः॥
वाचंपर्जन्यजिन्वितांप्रमंडूकाऽअवादिषुः॥संवत्सरंशिश्यानांब्राह्मणाव्रतचारिणो

राम॰
२५

४ विं

ब्रुवाणा अपिवोपमार्थेस्याद्ब्राह्मणाइवव्रतचारिणाइतिवाचंपर्जन्यप्रीतांप्रावादिषुर्मं
डूकावसिष्ठोवर्षकामःपर्जन्यंतुष्टावतंमंडूकाःअन्वमोदंतसमंडूकाननुमोदमानान्दृष्ट्वा
तुष्टावतदभिवादिन्येषर्ग्भवति॥६॥उपप्लवदमंडूकिवर्षमावदतादुरि॥मध्येह्रदस्यप्ल
वस्वनिगृह्यचतुरःपदः॥इतिसानिगदव्याख्याताक्षाअश्नुवतःएनानितिवाभ्यश्नुव
तःएभिरितिवातेषामेषाभवति॥७॥प्रावेपामाबृहतोमादयंतिप्रवातेजाःइरिणेव
र्वृतानाः॥सोमस्येवमौजवतस्यभक्षोविभीदकोजागृविर्मह्यमच्छान्॥प्रावेपिणोमामम
हतोविभीदकस्यफलानिमादयंतिप्रवातेजाःप्रवणेजाःइरिणेवर्त्तमानाइरिणंनिर्ऋ

नि॰उ॰३
२५

र्णाम्रणातेरपार्णाभवत्यपरताअस्मादोषधयःइतिवा॥सोमस्येवमौजवतस्यभक्षः॥मौ
जवतोमूजवतिजातोमूजवान्पर्वतोमुंजवान्मुंजोविमुच्यतइषीकयेषीकेषतेर्गतिक
र्मणःइयमपीतरेषीकैतस्मादेवविभीदकोविभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमच्छ
दत्स्यशंसत्येनान्प्रथमयानिंदत्युत्तराभिर्ऋषेरक्षपरिद्यूनस्यैतदार्षंवेदयंतेग्रावाणो
हंतेर्वागृणातेर्वागृह्णातेर्वातेषामेषाभवति॥८॥प्रैतेवदंतुप्रवयंवदामग्रावभ्यो
वाचंवदतावदद्भ्यः॥यदद्रयःपर्वताःसाकमाशवःश्लोकंघोषंभरथेंद्रायसोमिनः॥प्र
वदंत्वेतेप्रवदामवयंग्रावभ्योवाचं वदतवदद्भ्योयदद्रयःपर्वताअदरणीयाःसह

राम॰
२५

सोममाश्रवः क्षिप्रकारिणः श्लोकः शृणोते घोषो घुष्यते सोमिनो यूयं स्थेति वा सो
मिनो गृहेष्विति वा येन नराः प्रशस्यंते स नाराशंसो मंत्रस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ अमंदा
न्स्तोमान्प्रभरे मनीषा सिंधावधिक्षियतो भाव्यस्य ॥ यो मे सहस्रममिमीत सवान
तूर्तो राजा श्रव ऽ इच्छमानः ॥ अमंदान्स्तोमानबालिशाननल्पान्वा बालो बलवर्ती भर्तव्यो
भवत्यबास्मा अलं भवतीति वा बा स्मै बलं भवतीति वा बलो वा प्रतिषेधव्यवहितः प्रभ
रे मनीषया मनस ऽ ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा सिंधावधिनिवसतो भावयव्यस्य राज्ञो यो
मे सहस्रं निरमिमीत सवानतूर्तो राजा तूर्ण ऽ इति वा त्वरमाण ऽ इति वा प्रशंसामिच्छमा

नः॥१०॥ यज्ञसंयोगाद्राजास्तुतिंलभेतराजसंयोगाद्युद्धोपकरणानितेषांरथःप्रथ
मागामीभवतिरथोरंहतेर्गतिकर्मणःस्थिरतेर्वास्याद्विपरीतस्यरममाणोस्मिंस्तिष्ठती
तिवारपतेर्वारसतेर्वातस्यैषाभवति॥११॥ वनस्पतेवीड्वंगोहिभूयाऽअस्मत्सखा
प्रतरणःसुवीरः॥ गोभिःसंनद्धोअसिवीळयस्वास्थातातेजयतुजेत्वानि॥ वनस्पतेदृ
ढांगोहिभवास्मत्सखाप्रतरणःसुवीरःकल्याणवीरोगोभिःसंनद्धोऽसिवीळयस्व
तिसंस्तंभस्वास्थातातेजयतुजेतव्यानिदुंदुभिरितिशब्दानुकरणंद्रुमोभिन्नःइतिवा
दुंदुभ्यतेर्वास्याच्छब्दकर्मणस्तस्यैषाभवति॥१२॥ उपश्वासयपृथिवीमुतद्यांपुरुत्रा

तेमनुतांविष्ठितंजगत्॥सदुंदुभेसजूरिंद्रेणदेवैर्दूराद्दवीयोअपसेधशत्रून्॥उप
श्वासयपृथिवींचदिवंचबहुधातेघोषंमन्यतांविषितंस्थावरंजंगमंचयत्सदुंदुभेस
हजोषणइंद्रेणचदेवैश्चदूराद्दूरतरमपसेधशत्रून्निषुधिरिषूणांनिधानंतस्येषाभ
वति॥१३॥बह्वीनांपिताबहुरस्यपुत्रश्चिश्चाकृणोतिसमनावगत्य॥इषुधिःसंकाःपृ
तनाश्चसर्वाःपृष्ठेनिनद्धोजयतिप्रसूतः॥बहूनांपिताबहुरस्यपुत्रःइतीषूनभिप्रेत्य
प्रस्मयतइवापाव्रियमाणःशब्दानुकरणंवासंकाःसच्यतेः[illegible]संपूर्वाद्वाकिरतेःपृष्ठे
निनद्धोजयतिप्रसूतइतिव्याख्यातंहस्तघ्नोहस्तेहन्यतेतस्यैषाभवति॥१४॥अहि

नि॰उ॰२
२०

रिवभोगैःपर्येतिबाहुंज्यायाहेतिंपरिबाधमानः॥हस्तघ्नोविश्वावयुनानिविद्वान्पुमान्पु
मांसंपरिपातुविश्वतः॥अहिरिवभोगैःपरिवेष्टयतिबाहुंज्यायावधात्परित्रायमाणो।
हस्तघ्नःसर्वाणिप्रज्ञानानिप्रजानन्पुमान्पुरुमनाभवतिपुंसतेर्वाभीशवोव्याख्यातास्ते
षामेषाभवति॥१५॥रथेतिष्ठन्नयतिवाजिनःपुरोयत्रयत्रकामयतेसुषारथिः॥अ
भीशूनांमहिमानंपनायतमनःपश्चादनुयच्छंतिरश्मयः॥रथेतिष्ठन्नयतिवाजिनःपुर
स्तात्सतोयत्रयत्रकामयतेसुषारथिःकल्याणसारथिरभीशूनांमहिमानंपूजयामि
मनःपश्चात्संतोनुयच्छंतिरश्मयोधनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणोवधकर्मणोवाधन्वंत्य

राम॰
२०

स्मादिषवस्तस्यैषाभवति॥१६॥ धन्वनागाधन्वनाजिंजयेम धन्वनातीव्राःसमदोज
येम॥ धनुःशत्रोरपकामंकृणोति धन्वनासर्वाःप्रदिशोजयेम॥ इतिसानिगदव्याख्या
तासमदःसमदोवात्तेःसंमदोवामदतेऽर्जियतेर्वाजिनातेर्वाप्रजावयतीषूनितिवा
तस्याःएषाभवति॥१७॥ वक्ष्यंतीवेदागनीगंतिकर्णंप्रियंसखायंपरिषस्वजाना॥ यो
षेवशिंक्ते विततााधिधन्वंज्याइयंसमनेपारयंती॥ वक्ष्यंतीवागच्छतिकर्णंप्रियमिव
सखायमिषुंपरिष्वजमानायोषेवशिंक्तेशब्दंकरोतिवितताधिधनुषिज्येयंसमने
संग्रामेपारयंतीपारंनयंतीषुरिषतेर्गतिकर्मणोवधकर्मणोवातस्यैषाभवति॥१८॥

सुपर्णंवस्तेमृगोअस्यादंतोगोभिःसंनद्धापततिप्रसूता॥यत्रानरःसंचविच द्रवंतित
त्रास्मभ्यमिषवःशर्मयंसन्॥सुपर्णंवस्तइतिवाजानभिप्रेत्यमृगमयोस्यादंतोमृग
यतेर्वागोभिःसंनद्धापततिप्रसूतेतिव्याख्यातंयत्रनराःसंद्रवंतिच विद्रवंतिचत
त्रास्मभ्यमिषवःशर्मयच्छंतुशरणंसंग्रामेष्वश्वाजनीकशेत्याहुःकशाप्रकाशयति
भयमश्वायकृष्यतेर्वाणूभावाद्वाक्पुनःप्रकाशयत्यर्थान्खशयाक्रोशतेर्वाश्वकशाया
एषाभवति॥१९॥आजंघंतिसान्वेषांजघनाँउपजिघ्नते॥अश्वाजनिप्रचेतसो
श्वान्त्समत्सुचोदय॥आघ्नंतिसानून्येषांसरणानिसक्थीनिसक्थिसज्यतेरासक्तो

स्मिन्कायोजघनानिचोपघ्नतिजघनंजंघन्यतेरश्वाऽजानिप्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वा·
२ मल्क न्सौंसमरणेषुसंग्रामेषुवोदयोलूखलमुरुकरंवौर्करंवोर्ध्वंवौरूमेकुर्वित्यब्रवीत्तदुलू खं २
खलमभवदुरुकरंचैतदुलूखलमित्याचक्षतेपरोक्षेणेतिचब्राह्मणंतस्यैषाभवति॥
२०॥ यच्चिद्धित्वंगृहेगृहउलूखलकयुज्यसे॥ इहद्युमत्तमंवदजयतामिवदुंदुभिः॥ इ
तिसानिगदव्याख्याता॥ २१॥ वृषभः प्रजांवर्षतीतिवातिबृहतिरेतइतिवातद्वृषक
र्मावर्षणाद्वृषभस्तस्यैषाभवति॥ २२॥ न्यक्रंदयन्नुपयंतएनममेहयन्वृषभंमध्यआ
जेः॥ तेनसूभर्वंशतवत्सहस्रंगवांमुद्गलः प्रधनेजिगाय॥ न्यक्रंदयन्नुपयंतएन

नि·उ·१ मितिव्याख्यातममेहयन्वृषभंमह्यआजेराजयनस्याजवनस्येतिवातेनतंस्मभवंवीरा
२९ जानंभवेत्तिरत्तिकर्मीतद्वास्मभवंसहस्रंगवांमुद्गलःप्रधनेजिगायप्रधनइतिसंग्रा
मनामप्रकीर्णान्यस्मिंधनानिभवंतिद्रुघणोद्रुममयोघनस्तत्रेतिहासमाचक्षतेमु
द्गलोभार्म्यश्वऋषिर्वृषभंचद्रुघणंचयुक्त्वासंग्रामेव्यवहृत्याजिंजिगायतदभिवादि
न्येषर्ग्भवति॥२३॥इमंतंपश्यवृषभस्ययुंजंकाष्ठायामध्येद्रुघणंशयानं॥येनजिग
यशतवत्सहस्रंगवांमुद्गलःपृतनाज्येषु॥इमंतंपश्यवृषभस्यसहयुंजंकाष्ठायामध्ये राम·
द्रुघणंशयानंयेनजिगायशतवत्सहस्रंगवांमुद्गलःपृतनाज्येषुपृतनाज्यमितिसंग्रा २९

मनामपतननानामजनाद्वाजयनाद्वामुद्गलोमुद्गवान्मुद्गगिलोवामदनंगिलतीतिवाम
दंगिलोवामुदंगिलोवाभार्म्यश्वोभृम्यश्वस्यपुत्रोभृम्यश्वोभृमयोस्याश्वाः अश्वभरणाद्वा
पितुरित्यंननामपातेर्वापिबतेर्वाप्यायतेर्वातस्यैषाभवति॥२८॥पितुंनुस्तोषंमहोधर्मा
णंतविषी॥यस्यत्रितोव्योजसावृत्रंविपर्वमर्दयत्॥तंपितुंस्तोमिमहतोधारयितारं
बलस्यतविषीतिबलनामतवतेर्वावृद्धिकर्मणोयस्यत्रितओजसाबलेनत्रितस्त्रिस्था
नइंद्रोवृत्रंविपर्वाणंव्यर्दयतिनद्योव्याख्याताःतास्तासामेषाभवति॥२९॥इमंमेगंगेयमु
नेसरस्वतिशुतुद्रिस्तोमंसचतापरुष्ण्या॥असिक्न्यामरुद्वृधेवितस्तयार्जीकीयेशृ

नि॰उ॰२ णुह्यासुषोमया ॥ इमंमेगंगेयमुनेसरस्वतिशुतुद्रिपरुष्णिस्तोममासेवध्वमसिक्न्या
३० च सहमरुद्वृधेवितस्तयाचार्जिकीयेआशृणुहिसुषोमयाचेतिसमस्तार्थोथैकपद
निरुक्तंगंगागमनाद्यमुनाप्रयुवतीगच्छतीतिवाप्रवियुतंगच्छतीतिवासरस्वतीसर
इत्युदकनामसर्तेस्तद्वतीशुतुद्रीशुद्राविणीक्षिप्रद्राविण्याशुतुन्नेवद्रवतीतिवेराव
तीपरुष्णीत्याकुःपर्ववतीभास्वतीकुटिलगामिन्यसिक्न्यशुक्लाऽसितासितमितिवर्ण
नामतत्प्रतिषेधोसितंमरुद्वृधाःसर्वानद्योमरुतएनावर्धयंतिवितस्ताविदग्धाविवृ राम॰
द्धामहाकूलार्जिकीयांविपाळित्याकुर्ऋजूकप्रभवावर्जुगामिनीवाविपाड्विपाटनाद्वा ३०

विपाशनाद्वाविप्रापणाद्वापाशा अस्यांव्यपाश्यंतवसिष्ठस्यमुमूर्षतस्तस्माद्विपाळुच्यतेपूर्वमा
सीदुरुंजिरासुषोमासिंधुर्यदेनामभिप्रसुवंतिनद्यः सिंधुःस्यंदनादापआप्नोतेस्तासामेषा सा
भवति ॥२६॥ आपोहिष्ठामयोभुवस्तानऊर्जेदधातन ॥ महेरणायचक्षसे ॥ आपोहि
स्थसुखभुवस्तानोन्नायधत्तमहतेचनोरणायरमणीयायचदर्शनायौषधयओषद्
धयंतीतिवौषत्येनाधयंतीतिवादोषंधयंतीतिवातासामेषाभवति ॥२७॥ याओषधीः
पूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगंपुरा ॥ मनैनुबभ्रूणामहंशतंधामानिसप्तच ॥ याओषध
यःपूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रीणियुगानिपुरामन्येनुतद्बभ्रूणामहंबभ्रुवर्णानांहरणानांभरणानामि

नि॰उ॰३
३१

तिवाशतंधामानिसप्तचेति धामानित्रयाणिभवंति स्थानानिनामानिजन्मानीतिजन्मान्य
त्राभिप्रेतानिसप्तशतंपुरुषस्यमर्मणांतेष्वेनादधतीतिवारात्रिर्व्याख्याता तस्या एषा
भवति॥२८॥आरात्रिपार्थिवंरजः पितुरप्रायुधामभिः॥दिवःसदांसिबृहतीवितिष्ठ
वर्ततेतमः सआत्वेषंँ॥ आपूपुरस्त्वंरात्रिपार्थिवंरजस्थानैर्मध्यमस्यदिवःसदांसिबृहतीमहतीवि
तिष्ठसआवर्ततेत्वेषंतमोरजोऽरण्यान्यरण्यस्यपत्न्यरण्यमपार्णंग्रामादरमणंभवती।
तिवातस्याएषाभवति॥२९॥अरण्यान्यरण्यान्यसौयाप्रेवनश्यसि॥कथाग्रामंनपृच्छसिनत्वाभी
रिवविंदतीँ॥अरण्यानीत्येनामामंत्रयतेयासावरण्यानिवनानिपराचीवनश्यासिकथंग्रामंन

पृछसिनत्वाभीर्विंदतीवेतीवः परिभयार्थेवाश्रद्धाश्रद्धानात्तस्याएषाभवति॥ ३०॥ श्र
द्धयाग्निःसमिध्यतेश्रद्धयाहूयतेहविः॥ श्रद्धांभगस्यमूर्द्धनिवचसावेदयामसि॥ श्रद्ध
याग्निःसाधुसमिध्यतेश्रद्धयाहविःसाधुहूयतेश्रद्धांभगस्यभागधेयस्यमूर्धनिप्र
धानांगेवचनेनावेदयामःपृथिवीव्याख्याताततस्याएषाभवति॥ ३१॥ स्योनापृथिवि
भवानृक्षरानिवेशनी॥ यच्छानःशर्मसप्रथः॥ सुखानःपृथिविभवानृक्षरानिवेश
न्यृक्षरःकंटकऋछतेःकंटकःकंतपोवाकृंततेर्वाकंटतेर्वास्याद्गतिकर्मणउद्गततमो
भवतियच्छनःशर्मयच्छंतुशरणंसर्वतःपृथ्वघाव्यौंतातस्याएषाभवति॥ ३२॥ अमी

ख्या १

षांचित्तंप्रतिलोभयंतीगृहाणांगांन्यप्वेपरेहि॥अभिप्रेहिनिर्दहहृत्सुशोकैरंधेनामि
त्रास्तमसासचंतां॥अमीषांचित्तानिप्रज्ञानानिप्रतिलोभयमानांगृहाणांगान्यप्वेपरे
ह्यभिप्रेहिनिर्दहैषांहृदयानिशोकैरंधेनामित्रास्तमसासंसेव्यंतामग्नाय्यग्नेःपत्नी
तस्याएषाभवति॥३३॥इहेंद्राणीमुपह्वयेवरुणानींस्वस्तये॥अग्नायींसोमपीतये॥
इतिसानिगदव्याख्याता॥३४॥अथातोष्टौद्वंद्वान्युलूखलमुसलेउलूखलंव्याख्यातं
मुसलंमुहुःसरंतयोरेषाभवति॥३५॥आयजीवाजसातमाताह्युच्चाविजर्भृतः॥ह
रीइवांधांसिबप्सता॥आयष्टेअन्नानांसंभक्ततमेतेह्युच्चैर्विह्रियेतेहरीऽइवान्ना

निभुंजानेहविधानेहविषांनिधानेतयोरेषाभवति॥३६॥आवामुपस्थमद्रुहादेवाःसी
दंतुयज्ञियाः॥इहाद्यसोमपातये॥आसीदंतुवामुपस्थमुपस्थानमद्रोग्धव्येइतिवायज्ञि
यादेवायज्ञसंपादिनइहाद्यसोमपानाय॥द्यावापृथिव्योआख्यातेतयोरेषाभवति॥३७॥
द्यावानःपृथिवीइमंसिध्रमद्यदिविस्पृशं॥यज्ञंदेवेषुयच्छतां॥द्यावापृथिव्योनइमं
साधनमद्यदिविस्पृशंयज्ञंदेवेषुनियच्छतां॥विपाट्छुतुद्र्योर्व्याख्यातेतयोरेषाभवति॥ शू.३
३८॥प्रपर्वतानामुशतीउपस्थादश्वेइवविषितेहासमाने॥गावेवशुभ्रेमातरारिहाणे
विपाट्छुतुद्रीपयसाजवेते॥पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशतीकामयमानेअश्वे

नि·उ·१
३३

इवविमुक्तेइतिवाविषण्णे इतिवाहासमानेहासतिस्पर्द्धायांहर्षमाणेवागावाविवशु
भ्रेशोभनेमातरौसंरिहाणेविपाट्छुतुद्रीपयसाप्रजवेतेआर्त्नीअर्तन्योवारण्योवा
रिषण्योवातयोरेषाभवति॥३९॥तेआचरंतीसमनेवयोषामातेवपुत्रंबिभृतामु
पस्थे॥अपशत्रून्विध्यतांसंविदानेआर्त्नीइमेविष्फुरंतीअमित्रान्॥तेआचरंत्यौस
मनसाविवयोषेमातेवपुत्रंबिभृतामुपस्थउपस्थानेपविध्यतांशत्रून्त्संविदानेआर्त्न्यौ
विमे विघ्नत्यावमित्रान्छुनासीरौशुनोवायुःशुएत्यंतरिक्षेसीरआदित्यःसरणात्त
योरेषाभवति॥४०॥शुनासीराविमांवाचंजुषेथांयद्दिविचक्रथुःपयः॥तेनेमामुप

राम॰
३३

सिंचतं॥ इतिसानिगदव्याख्याता देवीजोष्ट्रीदेव्यौ जोषयित्र्यौ द्यावापृथिव्याविति वाहो
रात्रेइतिवासस्यंचसमाचेतिकात्यक्यस्तयोरेषसंप्रैषो भवति॥८१॥ देवीजोष्ट्रीवसुधि
तीययोरन्याघाद्वेषांसिसुयवदान्यावक्षद्वसुवार्याणि यजमानायवसुवनेवसुधेय
स्यवीतांयज॥ देवीजोष्ट्रीदेव्यौजोषयित्र्यौ वसुधितीवसुधान्यौययोरन्याघानिद्वेषां
स्यवयावयस्यावहद्वसन्यावसूनिवननीयानियजमानायवसुवननायच्चवसुधाना
यच्चवीतांपिबेतांकामयेतांवायजेतिसंप्रैषोदेवी ऊर्जाहुतीदेमाऊर्जाहुन्यौद्यावा
पृथिव्यावितिवाहोरात्रेइतिवासस्यंचसमाचेतिकात्यक्यस्तयोरेषसंप्रैषोभवति॥

नि०उ०३ ॥ ७॥ देवीऊर्जाहुतीइषमूर्जमन्यावक्षत्सग्धिंसपीतिमन्यानवेनपूर्वंदयमानाःस्याम

३८ पुराणेननवंतामूर्जमूर्जाहुतीऊर्जयमानेऽअधातांवसुवनेवसुधेयस्यवीतांयज॥

३यै देवीऊर्जाहुतीदेव्याऊर्जाहुत्यान्याबलंचरसंचान्यावहत्यावहत्यन्नासहजग्धिंचसहपीतिंचान्या

नवेनपूर्वंदयमानाःस्यामपुराणेननवंतामूर्जमूर्जाहुतीऽऊर्जयमानेअधातांवसुव

ननायत्त्ववसुधानायत्त्ववीतांपिबेतांकामयेतांवायजेतिसंप्रैषोयजेतिसंप्रैषः॥ ७

अययान्यश्वोवोढामानोमित्रःकनिक्रदद्भुद्रवंदसंवत्सरमुपप्लवंदप्रावेपाःप्रेतेवदं राम०

त्वमंदान्यज्ञसंख्योगाद्धनेस्पतत्रुपश्वासयबह्वीनोमहिरिवभोगैरथेतिष्ठन्धन्वनागावक्ष्य ३८

तीवस्क पर्णं वस्तं आजं घंतियच्चिद्धि त्वं वृषभो न्यक्रंदयन्निमं तं पितुं विमं म आपोहियाओ
षधीरारात्र्यरण्यानिश्रद्धयास्योनामीषामिहेंद्राणीमथातोष्टावायजीस्रावामुपस्थं ध्या
वानःप्रपर्वतानंतिआन्वरंतीशुनासीरौदेवीजोष्ट्रीदेवीऊर्जाहुतीत्रिचत्वारिंशतत्॥इति ति३
निरुक्तेउत्तरषट्केतृतीयोऽध्यायः॥३॥ॐअथातोमध्यस्थानादेवतास्तासांवायुःप्रथ
मागामीभवतिवायुर्वातेर्वेतेर्वास्याद्गतिकर्मणएतेरितिस्थौलाष्ठीविरनर्थकोककारस्त
स्यैषाभवति॥१॥वायवायाहिदर्शतेमेसोमाअरंकृताः॥तेषांपाहिश्रुधीहवं॥वायवा
याहिदर्शनीयेमेसोमाअरंकृताःअलंकृतास्तेषांपिबश्रृणुनोह्वामितिकमन्यंमध्य
न१

निरु.४ मादेवमवस्यन्तस्यैषा पराभवति ॥२॥ आससाणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो
३५ अश्वाः ॥ अभिश्रव ऋज्यंतो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं विदस्येत् ॥ आससृवांसोभिबला
यमानमिंद्रं कल्याणान्वश्च रथे योगा ये रथ्या अश्वा रथस्य वोढारः ऋज्यंत ऋजुगामिनो
न्नमभिवहेयुर्नवं च पुराणं च ॥ अवइत्यं नः नाम ख्यत इति सततो वायोश्वास्यमक्षीय
थान विदस्येदितीन्द्रप्रधानेत्येके नैघंटुकं वायुकर्मोभयप्रधानेत्यपरं वरुणो वृणोतीति सतं
स्तस्यैषा भवति ॥३॥ नीचीनबारं वरुणः कवंधं प्रससर्ज रोदसी अंतरिक्षं ॥ तेन विश्वस्य राम.
भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूम ॥ नीचीनद्वारं वरुणः कवंधं मेघं कवनमुदकं भव ३५

तितदस्मिन्धीयतेउदकमपिकबंधमुच्यतेबंधिरनिभृतत्वेकमनिभृतंचप्रसृजतिद्या
वापृथिव्योश्चांतरिक्षंचमहत्वेनतेनसर्वस्यभुवनस्यराजायवमिववृष्टिर्भुनत्तिभूर्मिं
तस्यैषापराभवति॥ ४॥ तमूषुसमनागिरापितॄणांचमन्मभिः॥ नाभाकस्यप्रशस्तिभि
र्यःसिंधूनामुपोदयेसप्तस्वसासमध्यमोनभंतामन्यकेसमे॥ तंस्वभिष्टोमिसमानैर्यागि न्यौ
रागीत्यास्तुत्यापितॄणांचमननीयैःस्तोमैर्नाक्रस्यप्र[illegible]शस्तिभिर्ऋषिर्नाभाकोबभूवयः
स्यंदमानानामासामपामुपोदयेसप्तस्वसारमेनमाहुर्वाग्भिःसमध्यमइतिनिरुच्यतेथैष
एवभवति॥ नभंतामन्यकेसमे॥ माभूवन्नन्यकेसर्वेयेनोद्विषंतिदुर्धियःपापधियःपा

भा३

षा२

नि-उ-४ पसंकल्पारुद्रोरौतीतिसतोरोरूयमाणोद्रवतीतिवारोदयतेर्वाय[illegible]द्रुदत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्व
३६ मितिकाठकंयदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमितिहारिद्रविकंतस्यैभवति॥५॥इमारुद्राय
स्थिरधन्वनेगिरःक्षिप्रेषवेदेवायस्वधाम्ने॥अषाढायसहमानायवेधसेतिग्मायु
धायभरताश्रृणोतुनः॥इमारुद्रायदृढधन्वनेगिरःक्षिप्रेषवेदेवायान्नवतेषाढा-
यान्यैःसहमानायविधात्रेतिग्मायुधायभरतश्रृणोतुनस्तिग्मंतेजतेरुत्साहकर्मण
आयुधमायोधनात्तस्यैषापराभवति॥६॥यातेदिद्युदवसृष्टादिवस्परिक्ष्मयाचर राम॰
तिपरिसावृणक्तुनः॥सहस्रंतेस्वपिवातभेषजामानस्तोकेषुतनयेषुरीरिषः॥या ३६

तेदिद्युदवसृष्टादिवस्परिदिवोऽधिदिद्युद्यतेर्वाद्युतेर्वाद्योततेर्वाक्ष्मयाचरतिक्ष्मापृथि
वीतस्यांचरतितयाचरतिविक्ष्मापयंतीचरतीतिवापरिवृणक्तुनःसासहस्रंतेस्वा
प्तवचनभैषज्यानिमानस्त्वंपुत्रेषुचपौत्रेषुचरीरिषस्तोकंतुद्यतेस्तनयंतनोते
रग्निरपिरुद्रउच्यतेतस्यैषाभवति॥७॥जराबोधतद्विविड्ढिविशेविशेयज्ञियाय॥
स्तोमंरुद्रायदृशीकं॥जरास्तुतिर्जरतेस्तुतिकर्मणोस्तांबोधतयाबोधयितरिति
वातद्विविड्ढितकुरुमनुष्यस्यमनुष्यस्ययजनायस्तोमंरुद्रायदर्शनीयमिंद्रइरां
दृणातीतिवैरांददातीतिवैरांदधातीतिवैरांदारयतइतिवैरांधारयतइतिवैंदवेद्र

वतीतिवेंदोरमतइतिवेंधेभूतानीतिवातद्यदेनंप्राणैःसमैंधंस्तदिंद्रस्येंद्रत्वमितिवि
ज्ञायतइदंकरणादित्याग्रायणइदंदर्शनादित्यौपमन्यवइंदतेर्वैश्वर्यकर्मणइंछत्रू
णांदारयितावाद्रावयितावादरयितावयज्वनांतस्यैषाभवति॥८॥अदर्दरुत्सम
सृजोविखानित्वमर्णवान्बद्बधानाँअरम्णाः॥महांतमिंद्रपर्वतंवियद्वःसृजोविधारा
अवदानवंहन्॥अदृणाउत्सम्उत्सउत्सरणाद्वोत्सदनाद्वोत्स्यंदनाद्वोनत्तेर्वाव्यसृजो
स्यखानित्वमर्णवानर्णस्वतएतान्माध्यमिकान्संस्त्यायान्बाबध्यमानानरम्णाँतिः
संयमनकर्मावाविसर्जनकर्मावामहांतमिंद्रपर्वतंमेघंयद्यद्वृणोर्व्यसृजोस्यधारा
२रम्णा

अवहंनेनंदानवंदानकर्मणांतस्यैषापराभवति ॥ ९ ॥ योजातएवप्रथमोमनस्वांदे
वोदेवान्क्रतुनापर्यभूषत ॥ यस्यशुष्माद्रोदसीअभ्यसेतांनृम्णस्यमह्नासजनासइं
द्रः ॥ योजायमानएवप्रथमोमनस्वीदेवोदेवान्क्रतुनाकर्मणापर्यभवत्पर्यगृह्णा
त्पर्यक्षैद्दैत्यक्रामदितिवायस्यबलाद्यावापृथिव्यावप्यबिभीतांनृम्णस्यमह्नाबलस्य
महत्वेनसजनासइंद्रइत्यृषेर्दृष्टार्थस्यप्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्तांपर्जन्यस्तुपराधं
तविपरीतस्यतर्पयिताजन्यःपरोजेतावाजनयितावाप्रार्जयितावारसानांतस्यै
षाभवति ॥ १० ॥ विवृक्षान्हंत्युतहंतिरक्षसोविश्वंबिभायभुवनंमहावधात् ॥ उता

३८

नि॰ उ॰ ४ नागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन्हंति दुष्कृतः॥ वि हंति वृक्षान्विहंति च रक्षांसि
३९ सर्वापि चास्माद्भूतानि बिभ्यति महावधान्महान्ह्यस्य वधोऽप्यनपराधो भीतः पलाय
ते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन्हंति दुष्कृतः पापकृतो बृहस्पतिर्बृहतः पाता वा पा
लयिता वा तस्यैषा भवति॥११॥ अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षि
यंतं॥ निष्टज्जभार चमसन्न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य॥ अशनवता मेघेनापि
नद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यमिव दीन उदके निवसंतं निर्जहार तच्चमसमिव वृक्षाच्चमसः राम॰
कस्माच्चमंत्यस्मिन्निति बृहस्पतिर्विरवेण शब्देन विकृत्य ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता ३९

वापालयितावातस्यैषाभवति॥१२॥अश्मास्यमवतंब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमो
जसातृणत्॥तमेवविश्वेपपिरेस्वर्दृशोबहुसाकंसिसिचुरुत्समुद्रिणं॥अशानवंत
मास्यंदनवंतमवातितंब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसाबलेनाभ्यतृणत्तमे
प:४ वसर्वेपिबंतिरश्मयःसूर्यदृशोबह्वेनंसहसिंचंत्युत्समुद्रिणमुदकवंतं॥१३॥क्षेत्रस्यप
तिःक्षेत्रंक्षियतेर्निवासकर्मणस्तस्यपातावापालयितावातस्यैषाभवति॥१४॥क्षेत्रस्य
पतिनावयंहितेनेवजयामसि॥गामश्वंपोषयित्न्वासनोमृळातीदृशे॥क्षेत्रस्यपति
नावयंसुहितेनेवजयामोगामश्वंपुष्टंपोषयितृचाहरेतिसनोमृळातीदृशेबलेनवा

नि·उ·४
४०

धनेन वा मृळतिर्दानकर्मा तस्यैषापरा भवति ॥ १६ ॥ क्षेत्रस्य पते मधुमंतमूर्मिं धेनु
रिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ॥ मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयंतु ॥ क्षेत्रस्य त२
पते मधुमंतमूर्मिं धेनुरिव पयोस्मासु धुक्ष्वेति मधुश्चुतं घृतमिवोदकं सुपूतमृ
तस्य नः पातारो वा पालयितारो वा मृळयंतु मृळयतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा तद्य
त्समान्यामृचि समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकं मधुमंतं मधुश्चुतमिति
यथा यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्यपरं हिरण्यरूपः स
हिरण्यसंदृगिति यथा यथा कथा च विशेषोजामि भवतीत्यपरं ॥ मंडूका इवोदकान्मं

राम०
४०

दूकाउदकादिवेतियथा॥ वास्तोष्पतिर्वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणस्तस्यपातावापालयिता
वातस्यैषाभवति॥२६॥अमीवहावास्तोष्पतेविश्वारूपाण्याविशन्॥सखासुशेवःए
धिनः॥अभ्यमनहावास्तोष्पतेसर्वाणिरूपाण्याविशन्त्सखानःसुसुखोभवशेवइ
तिसुखनामशिष्यतेर्वकारोनामकरणोंतस्थांतरोपलिंगीविभाषितगुणःशिवमित्य
प्यस्यभवतियद्यद्रूपंकामयतेतत्तद्देवताभवति॥रूपंरूपंमघवाबोभवीतीत्यपिनि
गमोभवतिवाचस्पतिर्वाचःपातावापालयितावातस्यैषाभवति॥२७॥पुनरेहिवा
चस्पतेदेवेनमनसासह॥वसोष्पतेनिरामयमय्येवतन्वंमम॥इतिसानिगदव्या

उनि·उ४
४१

ख्यातापान्नपात्तनूनप्त्रा व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥ यो अनिध्मो दीदयदप्स्वन्तर्यं वि
प्रास ईळते अध्वरेषु ॥ अपान्नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिंद्रो वावृधे वीर्याय ॥ यो नि
ध्मो दीदयद्दीप्यतेभ्यंतरमप्सु यं मेधाविनस्तुवंति यज्ञेषु सो पान्नपान्मधुमतीरपो दे
ह्यभिषवाय याभिरिंद्रो वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे यमो यच्छतीति सतस्तस्यैषा भव
ति ॥ १९ ॥ परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पंथामनुपस्पशानं ॥ वैवस्वतं संगम
नं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥ परेयिवांसं पर्यागतवंतं प्रवत उद्वतो निवत
इत्यवतिर्गतिकर्मा बहुभ्यः पंथानमनुपस्पाशयमानं वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं

राम·
४१

राजानंहविषादुवस्येतिदुवस्यती राध्नोतिकर्माऽग्निरपियमउच्यतेतमेताऋचोनु
प्रवदंति॥२०॥सेनेवसृष्टामंदधात्यस्तुर्नदिद्युत्त्वेषप्रतीका॥यमोहजातोयमोजनि
त्वंजारःकनीनांपतिर्जनीनां॥तंवश्चराथावयंवसत्यास्तंनगावोनक्षंतइद्धं॥इतिद्विपदाः
सेनेवसृष्टाभयंवाबलंवादधात्यस्तुरिवदिद्युत्त्वेषप्रतीकाभयप्रतीकाबलप्रतीकाय
शःप्रतीकामहाप्रतीकादीप्तप्रतीकावा॥यमोहजातइंद्रेणसहसंगतः॥यमाविहेहमा
तरेत्यपिनिगमोभवतियमइवजातोयमोजनिष्यमाणोजारःकनीनांजरयिताकन्या
नांपतिर्जनीनांपालयितायानांतत्प्रधानाहियज्ञसंयोगेनभवंति॥तृतीयोऽग्निष्टे
ज्ञा

४१

नि॰ उ॰ ४ पतिरित्यपिनिगमोभवति॥ तंवश्चराथावरंत्वापश्वाकुत्सावसत्याचनिवृसंसोषधा
४२ कृत्वास्तंय यागावआप्नुवंतितथाप्नुयामेढं समृद्धंभोगैर्मित्रःप्रमीतेस्त्रायतेसंमिन्वा
नोद्रवतीतिवामेद[illegible]यतेर्वातस्यैषाभवति॥२१॥ मित्रोजनान्यातयतिब्रुवाणो
मित्रोदाधारपृथिवीमुतद्यां॥ मित्रःकृष्टीरनिमिषाभिचष्टेमित्रायहव्यंघृतवज्जुहो
त॥ मित्रोजनानायातयतिब्रुवाणः शब्दंकुर्वन्मित्रएवधारयतिपृथिवींचदिवंचमि
९२ त्रःकृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीतिकृष्टयइतिमनुष्यनामकर्मवंतोभवंतिविकृष्ट राम॰
देहावामित्रायहव्यंघृतवज्जुहोतेतिव्याख्यातंजुहोतिर्दानकर्माकः कमनोवाक्रमणो ४२

रेथोवा

वास्कंखोवातस्यैषाभवति॥२२॥हिरण्यगर्भःसमवर्त्तताग्रेभूतस्यजातःपतिरेकआसी
त्॥सदाधार [illegible] पृथिवींद्यामुतेमांकस्मैदेवायहविषाविधेम॥हिरण्यगर्भोहिरण्यमयो
गर्भोहिरण्यमयोगर्भोस्येतिवागर्भोगृभेर्गृणात्यर्थेगिरत्यनर्थोनितिवायदाहिस्त्रीगुणा
न्गृह्णातिगुणाश्चास्यागृह्यंतेथगर्भोभवतिसमभवदग्रेभूतस्यजातःपतिरेकोबभू
वसधारयतिपृथिवींचदिवंचकस्मैदेवायहविषाविधेमेतिव्याख्यातंविधतिर्दानक
र्मासरस्वान्व्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥२३॥येतेसरस्वऊर्मयोमधुमंतोघृतश्चुतः॥
तेभिर्नोविताभव॥इतिसानिगदव्याख्याता॥२४॥विश्वकर्मासर्वस्यकर्तातस्यैषाभ

४२

नि॰उ॰४
४३

वति॥२५॥विश्वकर्माविमनाआद्विहायाधाताविधातापरमोतसंदृक्॥तेषामिष्टानि
समिषामदंतियत्रासप्तऋषीन्परऽएकमाहुः॥विश्वकर्माविभूतमनाव्याप्ताधाताच
विधाताचपरमश्चसंद्रष्टाभूतानांतेषामिष्टानिवाकांतानिवाक्रांतानिवागतानिवा
मतानिवानतानिवाद्भिःसहसंमोदंतेयत्रैतानिसप्तऋषीणानिज्योतींषितेभ्यःप
रआदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकंभवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मंविश्वकर्माविभूतमनाव्या
प्ताधाताचविधाताचपरमश्चसंदर्शयितेंद्रियाणामेषामिष्टानिवाकांतानिवाक्रां
तानिवागतानिवामतानिवानतानिवान्नेनसहसंमोदंतेयत्रेमानिसप्तऋषीणा

राम
४३

नीद्रियाण्येभ्यःपरआत्मातान्येतस्मिन्नेकंभवंतीसात्मगतिमाचष्टेतत्रेतिहासमाच
क्षतेविश्वकर्माभौवनःसर्वमेधेसर्वाणिभूतानिजुहवांचकारसआत्मानमप्यंततोजु
हवांचकारतदभिवादिन्येषर्ग्भवतियइमा विश्वाभुवनानिजुह्वदितितस्योत्तरा
भूयसेनिर्वचनाय॥२६॥विश्वकर्मन्हविषावावृधानःस्वयंयजस्वपृथिवीमुतद्यां॥
मुह्यंत्वन्येअभितोजनासइहास्माकंमघवासूरिरस्तु॥विश्वकर्मन्हविषावर्द्धयमानः
स्वयंयजस्वपृथिवींचदिवंचमुह्यंत्वन्येऽअभितोजनाःसपत्नाइहास्माकंमघवासू
रिरस्तुप्रज्ञातातार्क्ष्यस्त्वष्ट्राव्याख्यातस्तीर्णेंतरिक्षेक्षियतितूर्णमर्थंरक्षत्यश्नोतेर्वात

नि॰उ॰४ स्यैषाभवति॥२७॥त्यमूषुवाजिनंदेवजूतंसहावानंतरुतारंरथानां॥अरिष्टनेमिंपृतना
४४ जमाशुंस्वस्तयेतार्क्ष्यमिहाहुवेम॥तंभृशामन्नवंतंजूतिर्गतिःप्रीतिर्वादेवजूतंदेवगतं
देवप्रीतंवासहस्वंतंतारयितारंरथानामरिष्टनेमिंपृतनाजितमाशुंस्वस्तयेतार्क्ष्यमिह
ह्वयेमेतिकमन्यंमध्यमादेवमवस्यत्तस्यैषापराभवति॥२८॥सद्यश्चिद्यःशवसापं
चकृष्टीःसूर्यइवज्योतिषापस्ततान॥सहस्रसाःशतसाअस्यरंहिर्नस्मावरंतेयुवतिं
नशर्याम्॥सद्योपियःशवसाबलेनतनोत्यपःसूर्यइवज्योतिषापंचमनुष्यजातानि राम॰
सहस्रसानिनीशतसानिन्यस्य [illegible] सागतिर्नस्मैनंवारयंतिप्रयुवतीमिवशरमयी ४४

मिषुंमन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणोवधकर्मणोवामन्युस्तस्मादिषवस्तस्यैषा
भवति॥२९॥ त्वयामन्योसरथमारुजंतोहर्षमाणासोधृषितामरुत्वः॥ तिग्मेषवआयु
धासंशिशानाअभिप्रयंतुनरोअग्निरूपाः॥ त्वयामन्योसरथमारुह्यरुजंतोहर्षमाणा
सोधृषितामरुत्वस्तिग्मेषवआयुधानिसंशिश्यमानाअभिप्रयंतुनरोअग्निरूपाअग्नि
कर्माणःसंनद्धाःकवचिनइतिवादधिक्राव्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥३०॥ आदधिक्राः
शवसापंचकृष्टीःसूर्यइवज्योतिषापस्ततान॥ सहस्रसाःशतसावाज्यर्वापृणक्तुमध्वा
समिमावचांसि॥ आतनोतिदधिक्राःशवसाबलेनापःसूर्यइवज्योतिषापंचमनु

४४

नि·उ·८ ष्यजातानि सहस्रसाः शतसा वाजी वेजनवान्नर्वैरपावान्त्संपृणक्तु नो मधुनोदकेन व
४५ चनानीमानीति मधु धमतेर्विपरीतस्य सविता सर्वस्य प्रसविता तस्यैषा भवति॥
३१॥ सविता यंत्रैः पृथिवीमरम्णादस्कंभने सविता द्यामदृंहत्॥ अश्वमिवाधुक्षद्धु
निमंतरिक्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रं॥ सविता यंत्रैः पृथिवीमरमयदनारंभणेंतरि
क्षे सविता द्यामदृंहदश्वमिवाधुक्षद्धुनिमंतरिक्षे मेघं बद्धमतूर्णे इति वा त्वरमाण तैर्बद्धमतू ३
इति वा सविता समुद्रितारमिति कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यदादित्योपि सवितोच्यते तथा राम·
च हैरण्यस्तूपे स्तुतोर्चन् हिरण्यस्तूप ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच तदभिवादिन्येषर्ग्भवति॥ ४५

३२।हिरण्यस्तूपःसवितर्यथात्वांगिरसोजुह्वेवाजेअस्मिन्॥एवात्वार्चन्नवसेवंदमानः
सोमस्येवांशुंप्रतिजागराहं॥हिरण्यस्तूपोहिरण्यमयस्तूपोहिरण्यमयःस्तूपोस्येतिवा
स्तूपस्त्यायतेःसंघातःसवितर्यथात्वांगिरसोजुह्वेवाजेन्नेस्मिन्नेवंत्वार्चन्नवनायवं
दमानःसोमस्येवांशुंप्रतिजागर्म्यहंत्वष्टाव्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥३३॥देवस्त्वष्टास
विताविश्वरूपःपुपोषप्रजाःपुरुधाजजान॥इमाच्चविश्वाभुवनान्यस्यमहद्देवानामसु
मे२ रत्वमेकं॥देवस्त्वष्टासवितासर्वरूपःपोषतिप्रजारसानुप्रदानेनबहुधाचेमाजनयतीमा
निचसर्वाणिभूतान्युदकान्यस्यमहत्त्वात्सैमेदेवानामसुरत्वमेकंप्रज्ञावत्त्वंवानवत्त्वंवा

नि॰उ॰४ पिवास्करिरिति प्रज्ञानामोऽस्यत्यनर्थानऽस्तास्मा स्यामर्थो अस्करत्वमादिलुप्तं वातो वातीति
४६ सतस्तस्यैषा भवति॥३४॥ वात आ वातु भेषजं शंभु मयोभु नो हृदे॥ प्रण आयूंषि तारि
षत्॥ वात आवातु भेषज्यानि शंभु मयोभु च नो हृदयाय प्रवर्धयतु च न आयुरग्निर्व्या
ख्यातस्तस्यैषा भवति॥३५॥ प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे॥ मरुद्भिरग्न आ
गहि॥ तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति कमन्यं मध्यमा
षा२ देवमवक्ष्यत्तस्यैषापरा भवति॥३६॥ अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु॥ मरुद्भि राम॰
रग्न आगहि॥ अभि सृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरु ४६

ङ्गिः सहाम छेति॥ ३७॥ वेनो वेनतेः कांतिकर्मणस्तस्यैषा भवति॥ ३८॥ अयं वेनश्चोदयत्पृ
श्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने॥ इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रि
हंति॥ अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः प्राष्टवर्णगर्भा आप इति वा ज्योतिर्जरायुर्ज्योति
रस्य जरायुःस्थानीयं भवति जरायुर्जरया गर्भस्य जरर्या यूयत इति वैममपां च संग
मने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा मतिभी रिहंति लिहंति स्तवंति वर्द्धयंति पूजयंतीति वा
शिशुः शंसनीयो भवति शिशीतेर्वा स्याद्दानकर्मणश्चिरलब्धो गर्भो भवत्यसुनीतिर
सून्नयति तस्यैषा भवति॥ ३९॥ असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सुप्रतिर

ऽस्यसं

नि०उ०४ नआयुः॥ रारंधिनः सूर्यँदृशिघृतेनत्वंतन्वंवर्धयस्व। असुनीतेमनोस्मासुधारायचि
८७ रंजीवनायप्रवर्द्धयचनआयूरंधयचनः सूर्यस्यसंदर्शनायरध्यतिर्वशगमनेपिदृ
श्यते॥ मारधामद्विषतेसोमराजन्नित्यपिनिगमोभवतिघृतेनत्वमात्मानंतन्वंवर्द्ध
यस्वेतीव्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥४०॥ ऋतस्यहिशुरुधःसंतिपूर्वीःऋतस्यधीति
र्वृजिनानिहंति॥ ऋतस्यश्लोकोबधिराततर्दकर्णाबुधानःशुचमानआयोः॥ ऋतस्य
हिशुरुधःसंतिपूर्वीःऋतस्यप्रज्ञावर्जनीयानिहंतिऋतस्यश्लोकोबधिरस्यापिकर्णा राम०
वातृणत्तिबधिरोबद्धश्रोत्रःकर्णौबोधयंदीप्यमानश्चायोरयनस्यमनुष्यस्यज्योति ८७

३२

षोवोदकस्यवैंदुरिंधेरुन्नेवीतस्येषाभवति॥ ४१॥ प्रतद्धोन्वेयंभ्रमायेंदेवेहब्योन
यइषवान्मन्मरेजतिरक्षोहामन्मरेजति॥ स्वयंसोअस्मदानिदोवधैरजेतदुर्मतिं॥ अ
वस्रवेदघशंसोवतरमवेक्षुद्रमिवस्रवेत्॥ प्रब्रवीमितद्ब्रमायेंदेवेहवनाहेइवयइष
वानेन्नवान्कामवान्वामननानिचनोरेजयतिरक्षोहाचबलेनरेजयतिस्वयंसोस्म
दभिनिंदितारंवधैरजेतदुर्मतिं॥ अवस्रवेदघशंसस्ततश्चावतरंक्षुद्रमिवावस्रवे
दभ्यासेभूयांसमर्थंमन्यंतेयथाहोदर्शनीयाहोदर्शनीयेतितत्परुच्छेपस्यशीलंपरुच्छे
पऋषिःपर्ववच्छेपःपरुषिपरुषिशेपोस्येतिवेतीमानिसप्तविंशतिर्दैवतानामधेया

४७

नि॰ उ॰ ४ न्यनुक्रांतानिसूक्तभांजिहविर्भांजितेषामेतान्यहविर्भांजिवैनोस्ननीति ऋं तदंदुःप्रजापतिःप्र
४८ जानांपातावापालयितावातस्यैषाभवति॥ ४२॥ प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजा
तानिपरिताबभूव॥ यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणां॥ प्रजाप
तेनहित्वदेतान्यन्यःसर्वाणिजातानितानिपरिबभूवयत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तु
वयंस्यामपतयोरयीणामित्याशीर्हिथ्योख्यातस्तस्यैषाभवति॥ ४३॥ अं[illegible]मुक्षेर [illegible]
हिंगृणीषेबुध्नेनदीनांरजःस्रुषीदन्॥ अप्सुजमुक्षेरहिंगृणीषेबुध्नेनदीनांरजः राम॰
स्रुदकेषुसीदन्बुध्नमंतरिक्षंबद्धाअस्मिन्धृ[illegible]ताभापइतिवेदमपीतरद्बुध्नमेतस्मादे ४८

ञामुक्षेर ३

वबद्धा अस्मिन्धृताः प्राणा इति योहिः स बुध्न्यो बुध्नमंतरिक्षंतन्निवासात्तस्यैषा भवति
४४॥ मानोहिर्बुध्न्यो रिषेधान्मायज्ञोअस्यस्रिधदृतायोः॥ माचनोहिर्बुध्न्यो रेषणाय धान्मा
यस्य यज्ञो स्याच स्रिधद्यज्ञकामस्य सुपर्णो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥४५॥ एकः सुपर्णः
स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे॥ तंपाकेन मनसापश्यमंतितस्तं मातारेळ्हि
स उ रेळ्हि मातरं॥ एकः सुपर्णः स समुद्रमाविशति स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्य
ति तं पाकेन मनसापश्यमंतित इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता तं मातारेळ्हि
वागेषा माध्यमिका स उ मातरे ळ्हि पुरूरवा बहुधा रोरूयते तस्यैषा भवति॥४६॥ सम
रं

नि॰उ॰४ स्मिंजायमानऽआसतुग्नाउतेमवर्द्धन्नद्यःस्वगूर्ताः॥महेयत्वापुरूरवोरणायावर्द्धय
४९ न्दस्युहत्यायदेवाः॥ समासतास्मिंजायमानेग्नागमनादापोदेवपत्न्योवापिचैनम
वर्द्धयन्नद्यःस्वगूर्ताःस्वयंगामिन्योमहतेचयत्वापुरूरवोरणायरमणीयायसंग्रा
मायावर्द्धयन्दस्युहत्यायचदेवादेवाः॥ ४७॥ अथातोमध्यस्थानांवौयाह्यासस्राणा यवा४
सोनीचीनबारंतमृषिमारुद्रार्ययातेरिद्युज्जुराबोधादर्दर्योजातोविन्द्रक्षानम्नापि
नड्डुमभ्मास्यमवर्तंक्षेत्रस्यपतिःक्षेत्रस्यपतिर्नांक्षेत्रस्यपतेर्मीवहांपुनरेहियोऽस राम॰
निध्मःपरियियवांसंसेनेवसस्तष्टामित्रोजनान्हिरण्यगर्भायितेसरस्वोविश्वकर्मासर्वस्य ४९

कर्ताविश्वकर्माविमनाःविश्वकर्मन्हविषात्यमूषुसद्यश्चित्त्वयामन्योआदधिक्राःसवि
ताहिरण्यस्तूपोदेवस्त्वष्टावातआवातुप्रतित्यमभित्वांवेनोवेनतेरयंवेनोसुनीतेऋ
तस्यहिप्रतद्वोचेयंप्रजापतेज्ञामुकेछैमानोहिरकःसुपर्णःसमस्मिन्त्सप्तचत्वारिंश
त्॥ इतिनैरुक्तेउत्तरषट्केचतुर्थोऽध्यायः॥ ॐ॥ श्येनोआख्यातस्तस्यैषाभवति॥
१॥ आदायश्येनोअभरत्सोमंसहस्रंसवाँअयुतंचसाकं॥ अत्रापुरंधिरजहादरा
ती र्मदेसोमस्यमूराअमूरः॥ आदायश्येनोहरत्सोमंसहस्रंसवानयुतंचसहस्रंसह सह २
स्रंसाव्यमभिप्रेत्यतत्रायुतंसोमभक्षास्तत्संबंधेनायुतंदक्षिणाइतिवातत्रपुरंधिर

नि॰उ॰ ५ जहाद्गमित्रानदानानामितिवामदेसोमस्यमूरा अमूरइत्यैंद्रंचसूक्तंसोमपानेनचस्तुतस्त

॥ ५० ॥ स्मादिंद्रंमन्यंतओषधिःसोमःसुनोतेर्यदेनमभिषुण्वंतिबहुलमस्यनैघंटुकंवृत्तमा

श्चर्यमिवप्राधान्येनतस्यपावमानीषुनिदर्शनायोदाहरिष्यामः॥२॥स्वादिष्ठयाम

दिष्ठयापवस्वसोमधारया॥इंद्रायपातवेसुतः॥इतिसानिगदव्याख्याताथैषापराभ

वति चंद्रमसोवैतस्यवा॥३॥सोमंमन्यतेपपिवान्यत्संपिंषंत्योषधिं॥सोमंयंब्रह्मा

णोविदुर्नतस्याश्नातिकश्चनः॥सोमंमन्यतेपपिवान्यत्संपिंषंत्योषधिमितिवृथासु ॥ राम॰ ॥

तमसोममाहुःसोमंयंब्रह्माणोविदुरिति॥नतस्याश्नातिकश्चनायज्वेत्यधियज्ञमथा ॥ ५० ॥

धिदैवतं सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषंत्योषधिमिति यजुः सुतमसो

ममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदुश्चंद्रमसं न तस्याश्नाति कश्चनादेवइत्ययेषा

पराभवति चंद्रमसोवैतस्यवा ॥ ७ ॥ यत्वादेवप्रपिबंतिततआप्यायसेपुनः ।

वायुस्सोमस्यरक्षितासमानांमासआकृतिः ॥ यत्वादेवप्रपिबंतिततआप्याय

सेपुनरितिनाराशंसानभिप्रेत्यपूर्वपक्षापरपक्षाविद्धिना ॥ वायुःसोमस्यरक्षि

तावायुमस्यरक्षितारमाहसाहचर्याद्धिसहरणाद्वासमानांसंवत्सराणांमासआ

कृतिः सोमरूपविशेषैरोषधीश्चंद्रमावाचंद्रमाश्चावंद्रमति चंद्रोमालाचांद्र

॥ नि·उ·५ ॥ मानमस्येति वा चंद्रश्चंदतेः कांतिकर्मणश्चंद्रमित्यप्यस्य भवति चारु द्रमति चिरं
॥ ५१ ॥ द्रमति चमेर्वा पूर्वं चारु रुचेर्विपरीतस्य तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥ नवोनवो भवति जाय
मानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रं ॥ भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्प्र चंद्रमास्तिरते दीर्घमा
युः ॥ नवोनवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्याऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्र
मित्यपरपक्षांतमभिप्रेत्यादित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके ॥ भागं देवेभ्यो विदधात्या
यन्नित्यर्धमासेज्यामभिप्रेत्य प्रवर्धयते चंद्रमा दीर्घमायुर्मृत्युर्मारयतीति सतो मृतं राम ॥
च्यावयतीति वा शतबलाक्षो मौद्गल्यस्तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥ परं मृत्यो अनु परेहि पंथां यस्ते ५१ ॥
स्व इतरो देवयानात् ॥ चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥ परं मृ

वपरेह्हिमृत्यो कथितंतेनमृत्योमृतंच्यावयतेभवतिमृत्सोमदेर्वामुदेर्वोतेषामेषाभवति॥
७॥त्वेषमित्थासमरणंशिमीवतोरिंद्राविष्णूसुतपावामुरुष्यति॥यामर्त्योयप्रतिधी
यमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः॥इतिसानिगदव्याख्याताविश्वानरोव्याख्या
तस्तस्यैषाभवति॥८॥प्रवोमहेमंदमानायांधसोर्चाविश्वानरायविश्वाभुवे॥इंद्र
स्ययस्यसुमखंसहोमहिश्रवोनृम्णंचरोदसीसपर्यतः॥प्रार्चतयूयंस्तुतिंमहते
धसोन्नस्यदात्रेमंदमानायमोदमानायस्तूयमानायशब्दाय्यमानायेतिवाविश्वान
रायसर्वेविभूतायेंद्रस्ययस्यसुमहद्बलंमहच्चश्रवणीयंयशोनृम्णंचव

५१

नि॰उ॰५ लंतन्वन्तंद्यावापृथिव्योवः परिचरतइतिकमन्यंमध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापराभव
५२ ति॥ ९॥ उदुज्योतिरमृतंविश्वजन्यंविश्वानरः सवितादेवोअश्रेत्॥ उदशिश्रियज्ज्यो
तिरमृतंसर्वजन्यंविश्वानरः सवितादेवइतिधातासर्वस्यविधातातस्यैषाभवति॥
१०॥ धाताददातुदाशुषेप्राचींजीवातुमक्षितां॥ वयंदेवस्यधीमहिसुमतिंसत्यधर्म
णः॥ धाताददातुदत्तवतेप्रजांजीविकामनुपक्षीणांवयंदेवस्यधीमहिसुमतिंक
ल्याणींमतिंसत्यधर्मणोविधाताधात्राव्याख्यातस्तस्यैषनिपातोभवतिबहुदेव राम॰
तायामृचि॥ ११॥ सोमस्यराज्ञोवरुणस्यधर्मणिबृहस्पतेरनुमत्याउशर्मणि॥ तवा ५२

हमद्यमघवन्नुपस्तुतोधातर्विधातःकलशाँअभक्षयं॥इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रसू
तःसोमकलशानभक्षयमितिकलशःकस्मात्कलाअस्मिञ्छेरतेमात्राःकलिश्चकला
श्चकिरतेर्विकीर्णमात्राः॥१२॥अथातोमध्यस्थानादेवगणास्तेषांमरुतःप्रथमागा
मिनोभवंतिमरुतोमितराविणोवामितरोचिनोवामहद्द्रवंतीतिवातेषामेषाभवति॥
१३॥आविद्युन्मद्भिर्मरुतःस्वर्कैरथेभिर्यातऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः॥आवर्षिष्ठयानइ
षावयोनपप्ततासुमायाः॥विद्युन्मद्भिर्मरुतःस्वर्कैःस्वंचनैरितिवास्वर्चनैरितिवा
स्वर्चिभिरितिवारथैरायातऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेनचनोन्नेनवय

नि-उ-५ इवापततस्कमायाः कल्याणकर्माणोवाकल्याणप्रज्ञावारुद्राव्याख्यातास्तेषामेषाभव
५३ ति॥१४॥आरुद्रासइंद्रवंतःसजोषसोहिरण्यरथाःसुवितायगंतन॥ इयंवोऽअस्मत्प्रति
हर्यतेमतिस्तृष्णजेनदिवउत्साउदन्यवे॥ आगच्छतरुद्राइंद्रेणसहजोषणाःसुविताय
कर्मणइयंवोस्मदपिप्रतिकामयतेमतिस्तृष्णजइवदिवऽउत्साऽउदन्यवेतृष्णक्तृष्य
तेरुदन्युरुदन्यतेर्ऋभवऽउरुभांतीतिवर्तेनभांतीतिवर्त्तेनभवंतीतिवातेषामेषाभवति॥
१५॥ विष्ट्वीशमीतरणित्वेनवाघतोमर्तासःसंतोअमृतत्वमानशुः॥ सौधन्वनाऋ राम॰
भवःसूरचक्षसःसंवत्सरेसमपृच्यंतधीतिभिः॥ कृत्वाकर्माणिक्षिप्रत्वेनवोल्हारोमे ५३

धाविनोवामर्तासःसंतोमृतत्वमानशिरेसौधन्वनाःऋभवःसूरख्याना[redacted]वास
रप्रज्ञावासंवत्सरेसमपृच्यंतधीतिभिःकर्मभिःऋभुर्विभ्वावाजइतिसुधन्वनःआं
गिरसस्यत्रयःपुत्राबभूवुस्तेषांप्रथमोत्तमाभ्यांबहुवन्निगमाभवंतिनमध्यमेनत
देतदृभोश्चबहुवचनेनचमसस्यचसंस्तवेनबहूनिदशातयीषुसूक्तानिभवंत्यादि
त्यरश्मयोप्यृभवःउच्यंते॥अगोह्यस्ययदसस्तनागृहेतदद्येदमृभवोनानुगच्छथ॥
अगोह्यःआदित्योगूहनीयस्तस्ययदस्वपथगृहेयावत्तत्रभवथनतावदिहभवथेत्यं
गिरसोव्याख्यातास्तेषामेषाभवति॥१६॥विरूपासःइदृषयस्तःइद्गंभीरवेपसः॥तेः

नि॰पु॰८ अंगिरसः सूनवस्तेऽअग्नेः परिजज्ञिरे ॥ बहुरूपाः ऋषयस्ते गंभीरकर्माणो वा गं
५८ भीरप्रज्ञा वा तेंगिरसः पुत्रास्तेग्नेरधिजज्ञिरऽइत्यग्निजन्म पितरो व्याख्यातास्तेषामे
षा भवति ॥१७॥ उदीरतामवरऽउत्परासऽउन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ॥ असुं यऽई
युरवृकाः ऋतज्ञास्ते नोवंतु पितरो हवेषु ॥ उदीरतामवरऽउदीरतांपरऽउदीरतांमध्य
माः पितरः सोम्याः सोमसंपादिनस्तेसुं येप्राणमन्वीयुरवृकाऽअनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा
वा तेनःआगछंतु पितरो ह्वानेषु माध्यमिको यमःइत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान्पि राम॰
तॄन्मन्यंतेंगिरसो व्याख्याताः पितरो व्याख्याता भृगवो व्याख्याताऽअथर्वाणोथ्य ५८

नवंतस्छर्वतिश्वरतिकर्मीनत्मातिषेधस्तेषामेषासाधारणाभवति॥१८॥अंगिरसो
नःपितरोनवग्वाऽअथर्वाणोभृगवःसोम्यासः॥तेषांवयंसुमतौयज्ञियानामपि
भद्रेसौमनसेस्याम॥अंगिरसोनःपितरोनवगतयोनवनीतगतयोवाथर्वाणोभृग
वःसोम्याःसोमसंपादिनस्तेषांवयंसुमतौकल्याण्यांमतौयज्ञियानामपिचैषांभ
द्रेभंदनीयेभाजनवतिवाकल्याणेमनसिस्यामेतिमाध्यमिकोदेवगणइतिनैरुक्ताः
पितरऽइत्याख्यानमथाप्यृषयःस्तूयंते॥१९॥ सूर्यस्येववक्षथोज्योतिरेषांसमुद्र
स्येवमहिमागभीरः॥वातस्येवप्रजवोनान्येनस्तोमोबसिष्ठाऽअन्वेतवेवः॥इति

५४

नि॰उ॰५
५५

यथाऽआप्ना आप्नोतेस्तेषामेष निपातो भवत्यैंद्र्यामृचि॥२०॥ त्क्षेयंसं पुरुवर्पसमभ्व
मिनतममाप्त्यमाप्त्यानां॥ आदर्षते शवसा सप्तदानून्प्रसाक्षते प्रतिमानानि भूरि॥
स्तोतव्यं बहुरूपमुरुभूतमीश्वरतममाप्तव्यमाप्तव्यानामादृणाति यःशवसा बले
न सप्तदानूनिति वा सप्तदानवानिति वा प्रसाक्षते प्रतिमानानि बहूनि साक्षतिरा
प्नोतिकर्मा॥२१॥ अथातो मध्यस्थानां स्त्रियस्तासामदितिः प्रथमागामिनी भवत्यदि
तिर्व्याख्याता तस्याऽएषा भवति॥२२॥ दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरु
णा विवाससि॥ अतूर्तपंथाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु॥ दक्ष

नि ४
राम॰
५५

स्यवादितेजन्मद्विव्रतेकर्मणिराजानौमित्रावरुणोपरिचरासिविवासतिःपरिचर्यायां
हविष्मांऽआविवासतीत्याशास्तेवीतूर्तपंथाःऽअत्वरमाणपंथाबहुरथोर्यमादित्यो
रीन्नियछतिसप्तहोतासप्तास्मैरश्मयोरसानभिसन्नामयंतिसप्तैनमृषयःस्तुवंती
तिवाविषमरूपेषुजन्मसुकर्मसूद्येष्वादित्योदक्षःऽइत्याहुरादित्यमध्येचस्तुतोदि
तिर्दाक्षायणी॥अदितेर्दक्षोऽअजायतदक्षाद्वदितिःपरीतिचतत्कथमुपपद्येतस
मानजन्मानौस्यातामित्यपिवादेवधर्मेणेतरेतरजन्मानौस्यातामितरेतरप्रकृती
अग्निरप्यदितिरुच्यतेतस्यैषाभवति॥२३॥यस्मैत्वंसुद्रविणोददाशोनागास्त्वम

५५६

नि·उ·५ दितेसर्वताता॥यंभद्रेणशवसाचोदयासिप्रजावताराधसातेस्याम॥यस्मैत्वंसुद्रवि
५५ णोददास्यनागास्त्वमनपराधत्वमदितेसर्वासुकर्मततिष्वागआङ्‌पूर्वाद्गमेरेनऽए
तेःकिल्बिषंकिल्भिदंसुकृतकर्मणोभयंकीर्तिमस्यभिनत्तीतिवायंभद्रेणशवसाब
४ साध लेनचोदयसिप्रजावताचराधंनेनतेवयमिहस्यामेतिसरमासरणात्तस्याःएषा
भवति॥२८॥किमिछंतीसरमाप्रेदमानट्दूरेह्यध्वाजगुरिःपराचैः॥कास्मेहितिःका
परितक्म्यासीत्कथंरसायाःअतरःपयांसि॥किमिछंतीसरमेदंप्रानट्दूरेह्यध्वाज राम·
१ त्वं गुरिर्जंगम्यतेःपरांचनैरंचितःकातेस्मास्वर्थहितिरासीत्किंपरितकनंपरितक्म्यारा ५५

५६

पं२

त्रिःपरितऽएनांतक्मतक्कोमेत्सुत्सनामतकतइति सतःकथंरसायाः अतरःपयां
सीतिरसानदीर सतेःशब्दकर्मणःकथंरसानितान्युदकानीतिवादिवशुनींद्रेणप्र
हितापणिभिरसुरैःसमूदऽइत्याख्यानंसरस्वतीव्याख्यातातस्याएषाभवति॥२५
पावकानःसरस्वतीवाजेभिर्वाजिनीवती॥यज्ञंवष्टुधियावसुः॥पावकानःसरस्व
त्यन्नैरन्नवतीयज्ञंवष्टुधियावसुःकर्मवसुस्तस्याऽएषापराभवति॥२६॥महोऽ
अर्णःसरस्वतीप्रचेतयतिकेतुना॥धियोविश्वाविराजति॥महदर्णःसरस्वती
प्रचेतयतिप्रज्ञापयतिकेतुनाकर्मणाप्रज्ञयावेमानिचसर्वाणिप्रज्ञानान्यभिविरा

५६

नि॰उ॰५
५६

जतिवागर्थेषुविधीयतेतस्मान्माध्यमिकांवाचंमन्यंतेवाग्व्याख्यातातस्याएषाभ
वति॥२७॥ यद्वाग्वदंत्यविचेतनानिराष्ट्रीदेवानांनिषसादमंद्रा॥ चतस्रऽऊर्जंदु
दुहेपयांसिक्वस्विदस्याःपरमंजगाम॥ यद्वाग्वदंत्यविचेतनान्यविज्ञातानिराष्ट्री
देवानांनिषसादमंद्रामदनाचतस्रोनुदिशाऽऊर्जंदुदुहेपयांसिक्वस्विदस्याःपरमं
जगामेतिपृथिवींगछतीतिवायदादित्यरश्मयोहरंतीतिवातस्याऽएषापराभ
वति॥२८॥ देवींवाचमजनयंतदेवास्तांविश्वरूपाःपशवोवदंति॥ सानोमंद्रेषमू
र्जंदुहानाधेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु॥ देवींवाचमजनयंतदेवास्तांसर्वरूपाःपश

राम॰
५६

वोवदंतित्यनुक्त्वाचश्वात्युक्त्वाचश्वसानोमदनान्नंचरसंचदुहानाधेनुर्वागस्मा
नुपैतुसुष्टुतानुमतीराकेतिदेवपत्न्याविति नैरुक्ताः पौर्णमास्याविति याज्ञिका
यापूर्वापौर्णमासीसानुमतिर्योत्तरासाराकेतिविज्ञायतेनुमतिरनुमननात्तस्याः
एषाभवति॥२९॥अन्विदनुमतेत्वंमन्यासैशंचनस्कृधि॥क्रत्वेदक्षायनोहिनुप्रणः
आयूंषितारिषः॥अनुमन्यस्वानुमतेत्वंसुखंचनःकुर्वन्नंचनोपत्यायधेहिप्रव
र्द्धयस्वनः आयूराकारातेर्दानकर्मणस्तस्याएषाभवति॥३०॥राकामहंसुहवांसुष्टुती
हुवेशृणोतुनःसुभगाबोधतुत्मना॥सीव्यत्वपःसूच्याच्छिद्यमानयाददातुवीरंश

नि·उ·५ तदायमुक्थ्यं॥ राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधत्वात्मना
५७ सीव्यत्वपः प्रजननकर्म सूच्याच्छिद्यमानया सूची सीव्यतेर्ददातु वीरं शतप्रदमुक्थ्यं
वक्तव्यप्रशंसं सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः अमावास्ये इति याज्ञि
काः या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते सिनीवाली सिन
नैमं भवति सिनाति भूतानि वालं पर्व वृणोतेस्तस्मिन्नन्नवती वा लिनी वा वालेने
वास्यामणुत्वाच्चंद्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा तस्याः एषा भवति ॥ ऋ ॥ सिनीवालि राम
पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा॥ जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः॥ सिनीवा ५७

लिपृथुजघनेस्तुकस्त्यायतेःसंघातःपृथुकेशस्तुकेपृथुष्टुकेवायात्वंदेवानामसिस्व
सास्वसासुअसास्वेषुसीदतीतिवाजुषस्वहव्यमदनंप्रजांचदेविदिशानःकुहूर्गूहतेः
क्वाभूदितिवाक्वसतीहूयतइतिवाक्वाहुतंहविर्जुहोतीतिवातस्याएषाभवति॥३२॥
कुहूमहंसुवृतंविद्मनापसमस्मिन्यज्ञेसुहवांजोहवीमि॥सानोददातुश्रवणंपितॄणांत
स्यैतेदेविहविहविषाविधेम॥कुहूमहंसुकृतंविदितकर्माणमस्मिन्यज्ञेसुह्वानामा
ह्वयेसानोददातुश्रवणंपितॄणांपित्र्यंधनमितिवापित्र्यंयशइतिवातस्यैतेदेविहवि
षाविधेमेतिव्याख्यातंयमीव्याख्यातातस्याःएषाभवति॥३३॥अन्यमूषुत्वंयम्य

नि·उ·५
५८

न्यउत्वांपरिष्वजातेलिबुजेववृक्षं॥तस्यवात्वंमनइछासवातवाधोकृणुष्वसंवि
दंसुभद्रां॥अन्यमेवहित्वंयम्यन्यस्त्वांपरिष्वंक्ष्यतेलिबुजेववृक्षंतस्यवात्वंमनइछ
सवातवाधानेनकुरुष्वसंविदंसुभद्रांकल्याणभद्रांयमीयमंचकमेतांप्रत्याचच
क्षइत्याख्यानं॥३४॥उर्वशीव्याख्यातातस्याऽएषाभवति॥३५॥विद्युंनयापतं
तीदविद्योद्भरंतीमेअप्याकाम्यानि॥जनिष्टोअपोनर्यःसुजातःप्रोर्वशीतिरतदी
र्घमायुः॥विद्युदिवयापतंत्यद्योततहरंतीमेअप्याकाम्यानुदकान्यंतरिक्षलोकस्य
यदानूनमयंजायेतांऽद्भ्योध्यपइतिनर्योमनुष्योनृभ्योहितोनरापत्यमितिवासुजा

राम·
५८

न्युर

तःसुजातनरोर्योर्वशीप्रवर्द्धयतेदीर्घमायुःपृथिवीव्याख्यातातस्याएषाभवति ॥ ३६ ॥
बळित्थापर्वतानांखिद्रंबिभर्षिपृथिवि ॥ प्रयाभूमिंप्रवत्वतिमन्हाजिनोषिमहिनि ॥
सत्यंत्वंपर्वतानांमेघानांखेदनंछेदनंभेदनंबलममुत्रधारयसिपृथिविप्रजिन्वसि
याभूमिंप्रवणवतिमहत्वेनमहतीसुदकवतीतिवैंद्राणींद्रस्यपत्नीतस्याएषाभवति ॥
३७ ॥ इंद्राणीमासुनारिषुसुभगामहमश्रवं ॥ नह्यस्याअपरंचनजरसामरतेपति
र्विश्वस्मादिंद्रउत्तरः ॥ इंद्राणीमासुनारिषुसुभगामहमश्रणवंनह्यस्याऽअपरामपि
समांजरसांम्रियतेपतिःसर्वस्माद्यःइंद्रऽउत्तरस्तमेतद्ब्रूमस्तस्याऽएषापराभवति ॥ ३८ ॥

६०

नि·उ·५ नाहमिंद्राणि रारणस्सख्युर्वृषाकपेर्ऋते॥ यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्व
५९ स्मादिंद्र उत्तरः॥ नाहमिंद्राणि रमे सख्युर्वृषाकपेर्ऋते यस्येदमप्यं हविरप्सुशृत
गौ मद्भिः संस्कृतमिति वा प्रियं देवेषु निर्यच्छति सर्वस्मादिंद्रः इंद्रः उत्तरस्तमेतद्ब्रूमो गौ
री रोचते ज्वलतिकर्मणोऽयमपीतरो गौरो वर्णः एतस्मादेव प्रशस्यो भवति तस्याः
एषा भवति॥३९॥ गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी॥ अ
ष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन्॥ गौरी निर्मिमाय सलिला गम०
नि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टा ५९

पदीदिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्चनवपदीदिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्चादित्येनचसहस्रा
क्षराबहूदकापरमेव्यवनेतस्याः एषापराभवति॥ ४०॥ तस्याः समुद्राः अधिविक्ष
रंतितेनजीवंतिप्रदिशश्चतस्रः॥ ततःक्षरत्यक्षरंतद्विश्वमुपजीवति॥ तस्याः समुद्राः
अधिविक्षरंतिवर्षंतिमेघास्तेनजीवंतिदिगाश्रयाणिभूतानिततःक्षरत्यक्षरमुद
कंतत्सर्वाणिभूतान्युपजीवंतिगोर्व्याख्यातातस्याः एषाभवति॥ ४१॥ गोरमीमेद
नुवत्संमिषंतं॥ ऋ०क॰ गोरन्वमीमेद्वत्संनिमिषंतमनिमिषंतमादित्यमितिवाम्
र्धानमस्याभिहिंकुरोन्मननायसृक्वाणंसरपंघर्ममहरपामभिवावशानामिमा
मूर्धानंहिंकृणोन्मातवाउ॥ सृक्वाणंघर्ममभिवावशानामिमातिमायुंपयतेपयोभिः॥

वँसावितासा
सुहस्तोगोधुगुतदोहधेनाँ ।। श्रेष्ठंसवंसाविषन्नोभीद्धोघर्मस्तदुषुप्रवोचँ ।।
तिमायुंप्रप्यायतेपयोभिर्मायुमिवादित्यमितिवावामेषामाध्यमिकाघर्मधुगिति
याज्ञिकाधेनुर्धयतेर्वाधिनोर्वातस्याःएषाभवति।।४२।।उपह्वयेसुदुघांधेनुमे
तां।।ऋक्।।उपह्वयेसुदोहनांधेनुमेतांकल्याणहस्तोंगोधुगपिचदोग्ध्येनांश्रे
ष्ठंसवंसवितासुनोतुनःइसैषहिश्रेष्ठःसर्वेषांसवानांयदुदकंयद्वापयोयजु
ष्मदभीद्धोघर्मस्तंसुप्रब्रवीमिवागेषामाध्यमिकाघर्मधुगितियाज्ञिकाःअघ्न्या
हंतव्याभवत्यघघ्नीतिवातस्याःएषाभवति।।४३।।सूयवसाद्भगवतीहिभूयाः।।
ऋक्।।सूयवसादिनीभगवतीहिभवाथेदानींवयंभगवंतःस्यामाद्धितृणमघ्न्ये
अथोवयंभगवंतस्याम ।। अद्धितृणमघ्न्येविश्वदानींपिबशुद्धमुदक माचरंती ।।

वत्साभिच्छं तीमनसाभ्यागात्सादुहामाश्विभ्यांपयो अघ्न्येयंसावर्धतांमहतेसौभगाय॥

सर्वदापिबच्च शुद्धमुदकमाचरंतीतस्याः एषापराभवति॥ ४४॥ हिंकृण्वतीवसुप
त्नीवसूनां॥ ऋक्॥ इतिसानिगदव्याख्याता पथ्या स्वस्तिः पंथाः अंतरिक्षंतन्निवा
सात्तस्याः एषाभवति॥ ४५॥ स्वस्तिरिद्धिप्रपथेश्रेष्ठारेक्णस्वत्यभियावाममेति॥
सानोअमासोअरणेनिपातुस्वावेशाभवतुदेवगोपा॥ स्वस्तिरेवहिप्रपथेश्रे
ष्ठारेक्णस्वतीधनवत्यभ्येतियावसूनिवननीयानि सानोमा गृहे सानिरमणेसा
निर्गमनेपातुस्वावेशाभवतुदेवीगोप्त्रीदेवान्गोपायत्वितिदेवाः एनांगोपायंत्वि
तिवोषाव्याख्यातातस्याः एषाभवति॥ ४६॥ अपोषाअनसः सरत्॥ ऋक्॥ अ

सांपिष्टादि हाबिभ्युषी॥ नियत्सीं शिश्नथद्वृशा॥

पासरदुषा अनसः संपिष्टान्मेघाद्बिभ्युष्यनो वायुरनितेरपिवोपमार्थे स्यादनसः इव
शकटादिवानः शकटमानद्धमस्मिंश्चीवरमनितेर्वा स्याज्जीवनकर्मणः उपजीवंत्ये
नम्मेघोप्यनः एतस्मादेव यन्निरशिश्नथद्वृषा वर्षिता मध्यमस्तस्याः एषापरा भव
ति ॥ ४७ ॥ एतदस्याः अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या ॥ ससार सीं परावतः ॥ एतदस्याः
अनः आशेते सुसंपिष्टमितरदिव विपाशि विमुक्तपाशि ससारोषाः परावतः प्रेरि
तवतः परागताद्वैक्काम्याख्याता तस्याः एषा भवति ॥ ४८ ॥ अभि नः इळा यूथस्य मा
तास्मन्नदीभिरुर्वशी वा गृणातु ॥ उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्यायोः ॥

श्रवस्युमा

सिषक्तु नः ऊर्जव्यस्य पुष्टेः ॥ अभिगृणातु नः इळा यूथस्य माता सर्वस्य माता स्मदभि
नदीभिरुर्वशी वा गृणातु र्वशी वा बृहद्दिवा मह द्दिवा गृणानो ऽभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्य प्रभृ
तस्यायोरयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा सेवतान्नो न्नस्य पुष्टे रोदसी रुद्र
स्य पत्नी तस्याः एषा भवति ॥४९॥ रथं नु मारुतं वयं ॥ ऋक् ॥ रथं क्षिप्रं मारुतं मेघं
वयं श्रवणीयमाह्वयामहेः आ यस्मिन्तस्थौ सुरमणीयान्युदकानि बिभ्रती सचाम
रुद्भिः सह रोदसी रोदसी ॥५०॥ श्येनो मारब्धा तंः आदाय स्वादिष्ठया सोमं मन्यते य
त्वा देवनवो नवः परं मृत्सो त्वेषमित्याप्रवो महः उदुज्योतिं धीता ददातु सोमस्य राज्ञो

नि·उ·५ थातोमध्यस्थाना देवगणा। आविद्युन्मद्भिरारुद्रासो। विश्वीशामा। विरूपासः उदीरता
६२ मवरं गिरसो नः सूर्यस्येव वक्षथे व्यम थातोमध्यस्थानास्त्रियो दक्षस्य वाय स्मे त्वंकि
मिछंती पावकानो महोऽर्णो यद्वाग्वदंती देवीं वाचमन्विदनुमते राकामहं सिनीवा
लि कुहूमहमन्यमूषूर्वशी। विद्युन्न बळित्थं इंद्राणी नाहमिंद्राणि गौरीर्मिमाय तस्याः
समुद्रा गौरमीमेदुप ह्वये सुयवसाद्धिं ऋपवती स्वस्तिरिद्ध्यपोषा एतदस्या अभिनः
इळारथंतु पंचाशत्॥ इति निरुक्ते उत्तरषट्के पंचमोऽध्यायः॥ हरिःॐम॥ अथातो राम·
द्युस्थानादेवतास्तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतोऽश्विनौ यद्व्यश्नुवाते सर्वं रसेना ६२

न्योज्योतिषान्योश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः स्तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेहोरात्रा
वित्येके सूर्याचंद्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकास्तयोःकालः ऊर्ध्व
र्ध३ म[illegible]रात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टंभमनुतमोभागोहिमध्यमोज्योतिर्भागः आदित्य
स्तयोरेषाभवति॥ २॥ वसातिषुस्मचरथोसितौपेत्वाविव॥ कदेदमश्विनायुवमभि
देवाँ अगच्छतं॥ इतिसानिगदव्याख्यातावसातिषुस्म चरथौ वसातयोरातयोर्व
संतेस्माऽइतरेतरातयोर्वक्तेर्वावहतेर्वासितौपेत्वाविव॥ अपेतावृत्रहपांसुरात
१ योः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्कृतप्राययोरसंस्तवेनैषोऽर्द्धर्चो भवतिवासा

१ स्तयोः

६४

नि·उ·६
६३

स्यो न्यः उन्मत उषःपुत्रस्तवान्यः इति तयोरेषापरा भवति॥२॥ इहेहजातासमवाव
शीतां॥ ऋक्॥ इहन्वेहन्वजातो संस्तूयेते पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैः जि
ष्णुर्वामन्यः सुमहतो बलस्यैरयिता मध्यमो दिवो न्यः सुभगः पुत्रः ऊह्यत आदित्य
स्तयोरेषापरा भवति॥३॥ प्रातर्युजा विबोधयाश्विनावेहगच्छतां॥ अस्य सोमस्य
पीतये॥ प्रातर्योगिनौ विबोधयाश्विनाविहागच्छतामिस्य सोमस्य पानाय तयोरे
षापरा भवति॥४॥ प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टं॥ उता
न्यो अस्मद्यजते विचावः पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान्॥ प्रातर्यजध्वमश्विनौ

राम·
६३

प्रहिणुतनसायमस्तिदेवेभ्याऽअजुष्टमेतदप्यन्योस्म द्युजतेविन्चावः पूर्वः पूर्वोयज
मानोवनीयान्वनयितृतमस्तयोःकालःसूर्योदयपर्यंतस्तस्मिन्नन्यादेवताओप्यं
तउषावष्टेःक्रांतिकर्मणउछतेरितरामाध्यमिकातस्याऽएषाभवति॥५॥उषस्त
च्चित्रमाभरास्मभ्यंवाजिनीवति॥येनतोकंचतनयंचधामहे॥उषस्तच्चित्रंचाय
नीयंमंहनीयंधनमाहरास्मभ्यमन्नवतियेनपुत्रांश्चपौत्रांश्चदधीमहितस्याऽएषा
पराभवति॥६॥एताऽउत्याऽउषसःकेतुमक्रतपूर्वेऽअर्द्धेरजसोभानुमंजते॥
निष्कृण्वानाऽआयुधानीवधृष्णवःप्रतिगावोरुषीर्यंतिमातरः॥एतास्ताऽउ

६५

हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रं॰ आरोह सूर्ये अमृतस्य लो
कं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व॰

नि॰ उ॰ ६ षसः केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्याः एवंपूजनार्थेनकुवचनं स्यात्सूर्वैर्ऽंतरिक्षलोक
६४ स्य समंजते भानुना॥ निष्कृण्वानाः आयुधानीव धृष्णवः॥ निरित्येष समित्येतस्य स्था
३ ष्ठ नः एमीदेषां निँ[illegible]तं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति प्रतियंति गावो गमनादरुषीरा
रोचनान्मातरो भासो निर्मोत्र्यः सूर्या सूर्यस्य पत्नैषैवाभिसृष्टकालतमा तस्याः एषा
भवति॥ ७॥ सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं॥ कृ कृ॥ सुकाशनं शल्मलं सर्वरूप
मपि वोपमार्थे स्यात्सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति किंशुकं क्रंशतेः प्रकाशयतिकर्म राम॰
णः शल्मलिः सुशरो भवति शरवान्वा रोह सूर्ये अमृतस्य लोकमुदकस्य सुखंप ६४

सुपुत्र आदु सुस्नुषे ॥ घसत इंद्र उक्षणः

त्येवहतुंकुरुष्वसविता सूर्यांप्रायछत्सोमायराज्ञेप्रजापतयेवेतिचब्राह्मणंवृषाक
पायीवृषाकपेःपत्न्यैषेवाभिसृष्टकालतमा तस्याःएषाभवति॥८॥वृषाकपायि
रेवति॥ऋक्॥वृषाकपायिरेवतिसुपुत्रेमध्यमेनसुस्नुषेमाध्यमिकयावाचास्नुषासाधु
सादिनीतिवासाधुसानिनीतिवास्वपत्यंतत्सनोतीतिवाप्राश्नातुतःइंद्रउक्षणःएता
न्माध्यमिकान्त्संस्त्यायानुक्षणःउक्षतेर्वृद्धिकर्मणःउक्षंत्युदकेनेतिवाप्रियंकुरुष्व
सुखाचयकरंहविःसुखकरंहविःसर्वस्माद्यःइंद्रःउत्तरस्तमेतद्ब्रूमःआदित्यंसर
ण्यूःसरणात्तस्याःएषाभवति॥९॥अपागूहन्नमृतांमर्त्येभ्यः॥ऋक्॥अपागूह

नि·उ·६
६५

न्नमृतांमर्त्येभ्य:कृत्वीसवर्णामददुर्विवस्व:तैप्यश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद्वौमिथुनौ
सरण्यूर्मध्यमंचमाध्यमिकांचवा चमितिनैरुक्तायमंचयमीचेत्यैतिहासिकास्तत्रेतिहा
समाचक्षतेत्वाष्ट्रीसरण्यूर्विवस्वतःआदित्याद्यमौमिथुनौजनयांचकारसासवर्णाम
न्यांप्रतिनिधायाश्वंरूपंकृत्वाप्रदुद्रावसविवस्वानादित्यआश्वमेवरूपंकृत्वातामनु
सृत्यसंबभूवततोश्विनौजज्ञातेसवर्णायांमनुस्तदभिवादिन्येषर्ग्भवति॥१०॥त्व
ष्टादुहित्रेवहतुंकृणोती॥ ऋ०क०॥ त्वष्टादुहितुर्वहनंकरोतीतीदंविश्वंभुवनंसमेती।
मानिचसर्वाणिभूतान्यभिसमागच्छंतियमस्यमातापर्युह्यमानामहतोजाया।

विवस्वतोननाशोरात्रिरादित्यस्योदितोदयंतद्धीयते॥११॥ सविताव्याख्यातस्तस्यका
लोयदाद्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवतितितस्येषाभवति॥१२॥ विश्वारूपाणिप्रति
मुंचतेकविः॥ऋक॥ सर्वाणिप्रज्ञानानिप्रतिमुंचतेमेधावीकविःक्रांतदर्शनोभवति
च४ कवतेर्वाप्रसुवतिभद्रंद्विपाद्भ्यश्चतुष्पाद्भ्यश्चव्यचिख्यपन्नाकंसविता वरणीयः प्रया
णमनूषसोविराजत्यधोरामःसावित्रःइतिपशुसमाम्नायेविज्ञायतेकस्मात्सामान्या
दित्यधस्तात्तद्वेलायांतमोभवत्येतस्मात्सामान्यादधस्ताद्रामोधस्तात्कृष्णःकस्मात्सा
मान्यादित्यग्निंचित्वानरामामुपेयाद्रामारमणायोपेयतेनधर्मायकृष्णजातीयैतस्मा

नि·उ·६ त्सामान्यात्कृकवाकुःसावित्रः इतिपशुसमाम्नायेविज्ञायतेकस्मात्सामान्यादितिकालानु
६६ वादंपरीत्यकृकवाकोःपूर्वंशब्दानुकरणंवचेरुत्तरंभगोव्याख्यातस्तस्यकालःप्रागुत्स
र्पणात्तस्यैषाभवति॥१३॥प्रातर्जितंभगमुग्रंहुवेम॥ ऋक्॥प्रातर्जितंभगमुग्रंहूये
मवयंपुत्रमदितेर्योविधा रयितासर्वस्याध्रश्चिद्यंमन्यमानः आढ्योवुर्दरिद्रस्तुर
रते३ श्चित्तुरः इतियमनामत र्वोत्वरतेर्वात्वरयातूर्णगतिर्यमोराजाचिद्यंभगंभक्षीत्या
हांधोभगः इत्याहुरनुत्सृप्तोनदृश्यतेप्राशित्रमस्याक्षिणीनिर्जघानेतिचब्राह्मणंज राम·
नंभगोगच्छतीतिवाजननंगच्छत्यादित्यः उदयेनसूर्यःसर्तेर्वासुवतेर्वास्वीर्यतेर्वात ६६

शु। क्रं। ते अन्यद्यजतंते
अन्य द्विषुरूप अहनि द्यौरिवा

स्येषाभवति॥१४॥ उदुत्यंजातवेदसं॥ ऋक्॥ उद्वहंतितंजातवेदसंरश्मयःकेतवःस
र्वेषांभूतानांदर्शनायसूर्यमितिकमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत्तस्येषापराभवति॥१५॥
चित्रंदेवानामुदगादनीकं॥ ऋक्॥ चायनीयंदेवानामुद्गमदनीकंख्यानंमित्रस्यवरु
तू णस्याग्नेश्चापूपुरोद्यावापृथिव्योचांतरिक्षंचमहत्वेनतेनसूर्यऽआत्माजंगमस्यच
स्थावरस्यचाथयद्रश्मिपोषंपुष्यतितत्पूषाभवतितस्येषाभवति॥१६॥ शुक्रंतेअन्य
द्यजतंतेऽअन्यत्॥ ऋक्॥ शुक्रंतेअन्यल्लोहितंतेऽअन्यद्यजतंतेऽअन्यद्यज्ञियंतेऽअ
न्यद्विषमरूपेतेऽअहनीकर्मद्यौरिवचासिसर्वाणिप्रज्ञानान्यवस्यन्नवन्भाजन

वतीतेपूषन्निहदंतिरस्कृतस्यैषापराभवति॥१७॥पथस्पथःपरिपतिंवचस्याकामेन
कृतोअभ्यानळर्कं॥सनोरासच्छुरुधश्चंद्राग्राधियंधियंसीषधातिप्रपूषा॥पथस्पथो
धिपतिंवचनेनकामेनकृतो[illegible]भ्यानळर्कमभ्यापन्नोर्कमितिवासनोददातुचायनीया
ग्राणिधनानिकर्मकर्मचनःप्रसाधयतुपूषेत्यथयद्विषितोभवतितद्विष्णुर्भवति
विष्णुर्विशतेर्वाव्यश्नोतेर्वातस्यैषाभवति॥१८॥इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदं॥
समूळ्हमस्यपांसुरे॥यदिदंकिंचतद्विक्रमतेविष्णुस्त्रिधानिधत्तेपदंत्रेधाभावाय
पृथिव्यामंतरिक्षेदिवीतिशाकपूणिःसमारोहणेविष्णुपदेगयशिरसीत्यौर्णवाभःसमू

ळ्हमस्यपांसुरे प्यायनेंतरिक्षेपदंनदृश्यतेपिवोपमार्थेस्यात्समूळ्हमस्यपांसुलइ
वपदंनदृश्यतइतिपांसवःपादैःसूयंतइतिवापंनाःशेरतइतिवापंसनीयाभवंतीतिवा॥
१९॥ विश्वानरोव्याख्यातंस्तस्यैषनिपातोभवत्यैंद्र्यामृचि॥२०॥ विश्वानरस्यवस्पतिमनान
तस्यशवसः॥एवैश्चचर्षणीनामू तीहुवेरथानां॥ विश्वानरस्यादित्यस्यानानतस्य
शवसोमहतोबलस्यैवैश्चकामैरयनैरवनैर्वाचर्षणीनांमनुष्याणामूत्याचपथ्यारथा
नामिंद्रमस्मिन्यज्ञेह्वयामिवरुणोव्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥२१॥ येनापावकचक्ष
साभुरण्यंतंजनांअनु॥त्वंवरुणपश्यसि॥भुरण्युरितिक्षिप्रनामभुरण्युःशकुनि

नि॰उ॰६
६८
३ द्या

भूरिमध्वानंनयतिस्वर्गस्यलोकस्या।पिवोक्तांतत्संपाती।भुरण्युरनेनपावकख्यानेन॥
भुरण्यंतंजनां।अनु॥त्वंवरुणपश्यसि॥तत्तेवयंस्तुमइतिवाक्यशेषोऽपिवोत्तरस्यां॥२२॥
येनापावकचक्षसा॥ऋक॥वि मेषिरज स्पृथ्वहा॥ऋक॥व्येषिद्यांरजश्चपृथुमहांतंलो
कंमहानिचमिमानोक्तुभीरात्रिभिःसहपश्यन्जन्मानिजातानिसूर्यापिवापूर्वस्यां॥२३॥
येनापावक॥ऋक॥प्रत्यङ्देवानांविशः॥ऋक॥प्रत्यङ्ङिदंसर्वमुदेषिप्रत्यङ्ङिदंज्योति
रुच्यतेप्रत्यङ्ङिदंसर्वमभिविपश्यसीत्यपिवैतस्यामेव॥२४॥येनापावकचक्षसा॥ऋ
क॥तेननोजनानभिविपश्यसिकेशीकेशारश्मयस्तैस्तद्वान्भवतिकाशनाद्वाप्र

राम॰
६८

काशनाद्वातस्यैषाभवति॥२५॥केश्य~~श~~ग्निंकेशीविषं॥ऋक्॥केश्यग्निंचविषंचवि
षमित्युदकनामविस्नातेर्विपूर्वस्यस्नातेःशुध्यर्थस्यविपूर्वस्यवासचतेर्द्यावापृथि
व्यौचधारयतिकेशीदंसर्वमिदमभिविपश्यतिकेशीदंज्योतिरुच्यतइत्यादित्यमाहा
थाप्येतेऽइतरेज्योतिषीकेशिनीऽउच्येतेधूमेनाग्नीरजसाचमध्यमस्तेषामेषासा
धारणाभवति॥२६॥त्रयःकेशिनऽऋतुथाविचक्षते॥ऋक्॥त्रयःकेशिनऽऋतुथा
विचक्षतेकालेकालेभिविपश्यंतिसंवत्सरेवपतऽएकऽएषामित्यग्निःपृथिवींदहति
सर्वमेकोभिविपश्यतिकर्मभिरादित्योगतिरेकस्यदृश्यतेनरूपंमध्यमस्याथयद्रश्मि

भिरभिप्रकंपयन्नेतितद्वृषाकपिर्भवतिवृषाकंपनस्तस्यैषाभवति॥२७॥पुनरेहिवृषाक
पे॥ऋक्॥पुनरेहिवृषाकपेसुप्रसूतानिवःकर्माणिकल्पयावहैस्यःएषःस्वप्ननंशनः
स्वप्नान्नाशयस्यादित्यःउदयेनसोस्तमेषिपथापुनःसर्वस्माद्यःइंद्रःउत्तरस्तमेतद्ब्रूमः
आदित्यंयमोव्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥२८॥यस्मिन्वृक्षेसुपलाशेदेवैःसंपिबते
यमः॥अत्रानोविश्पतिःपितापुराणाँअनुवेनति॥यस्मिन्वृक्षेसुपलाशेस्थानेवृतः
क्षयेवापिवोपमार्थेस्याद्वृक्षइवसुपलाशःइतिवृक्षोव्रश्चनात्पलाशंपलाशनाद्देवैः
संगच्छतेयमोरश्मिभिरादित्यस्तत्रनःसर्वस्यपातावापालयितावापुराणाननुका

दिवोधर्तासिंधुरापः समु[illegible]

विश्वेदेवासः श्रणवन्वचांसि [illegible] तीस॰

मयेताजः एकपादजनएकः पादः एकेनपादेनपातीतिवैकेनपादेनपिबतीतिवैको
स्यपादः इतिवा॥ एकंपादंनोत्खिदतीसपिनिगमोभवतितस्यैषनिपातोभवतिवैश्व
देव्यामृचि॥२९॥ पावीरवीतन्यतुरेकपादजः॥ ऋक्॥ पविः शल्योभवतियद्विपुना
तिकायंतद्वत्पवीरमायुधंतद्वानिंद्रः पवीरवान्॥ अतितस्थौपवीरवानिसपिनिग
मोभवतितद्देवतावाक्पावीरवीपावीरवीचदिव्यावाक्तन्यतुस्तनित्रीवाचोन्यस्याः
अजश्चैकपाद्दिवोधारयितासिंधुश्चापश्चसमुद्रियाश्चसर्वेचदेवाः सरस्वतीचस
हपुरंध्यास्तुत्याप्रयुक्तानिधीभिः कर्मभिर्युक्तानिश्रण्वंतुवचनानीमानीतिद्वथि

त्वज एक॰ पात्पृथिवी समुद्रः॥ विश्वेदेवा॰ सत्ता
द धोहुवानास्तु तामंत्राः॰ प॰ वि श्र अवंतु॰

नि॰उ॰६ वीव्याख्याताऽतस्याः एष निपातो भवत्यैंद्राग्न्यामृचि ॥३०॥ यदिंद्राग्नी परमस्यां पृथि
७० व्यां॥ ऋ॰ ॥ इति सा निगदव्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भवति पावमान्या
मृचि ॥३१॥ पवित्रवंतः परि वाचमासते ॥ ऋ॰ ॥ पवित्रवंतो रश्मिवंतो माध्यमि
का देवगणाः पर्यासते माध्यमिकां वाचं पितैषां प्रत्नः पुराणो भिरक्षति व्रतं कर्मम
हः समुद्रं वरुणास्तिरोंतर्दधासयधीराः ॥ शक्नुवंति धरुणो षूदकेषु कर्मणः आरं
भमारब्धुमजः एकपाद्व्याख्यातः पृथिवी व्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तेषामेष नि राम॰
पातो भवत्यपरस्यां बहुदेवतायामृचि ॥३२॥ उत नो हिर्बुध्न्यः शृणोतु ॥ ऋ॰ ॥ अ ७०

पिचनोहिर्बुध्न्यःअपोनजश्चैकपात्पृथिवीचसमुद्रश्चसर्वेचदेवाःसत्यवृधोवाय
ज्ञवृधोवाद्रूयमानामंत्रैःस्तुतामंत्राःकविशस्ताभवंतुमेधाविशस्तादध्यङ्ःप्र
त्यक्तोध्यानमितिवाप्रत्यक्तमस्मिंध्यानमितिवाथर्वाव्याख्यातोमनुर्मननात्तेषामे
षनिपातोभवत्यैंद्र्यामृचि॥३३॥यामथर्वामनुष्पिता॥ऋक्॥यामथर्वाचमनु
श्चपितामानवानांदध्यङ्चधियमतनिषततस्मिन्ब्रह्माणिकर्माणिपूर्वेन्द्रउक्थानि
चसंगच्छंतामर्चन्योनूपास्तेस्वाराज्यं॥३४॥अथातोद्युस्थानादेवगणास्तेषामादि
त्याःप्रथमागामिनोभवंत्यादित्याव्याख्यातास्तेषामेषाभवति॥३५॥इमागिरऽआ

नि॰उ॰ ६ दित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि॥ शृणोतु मित्रोऽर्यमा भगो नस्तुवि
७१ जातो वरुणो दक्षो अंशः॥ घृतस्नूर्घृतप्रस्नाविन्यो घृतप्रस्नाविण्यो घृतसानिन्यो घृ
तसारिण्यः इति वाकृतीरादित्येभ्यश्चिरं जुह्वा जुहोमि चिरं राजभ्यः इति वा शृणो
तु नः इमा गिरो मित्रश्चार्यमा च भगश्च बहुजातश्च धाता दक्षो वरुणोंशश्चांशोनु
२ षैं ना व्याख्यातः॥ सप्त ऋषयो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति॥ ३६॥ सप्त ऋषयः प्रति
हिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं॥ सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अ राम॰
स्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ॥ सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे रश्मय आदित्ये सप्त रक्षं ७१

तिसद्मप्रमादंसंवत्सरमप्रमाद्यंतःसम्प्रापनानिऽएवंस्वपतोलोकमस्तमितमादि
संयंतितत्रजागृतोस्वप्नजौसत्रसदौत्वदेवौवाय्वादित्यावित्यधिदैवतमथाध्यात्मं
सप्तऽऋषयःप्रतिहिताःशरीरेषळिंद्रियाणिविद्यासप्तम्यात्मनिसप्तरक्षंतिसद्म
प्रमादंशरीरमप्रमाद्यंतिसम्प्रापनानीमान्येवस्वपतोलोकमस्तमितमात्मानंयंतित
त्रजागृतोस्वप्नजौसत्रसदौत्वदेवौप्राज्ञश्चात्मातैजसश्चेसात्मगतिमाच्चषैतेषामे
षापराभवति॥३७॥तिर्यग्बिलश्चमसऽऊर्ध्वबुध्नोयस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपं॥
अत्रासतऋषयःसप्तसाकंयेऽअस्यगोपामहतोबभूवुः॥तिर्यग्बिलश्चमसः

निउ६
७२

ऊर्ध्वबंधनऽऊर्ध्वबोधनोवायस्मिन्यशोनिहितंसर्वरूपमत्रासतऽऋषयःसप्त
सहादित्यरश्मयोयेऽअस्यगोपामहतोबभूवुरित्यधिदैवतमथाध्यात्मंतिर्यग्बिल
श्चमसऊर्ध्वबंधनऽऊर्ध्वबोधनोवायस्मिन्यशोनिहितंसर्वरूपमत्रासतऽऋष
यःसप्तसहेंद्रियाणियान्यस्यगोप्तृणिमहतोबभूवुरित्यात्मगतिमाचष्टेदेवान्याख्या
तास्तेषामेषाभवति॥३८॥देवानांभद्रास्कुमतिर्ऋजूयतां॥ऋऋ॥देवानांवयंकल्या सुमतौ २
ण्यांमतौऋजुगामिनामृतुगामिनामितिवादेवानांदानमभिनोनिवर्ततांदेवानां राम·
सख्यमुपसीदेमवयंदेवानआयुःप्रवर्धयंतुचिरंजीवनायविश्वेदेवाःसर्वेदेवास्त ७२

षामेषाभवति॥३९॥ओमासश्चर्षणीधृतोविश्वेदेवासऽआगत॥दाश्वांसोदाशु
षःसुतं॥अवितारोँव नीयावामनुष्यधृतःसर्वैश्चदेवाइहागछतदत्तवंतोदत्त
वतःसुतमितितदेतदेकमेववैश्वदेवंगायत्रंतृचंदशतयीषुविद्यतेयत्तुकिंचिद्ब
हुदैवतंतद्वैश्वदेवानांस्थानेयुज्यतेयदेवविश्वलिंगमितिशाकपूणिरनसंतग
तस्त्वेषउद्देशोभवतिबभ्रुरेकःइतिदशाद्विपदाअलिंगाभूतांशःकाश्यपऽआ
श्विनमेकलिंगमभितष्टीयंसूक्तमेकलिंगंसाध्यादेवाःसाधनात्तेषामेषाभवति॥
४०॥यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवाः॥ऋक्॥यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवाऽअग्निनाग्निमय

नि॰उ॰६
७३
त

जंतदेवाऽअग्निः पशुरासीत्तमालभंततेनायजंतेतिच ब्राह्मणं॥ तानिधर्माणिप्र
यमान्यासन्॥ तेहनाकंमहिमानः समसेवंतयत्रपूर्वेसाध्याः संतिदेवाः साधना
द्युस्थानोदेवगणः इतिनैरुक्ताः पूर्वंदेवयुगमित्याख्यानं वसवोयद्विवसतेसर्वम
ग्निर्वसुभिर्वासवः इतिसमाख्यातस्मात्पृथिवीस्थानाः इंद्रोवसुभिर्वासवः इति
समाख्यातस्मान्मध्यस्थानावसवः आदित्यरश्मयोविवासनात्तस्माद्युस्थानास्ते
षामेषांभवति॥४१॥ ऊमावोदेवाः सदनमकर्मयः आजग्मुः सवनमिदंजुषा
णाः॥ जक्षिवांसःपपिवांसश्चविश्वेस्मेधत्तवसवोवसूनि॥ स्वागमनान्विवोदेवाः

राम॰
७३

स्रपथान्यकर्मीयः आगछतसवनानीमानिजुषाणांखादितवंतःपीतवंतश्चसर्वे
स्मास्रु धत्तवसवोवसूनितेषामेषापराभवति॥ ४२॥ ज्मयाः अत्रवसवोरंतदेवाः
ऋक्॥ ज्मयाः अत्रवसवोरमंतदेवाःज्मापृथिवीतस्यांभवाः उरौचांतरिक्षेमर्जयंतगमयं
तरमयंतशुभ्राःशोभमानाअर्वाचः एनान्पथोबहुजवाःकुरुध्वंशृणुतदूतस्यजग्मुषोनो
स्याग्नेर्वाजिनोमाख्यातास्तेषामेषाभवति॥ ४३॥ शंनोभवंतुवाजिनोहवेषुदेवताता
द्रु २ मित[illegible]वःस्वर्काः॥ जंभयंतोहिंवृकंरक्षांसिसनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः॥ सुखानोभवंतुवा
जिनोह्वानेषुदेवतातौयज्ञेमितद्रवःसुमितद्रवःस्वर्काः स्वंचनाः इतिवास्व[illegible]नाः इतिवा
र्चे १

नि॰उ॰६
७८

स्वर्चिपः इति वा जंभयंतो हिं च वृकं च रक्षांसि च क्षिप्रमस्मद्धावयंत्वमीवा देवाश्वाः इति
वा देवपत्न्यो देवानां पत्न्यस्तास्तासामेषा भवति॥४४॥ देवानां पत्नीरुशतीरवंतु नः प्रावंतु न
स्तुजये वाजसातये॥ याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यछत॥
देवानां पत्न्यः उशासो वंतु नः प्रावंतु नस्तुजये पत्यजननाय चान्नसंसननाय च याः पा
र्थिवासो याः अपामपि व्रते कर्मणि ता नो देव्यः सुहवाः शर्म यछंतु शरणं तासामेषाप
रा भवति॥४५॥ उत ग्ना व्यंतु देवपत्नीरिंद्राण्य१ग्नाय्यश्विनी राट्॥ आ रोदसी वरुणा
नी शृणोतु व्यंतु देवीर्य ऋतुर्जनीनां॥ अपि च ग्ना व्यंतु देवपत्न्यः इंद्राणींद्रस्य पत्नी

राम॰
७८

ग्नाय्यग्नेःपत्न्यश्विन्यश्विनोःपत्नीराड्भ्राजतेरोदसीरुद्रस्यपत्नीवरुणानीच्चवरुणस्य
पत्नीर्व्यंतुदेव्यःकामयंतांयःऋतुःकालेजायानांयःऋतुःकालेजायानां॥४६॥
अथातोद्युस्थानावसातिषुस्मेहेहजाताप्रातर्युजाप्रातर्यजध्वमुषस्तच्चित्रमिताऽउ
त्याःस्कःकिंसुकंवृषाकपाय्यपागूहंत्वष्टादुहित्रेसविताविश्वारूपाणिप्रातर्जितमुदु
त्यंचित्रंशुक्रंतेपथस्पथइदंविष्णुर्विश्वानरोआख्यातोविश्वानरस्ययेनापावकेति
चतुष्कंकेश्यऽग्निंत्रयःकेशिनःपुनरेहियस्मिन्वृक्षेपावीरवीयदिंद्राग्नीपवित्रवंतःउ
तनोहिर्यामथर्वाथातोद्युस्थानादेवगणाइमागिरःसप्तऋषयस्तिर्यग्बिलोदेवानांभ

द्रौंमा सौयज्ञेन स्कगावो देवाञ्जमयाः अत्रशंनो भवंतु देवानांपत्नीरुत ग्ना व्यंतु षट् त्वष्टा
रिंशात्॥ इति निरुक्ते उत्तरषट्के षष्ठोऽध्यायः॥ ॐ अथेमा अतिस्तुतयः इत्याचक्षते
पिवा संप्रत्ययः एवस्यान्महाभाग्याद्देवतायाः सोऽग्निमेव प्रथममाह त्वमग्ने द्युभिस्त्वमा
शुशुक्षणिरिति यथैतस्मिन्सूक्ते न हि त्वदारे निमिषश्चनेशः इति वरुणस्याथैषेंद्र
स्य॥१॥ यद्द्याव इंद्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः॥ न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्याः अनु[illegible]जातम
ष्टरोदसी॥ यदि त इंद्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्युर्न त्वा वज्रिन्सहस्रमपि
सूर्या न द्यावापृथिव्यावप्यभ्यश्नुवीतामित्यथैषादित्यस्य॥२॥ यदुदंचो वृषाकपे॥ क्रू॥

यदुदंचोवृषाकपेगृहमिंद्राजगमत क्वस्यपुल्वघोमृगः क्वस्यह्लादीमृगोमृगोमार्ष्टेर्गति
कर्मणः कमगमद्देशंजनयोपनः सर्वस्माद्य इंद्र उत्तरस्तमेतद्ब्रूमः आदित्यमथैषादि
त्यरश्मीनां ॥३॥ विहिसोतोरसृक्षत नेंद्रंदेवममंसत ॥ यत्रामदद्वृषाकपिरर्यः पुष्टेषुम
त्सखाविश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ व्यसृक्षत हि प्रसवाय नचैंद्रं देवममंसत यत्रामाद्यद्वृ
षाकपिरर्य ईश्वरः पुष्टेषु पोषेषु मत्सखा मम सखा मदनसखा येनः सखायस्तैः स
हेति वा सर्वस्माद्य इंद्र उत्तरस्तमेतद्ब्रूमः आदित्यमथैषाश्विनौ ॥४॥ सृण्येव जर्भ
री तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका ॥ उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं म

नि॰ उ॰ ७
७६

रायु॥सृण्येवेतिद्विविधासृणिर्भवतिभर्त्ताचहंताचतथाश्विनौचापिभर्तारौजर्भरीभ
र्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतूहंतारौ॥नैतोशेवतुर्फरीका॥नितोशस्यापत्यंनैतोशंनैतोशे पर्फरी २
वतुर्फरीक्षिप्रंहंतारौ॥उदन्यजेवजेमनामदेरू॥उदन्यजेवेत्युदकजेइवरत्नेसामुद्रेचां
द्रमसेवाजेमनेजयमनेजेमनामदेरू॥तामेजराय्वजरंमरायु॥एतज्जरायुजंशरी
रंशरदमजीर्णमथैषासोमस्य॥५॥तरत्समंदीधावतिधारासुतस्यांधसः॥तरत्स
मंदीधावति॥तरतिसपापंसर्वंमंदीयस्तोतिधावद्गच्छत्यूर्ध्वांगतिं॥धारासुतस्यांध राम॰
सः॥धारयाभिषुतस्यसोमस्यमंत्रपूतस्यवाचास्तुतस्याथैषायज्ञस्य॥६॥चत्वारि ७६

ति २

शृंगात्रयोऽअस्यपादाः॥ऋक्॥चत्वारिशृंगेतिवेदावाएतउक्तास्त्रयोस्यपादाऽइतिसवनानित्रीणि
द्वेशीर्षिप्रायणीयोदयनीयेसप्तहस्तासःसप्तछंदांसित्रिधाबद्धस्त्रेधाबद्धोमंत्रब्राह्मणकल्पैर्वृ
षभोरोरवीतिरोरवणमस्यसवनक्रमेणाऋग्भिर्यजुर्भिःसामभिर्यदेनमृग्भिःशंसंतियजु
र्भिर्यजंतिसामभिःस्तुवंतिमहोदेवइत्येषहिमहान्देवोयद्यज्ञोमर्त्यांऽआविवेशेत्येषहिमनुष्या
नाविशतियजनायतस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय॥१॥स्वर्यंतोनापेक्षंतऽआद्यांरोहंतिरोदसी॥
यज्ञंयेविश्वतोधारंसुविद्वांसोवितेनिरे॥स्वर्गतछंतऽईजानावानेक्षंतेतेसुमेवलोकंगतवंतमीक्ष
तमिति॥आद्यांरोहंतिरोदसी॥यज्ञंयेविश्वतोधारंसर्वतोधारंसुविद्वांसोवितेनिरऽइत्यथेषावश्चः

नि॰उ॰७
७७

प्रवल्हितेवा॥८॥चत्वारिवाक्परिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः॥गुहात्रीणिनि
हितानेंगयंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंति॥चत्वारिवाचःपरिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणा
येमेधाविनोगुहायांत्रीणिनिहितानिनार्थंवेदयंतेगुहागूहतेस्तुरीयंत्वरतेःकतमानितानिच
त्वारिपदान्योंकारोमहाव्याहृतयश्चेत्यार्षंनामाख्यातेचोपसर्गनिपाताश्चेतिवैयाकरणा
मंत्रः कल्पोब्राह्मणंचतुर्थीव्यावहारिकीतियाज्ञिकाःऋचोयजूंषिसामानिचतुर्थीव्या
वहारिकीतिनैरुक्ताःसर्पाणांवाग्वयसांक्षुद्रस्यसरीसृपस्यचतुर्थीव्यावहारिकीत्येकेपशु
षुतूणवेषुमृगेष्वात्मनिचेत्यात्मप्रवादाअथापिब्राह्मणंभवति सावैवाक्सृ॥ ॥

राम॰
७७

ष्टाचतुर्द्धाव्यभवदेष्वेवलोकेषुत्रीणिपशुषुतुरीयंयापृथिव्यांसाग्नौसारथंतरेयांतरिक्षेसावायौसावामदेव्येयादिविसादित्येसाबृहतिसास्तनयित्नौवथपशुषुततोयावागत्यरिच्यततांब्राह्मणेष्वदधुस्तस्माद्ब्राह्मणाऽउभयींवाचंवदंतियाचदेवानांयाचमनुष्याणामित्यथैषाक्षरस्य॥१॥ ऋचोऽअक्षरेपरमेव्योमन्यस्मिन्देवाऽअधिविश्वेनिषेदुः॥ यस्तन्नवेदकिमृचाकरिष्यतियऽइत्तद्विदुस्तऽइमेसमासते॥ ऋचोऽअक्षरेपरमेव्यवनेयस्मिंदेवाअधिनिषण्णाःसर्वेयस्तंनवेदकिंसऋचाकरिष्यतियऽइत्तद्विदुस्तःइमेसमासतऽइतिविदुषऽउपदिशातिकतमत्तदेतदक्षरमोमित्येषावागितिशाकपूणि

नि॰तु॰७ ऋचश्चह्यक्षरेपरमेव्यवनेधीयंतेनानादेवतेषुचमंत्रेष्वेतद्धवाएतदक्षरंयत्सर्वांत्रयीं
७८ विद्यांप्रतिप्रतीतिचब्राह्मणं॥१०॥आदित्यःइतिपुत्रःशाकपूणेरेषगर्भवतियदेन
मर्चंतिप्रसूतःसर्वाणिभूतानितस्ययदन्यन्मंत्रेभ्यस्तदक्षरंभवतिरश्मयोत्रदेवाउच्यं
तेयऽएतस्मिन्नधिनिषण्णाःइत्यधिदैवतमथाध्यात्मंशरीरमत्रऽऋगुच्यतेय गु४
देनेनार्चतिप्रसूतःसर्वाणींद्रियाणितस्ययदविनाशिधर्मंतदक्षरंभवतींद्रियाण्य
नै२ त्रदेवाउच्यंतेयान्यस्मिन्नात्मन्येकंभवंतीत्यात्मप्रवादाः॥११॥अक्षरन्नक्षरतिन राम॰
क्षीयतेवाक्षरंभवतिवाचोक्षःइतिवाक्षोयानस्यांजनात्तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसामा ७८

यद्ब्राह्मणाः संयजंतेसखायः॥अत्राहत्वंविजहुर्वे
द्याभिरोहब्रह्माणोविचरंत्युत्वे॥

ढो१ न्यादित्ययंमंत्रार्थचिंताभ्यूहोभ्यूळ्होपिश्रुतितोपितर्कतोनतु पृथक्त्वेनमंत्रानिर्वक्त
व्याःप्रकरणशऽएवतुनिर्वक्तव्यानह्येषुप्रत्यक्षमस्त्यनृषेरतपसोवापारोवर्यवित्त
तुखलुवेदितृषुभूयोविद्यःप्रशस्योभवतीत्युक्तंपुरस्तान्मनुष्यावाऋषिषूत्क्रामत्सुदे
वानब्रुवन्कोनऽऋषिर्भविष्यतीतितेभ्यऽएतंतर्कमृषिंप्रायच्छन्मंत्रार्थचिंताभ्यूहमभ्यू
३ ढं [illegible]मभ्यूळ्हंतस्माद्यदेवकिंचानूचानोभ्यूह[illegible]र्षंतद्भवति॥१२॥हृदातष्टेषुमनसोजवेषु॥ त्या३
ऋक्॥हृदातष्टेषुमनसांप्रजवेषुयद्ब्राह्मणाःसंयजंतेसमानाख्यानाऽऋत्विजोत्रा
हत्वंविजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिःप्रवृत्तिभिरोहब्रह्माणऽऊहब्रह्माणऽऊहएषांब्र

श्री १

नि·उ·७ त्येतिवासेयंविद्या ँ तिमतिबुद्धिस्तस्यास्तपसापारमीप्सितव्यंतदिदमायुरिच्छतान
७९ निर्वक्तव्यंतस्माच्छंदःसुशेषाऽउपेक्षितव्याअथागमोयांयांदेवतांनिराहतस्यास्तस्या
स्य२ स्ताद्भाव्यमनुभव ँ नुभवति॥१३॥व्याख्यातंदैवतंयज्ञांगंचाथातऽऊर्ध्वमार्गगतिंव्या ग३
ख्यास्यामःसूर्यऽआत्मेत्युदितस्यहिकर्मद्रष्टायेतदनुप्रवदंत्यथैतंमहांतमात्मानमे
षगणःप्रवदंतींद्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरित्यथैषमहानात्मात्मजिज्ञासयात्मानंप्रो
वाचाग्निरस्मिजन्मनाजातवेदाऽअहमस्मिप्रथमजाऽइत्येताभ्यां॥१४॥अग्निरस्मि राम·
जन्मनाजातवेदाः॥ऋक्॥अहमस्मिप्रथमजाऽऋतस्यपूर्वंदेवेभ्योअमृतस्यनाभिः॥ ७९

योमाददातिसःइदेवमावाःअहमन्नमन्नमदंतमद्मीतिसहस्राखाप्रादुर्बभूवैवंतैआ
जहारायतमात्मानमभ्यात्मजमंतिकमन्यस्माःआचक्षेति॥१५॥अपश्यंगोपामनिप
द्यमानमाचपराचपथिभिश्चरंतं॥ससध्रीचीःसविषूचीर्वसानःआवरीवर्तिभुवनेष्वं
तः॥आवरीवर्तिभुवनेष्वंतरित्येषमहात्मासत्वलक्षणस्तत्परंतद्ब्रह्मतत्सत्यंतत्स
लिलंतदव्यक्तंतदस्पर्शंतदरूपंतदरसंतदगंधंतदमृतंतच्छुक्लंतन्निष्ठोभूतात्मा
सैषाभूतप्रकृतिरित्येकेतत्क्षेत्रंतज्ज्ञानात्क्षेत्रज्ञमनुप्राप्यनिरात्मजमयेषमहाना
त्मात्रिविधोभवतिसत्वंरजस्तमःइतिसत्वंतुमध्येविशुद्धंतिष्ठत्यभितोरजस्तमसीः

त्य

इतिकामद्वेषस्तमः द्वं [illegible] विज्ञातस्त्वविशुध्यतोविभूतिंकुर्वतः क्षेत्रज्ञएषयत्स्थायकल्प
तेंप्रतिभातिलिंगोमहानात्मातमोलिंगोविद्याप्रकाशलिंगस्तमोपिनिश्चयलिंगः आ
काशः॥१६॥ आकाशगुणः शब्दः आकाशाद्वायुर्द्विगुणस्पर्शेनवायोर्ज्योतिस्त्रिगु
णंरूपेणज्योतिषः आपश्चतुर्गुणारसेनाद्भ्यः पृथिवीपंचगुणागंधेनपृथिव्याभू
तग्रामस्थावरजंगमास्तदेतद्दहयुगसहस्रंञ्रागतिंतस्यांतेस्कपुष्पसन्नंगानिप्रसाह
रतिभूतग्रामाः पृथिवीमपियंतिपृथिव्यपः आपोज्योतिषंज्योतिर्वायुंवायुराकाश
माकाशोमनोमनोविद्यांविद्यामहांतमात्मानंमहानात्माप्रतिभांप्रतिभाप्रकृतिंसा

स्वपितियुगसहस्रंरात्रिस्तावेतावहोरात्रावजस्रंपरिवर्तेतेसकालस्तदेतदहर्भव
तियुगसहस्रपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणोविदूरात्रिंयुगसहस्रांतांतेहोरात्रविदोजनाऽइति॥
१७॥ तंपरिवर्तमानमन्योनुप्रवर्ततेस्रष्टाद्रष्टाविभक्तातिमात्रोहमितिगम्यतेसमिथ्या
दर्शनेदंपावकंमहाभूतेषुविरोध्वाकाशाद्वयोःप्राणश्चक्षुश्चवक्तारंचतेजसोऽप्सुस्ने
हंपृथिव्यामूर्तिःपार्थिवांस्त्वष्टोगुणान्विद्यात्रीन्मातृतस्त्रीन्पितृतोस्थिस्नायुमज्जा
नःपितृतस्त्वङ्मांसशोणितानिमातृतोन्नपानमिसष्टोसौयंपुरुषःसर्वमयःसर्वज्ञा
नोपिक्लि सः॥१८॥ समयद्यनुरुध्यतेतद्भवतियदिधर्मोनुरुध्यतेतद्देवोभवतियद्वा

नि.उ.७ नमन्तुरुध्यतेतदमृतोभवतियद्विकाममन्तुरुध्यतेसंच्यवतेऽइमांयोनिंसंदध्यात्तदि
८१ दमत्रमतंश्लेष्मारेतसःसंभवतिश्लेष्मणोरसोरसाच्छोणितंशोणितान्मांसंमांसा
न्मेदोमेदसःस्नावास्नाव्नोऽस्थीन्यस्थिभ्योमज्जामज्जातोरेतस्तदिदंयोनौरेतःसिक्तंपुरुषः
संभवतिशुक्रातिरेकेपुमान्भवतिशोणितातिरेकेस्त्रीभवतिद्वाभ्यांसमेननपुंसको
भवतिशुक्रभिन्नेनयमोभवतिशुक्रशोणितसंयोगान्माँ पितृसंयोगाच्चतत्कथमि तृ २
दंशरीरंपरंसंयम्यतेसौम्योभवत्येकरात्रोषितंकललंभवतिपंचरात्राद्बुद्बुदाःसप्त राम.
सत्रात्पेशीद्विःसप्तरात्रादर्बुदःपंचविंशतिरात्रःस्वस्थितोघनोभवतिमासमात्रात्क ८१

ठिणोभवतिद्विमासाभ्यंतरेशिरःसंपद्यतेमासत्रयेणग्रीवाव्यादेशोमासचतुष्केणत
ग्व्यादेशःपंचमेमासेनखरोमव्यादेशःषष्ठेमुखनासिकाक्षिश्रोत्रंचसंभवतिसप्तमे
चलनसमर्थोभवत्यष्टमेबुध्याध्यवस्यतिनवमेसर्वांगसंपूर्णोभवति॥मृतश्चाहंपु
नर्जातोजातश्चाहंपुनर्मृतः॥नानायोनिसहस्राणिम [redacted] योषितानियानिवै॥आ
हाराविविधाभुक्ताःपीतानानाविधास्तनाः॥मातरोविविधादृष्टाःपितरःसुहृदस्त
था॥अवाङ्मुखःपीड्यमानोजंतुश्चैवसमान्वितः॥सांख्यंयोगंसमभ्यस्येत्पुरुषंवा
पंचविंशकमितिततश्चदशमेमासेप्रजायतेजातश्चवायुनास्पृष्टस्तन्नस्मरतिज

नि॰उ॰१ न्ममरणमंतेचशुभाशुभंकर्मैंतछरीरस्यप्रामाण्यं॥१९॥अष्टोत्तरंसंधिशतमष्टाक
८२ पालंशिरःसंपद्यतेषोडशवपापलानिनवस्नायुशतानिसप्तशतंपुरुषस्यमर्मणामर्द्ध
चतस्रोरोमाणिकोट्योहृदयंह्यष्टकपालानिद्वादशकपालानिजिह्वावृषणोह्यष्टकप
पौंतितोपस्थगुदपायुवेतन्मूत्रपुरीषंकस्मादाहारपानसिक्तत्वादनुपचितकर्मणावन्मो
तं३ न्यंजायतेइतिविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेपूर्वप्रज्ञाचमहत्स्यज्ञानतमसिमग्नोजरराम
रणक्षुत्पिपासाशोकक्रोधलोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयात्मकैंर्द्वंद्वैर राम॰
भिभूयमानःसोस्मादार्जवंजवीभावानांतन्निर्मुच्यतेसोस्मापान्नंमहाभूमिकावच्छ ८२

रीरांनिमेषमात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिरधिपरीसंतेजसं शारीरं कृत्वा कर्मणोनुरूपं फलम
नुभूय तस्य संक्षये पुनरिमं लोकं प्रतिपद्यते ॥२०॥ अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यामुत्सृ
ज्य महत्तपस्तेपिरे चिरेण वेदोक्तानि वा कर्माणि कुर्वंति ते धूममभिसंभवंति धूमाद्रा
त्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्दक्षिणायनं दक्षि[redacted]यनात्पितृलोकं
पितृलोकाच्चंद्रमसं चंद्रमसो वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेरोषधयश्चैतद्भूत्वा तस्य संक्षये पुन
रेवेमं लोकं प्रतिपद्यते ॥२१॥ अथ ये हिंसामुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेपिरे ज्ञानो
क्तानि वा कर्माणि कुर्वंति तेर्चिरभिसंभवंत्यर्चिषोहरह्न ऽआपूर्यमाणपक्षमापूर्य

नि.उ.७ माणपक्षादुदगयनमुदगयनाद्देवलोकंदेवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतंवैद्युतान्मा
८२ नसंमानसःपुरुषोभूत्वाब्रह्मलोकमभिसंभवंतितेनपुनरावर्तंतेशिष्टादंदशूकाय
तः इदंनजानंतितस्मादिदंवेदितव्यमथाप्याह ॥२२॥ नतंविदाथयइमाजजानान्यद्यु
ष्माकमंतरंबभूव ॥ नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपऽउक्थशासश्चरंति ॥ नतंविद्या
याविदुषोयमेवंविद्वांसोवदंत्यक्षरंब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्माकमंतरमन्यदेषामंत
रंबभूवेतिनीहारेणप्रावृतातमसाजल्प्याचासुतृपउक्थशासःप्राणंसूर्येयसथ राम.
गामिनश्चरंसविद्वांसःक्षेत्रज्ञमनुप्रवदंत्यथाहोविद्वांसःक्षेत्रज्ञोनुकल्पतेतस्यतपसा ८२

जनितामतीनांप्रकाशकर्मणामादित्यरश्मीनांदिवोद्योतनकर्मणामादित्यरश्मीनांपृथिव्याःप्रथनकर्मणामादित्यरश्मीनामग्नेर्गतिकर्मणामादित्यरश्मीनांसूर्यस्यस्वीकरणकर्मणामादित्यरश्मीनामिंद्रस्यैश्वर्यकर्मणामादित्यरश्मीनांविष्णोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनामित्यधिदैवतमथाध्यात्मंसोमःआत्माप्येतस्मादेवेंद्रियाणांजनितेत्यर्थः॥अपिवासर्वाभिर्विभूतिभिर्विभृततःआत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे॥२५॥ब्रह्मादेवानांपदवीःकवीनामृषिर्विप्राणांमहिषोमृगाणां॥श्येनोगृध्राणांस्वधितिर्वनानांसोमःपवित्रमत्येतिरेभन्॥ब्रह्मादेवानामित्येषहि [illegible] ब्रह्माभवतिदेवानांदेवनकर्मणामादि

नि०उ०७ त्यरश्मीनांपदवीःकवीनामित्येषहिपदंवेत्तिकवीनांकवीयमानानामादित्यरश्मीनाम्
८५ षिर्विप्राणामित्सेषहिऋषिणोभवतिविप्राणांव्यापनकर्मणामादित्सरश्मीनांमहिषो
मृगाणामित्येषहिमहान्भवतिमृगाणांमार्गकर्मणामादित्यरश्मीनांश्येनोगृध्राणामि प३
तिश्येनःआदित्सोभवतिश्यायतेर्गतिकर्मणोगृध्रआदित्सोभवतिगृध्यतेंस्थानक
र्मणोयतःएतस्मिंस्तिष्ठतिस्वधितिर्वनानामित्सेषहिस्वयंकर्माण्यादित्सोधत्तेवना
नांवननकर्मणामादित्सरश्मीनांसोमःपवित्रमत्सेतिरेभन्नित्सेषहिपवित्रंरश्मी राम०
नामत्येतिस्तूयमानःएषःएवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतमथाध्यात्मंब्रह्मादेवा ८५

सह्यप्रमादमेसधास[illegible]ोभवतीति नासंततमिच्छेत्तेन सख्यमिच्छेद्देषहि सखाश्रेष्ठः संज्ञा
नातिभूतं भवद्भविष्यदिति ज्ञानात्कस्माज्जायते सखा कस्मात्सख्यते सह भूतेंद्रियैः शेर
ते महाभूतानि सेंद्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयती॥नित स्यपदापः प्रतिष्ठा शीलमुपशमः
आत्मा ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठते बंधो ज्ञानकृतो यात्मनो
महतः प्रथमं भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः॥२३॥ हंसः॥ घर्मः। यज्ञः। वेनः। मेधः।
कृमिः। भूमिः। विभुः। प्रभुः। शंभुः॥ राभुः॥ वधकर्मा। सोमः। भूतं। भुवनं। भविष्यत्। आपः।
महत्। व्योम। यशः। महः। स्वर्णीकं। स्मृतीकं। स्वृतीकं। सतीकं। सतीनं। गहनं। गभीरं। गह्वरं।

कं।अन्नं।हविः।सद्म।सदनं।ऋतं।योनिः।ऋतस्ययोनिः।सत्यं।नीरं।हविः।रयिः।सत्।पू
र्णं।सर्वं।अक्षितं।बर्हिः।नाम।सर्पिः।अपः।पवित्रं।अमृतं।इंदुः।हेम।स्वः।सर्गाः।शंबरं।
अंबरं।वियत्।व्योम।बर्हिः।धन्व।अंतरिक्षं।आकाशं।आपः।पृथिवी।भूः।स्वयंभूः।अध्वा।
पुष्करं।सगरः।समुद्रः।तपः।तेजः।सिंधुः।अर्णवः।नाभिंहृस्सः।ऊर्ध्वः।तत्।यत्।किं।
ब्रह्म।वरेण्यं।हंसः।आत्मा।भवति।वुधंसद्मानं।यद्वा हिष्ण्या।शारीराणि।अव्ययंचसं
कुरुते।यज्ञः।आत्मा।भवति।यदेनंतन्वतेथैतं महांतमात्मानमेतानिसूक्तान्येताऋ
चोनुप्रवदंति॥२८॥सोमःपवतेजनितामतीनां॥ऋक्।सोमःपवतेसोमःसूर्यःप्रसवना

नामित्ययमपिब्रह्माभवतिदेवानांदेवनकर्मणामिंद्रियाणांपदवीः कवीनामित्यय
मपिपदंवेत्तिकवीनांकवीयमानानामिंद्रियाणामृषिर्विप्राणामित्ययमपिऋषिणो ऋ
भवतिविप्राणांव्यापनकर्मणामिंद्रियाणांमहिषोमृगाणामित्ययमपिमहान्भव
तिमृगाणांमार्गणकर्मणामिंद्रियाणांश्येनोगृध्राणामितिश्येनऽआत्माभवतिश्यायते
र्ज्ञानकर्मणोगृध्राणींद्रियाणिगृध्यतेर्ज्ञानकर्मणोयतऽएतस्मिंस्तिष्ठतिस्वधितिर्व
नानामित्ययमपिस्वयंकर्माण्यातनिधत्तेवनानांवननकर्मणामिंद्रियाणांसोमःप
वित्रमत्येतिरेभन्नित्ययमपिपवित्रमिंद्रियाण्यत्येतिस्तूयमानोयमेवैतत्सर्वमनु

नि॰उ॰७ भवत्यात्मगतिमाचष्टे॥२६॥तिस्रोवाचईरयतिप्रवह्निः॥ऋक्॥वह्निरादित्योभव
८६ तिसतिस्रोवाचःप्रेरयत्यृचोयजूंषिसामान्यृतस्यादित्यस्यकर्माणिब्रह्मणोमतान्ये
षःएवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतमथाध्यात्मंवह्निरात्माभवतिसतिस्रोवाचःई
रयतिप्रेरयतिविद्यामतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनःकर्माणिब्रह्मणोमतान्ययमेवैत
३ ई त्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे॥२७॥सोमंगावोधेनवोवावशानाःसोमंविप्राम
तिभिःपृच्छमानाः॥सोमःसुतःपूयतेअज्यमानःसोमेअर्कास्त्रिष्टुभःसंनवंते॥ राम॰
एतऽएवसोमंगावोधेनवोरश्मयोवावश्यमानाःकामयमानाआदित्यंयंत्येवमे ८६

वसोमंविप्रारश्मयोमतिभिःपृच्छमानाःकामयमानाआदित्यंयंत्येवंसोमःस्तुतःपू मेव१
यतेअज्यमानएतमेवार्कोश्वास्त्रिषुभश्चसंनवंतेततः एतस्मिन्नादित्यएकंभवं
तीत्यधिदैवतमथाध्यात्ममेतः एवसोमंगावोधेनवः इंद्रियाणिवावश्यमानानि
कामयमानान्यात्मानंयंत्येवमेवसोमंविप्राः इंद्रियाणिमतिभिःपृच्छमानानिकाम
यमानान्यात्मानंयंत्येवमेवसोमःस्तुतःपूयतेः अज्यमानः इममेवात्माचसप्तऋ
षयश्चसंनवंतेतान्येतस्मिन्नात्मन्येकंभवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे॥२८॥अक्रान्त्स न्तैर२
मुद्रःप्रथमेविधर्मन्॥ऋक्॥अत्यक्रमीत्समुद्रंआदित्यःपरमेव्यवनेवर्षकर्मणा

निरु॰७
८७

जनयन्नूर्जौंभुवनस्यराजासर्वस्यराजावृषापवित्रेऽअधिसानोअव्येबृहत्सोमोवावृधे
स्कवानइंदुरित्यधिदैवतंथाध्यात्ममत्यक्रमीत्समुद्रऽआत्मापरमेव्यवनेज्ञानकर्मणाज
नयन्नूर्जौंभुवनस्यराजासर्वस्यराजावृषापवित्रेऽअधिसानोऽअव्येबृहत्सोमोवावृधे
स्कवानऽइंदुरित्यात्मगतिमाचष्टे॥२९॥महत्तत्सोमोमहिषश्चकार॥ऋक्॥महत्तत्सोमो
महिषश्चकारापांयद्गर्भोवृणीतदेवानांधिपत्यमदधादिंद्रेपवमानऽओजोजनयत्सूर्ये
ज्योतिरिंदुरादित्यइंदुरात्मा॥३०॥विधुंदद्राणंसमनेबहूनांयुवानंसंतंपलितोजगार॥ राम
देवस्यपश्यकाव्यंमहित्वाद्याममारसह्यःसमान॥विधुंविधमनशीलंदद्राणंदमनशी ८७

चं१ लंयुवानंद्रमसंपलितआदित्योगिरतिसद्योम्रियतेसह्विवासमुदितेत्यधिदैवतमथा
ध्यात्मंविधुंविधमनशीलंदद्राणंदमनशीलंयुवानंमहांतंपलितः आत्मागिरतिरात्रौ
म्रियतेरात्रिःसमुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे॥१॥साकंजानांसप्तथ माहुरेकजंषळि
द्यमाः ऋषयोदेवजाः इति॥तेषामिष्टानिविहितानिधामशःस्थात्रेरेजंतेविकृतानिरूप
मा३ शः॥सहजातानांषण्णामृषीणांआदित्यरश्मयस्तेषामिष्टानिवाकांतानिवाक्रांतानिवाग
तानिवामतानिवानतानिवाअद्भिःसहसंमोदंतेयत्रैतानिसप्तऋषीणानिज्योतींषिते
भ्यःपरः आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकंभवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मंसहजातानांषण्णा

नि॰उ॰७ मिंद्रियाणामात्मासमस्तेषामिष्टानिवाकांतानिवाक्रांतानिवागतानिवामतानिवा
८८ नतानिवान्नेनसहसंमोदंतेयत्रेमानिसप्तऋषीमगानींद्रियाण्येभ्यःपरऽआत्मायान्येत तौ
स्मिन्नेकंभवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे॥२२॥ स्त्रियःसतीस्ताँऽउमेपुंसऽआहुःपश्यदक्ष
ण्वान्नविचेतदंधः॥ कविर्यःपुत्रःसईमाचिकेतयस्ताविजानात्सपितुष्पितासत्॥ स्त्रि
यएवैतिताःशब्दस्पर्शरूपरसगंधहारिण्यस्ताऽअमुंपुंशब्देनिराहारःप्राणऽइतिपश्य
न्कष्टान्नऽविजानात्यंधःकविर्यःपुत्रःसऽइमाजानातियःसइमाजानातिसपितुष्पि राम॰
तासदित्यात्मगतिमाचष्टे॥२३॥ सप्तार्द्धगर्भाभुवनस्यरेतो विष्णोस्तिष्ठंतिप्रदिशावि ८८

धर्मणि॥ ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परिभवंति विश्वतः॥ [illegible]॥ स
सैतानादित्यरश्मीनयमादित्यो गिरतिमध्यस्थानोर्ध्वशब्दोयत ऽ एतस्मिंस्तिष्ठतितानि
धीतिभिश्चमनसाच विपर्ययंति परिभुवः परिभवंति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणे
त्यधिदैवतमथाध्यात्मं सयेमानींद्रियाण्ययमात्मा गिरतिमध्यस्थानोर्ध्वशब्दो यान्य
स्मिंस्तिष्ठतितानि धीतिभिश्चमनसाच विपर्ययंति परिभुवः परिभवंति सर्वाणींद्रि
याणि ज्ञानकर्मण्यात्मगतिमाचष्टे॥३४॥ न विजानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संन
द्धोमनसाचरामि॥ न हि विज्ञानानूबुद्धिमतः पुत्रः परिवेदस्यंते यमादित्योयमात्मा॥

३५॥ अपाउ· प्राउ· तिस्वधयागृभीतोमर्त्यैमर्त्येनासयोनिः॥ ताशश्वंता विषूचीनावि
यंता न्य१ न्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यं॥ अपांचयति प्रांचयति स्वधयागृभीतोमर्त्य ऽआ
दित्योमर्त्येन चंद्रमसासह तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यादि
त्यंचंद्रमसमित्यधिदैवतमथाध्यात्मम पांचयति स्वधयागृभीतोमर्त्य ऽआत्मामर्त्ये प्रांचयति४
मन१ नसासह तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानंनमन ऽइत्यात्म
गतिमाचष्टे॥ ३६॥ तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतोज ज्ञउग्रस्त्वेषनृम्णः॥ सद्योजज्ञा
नो निरिणाति शत्रूननुयं विश्वेमदंत्यूमाः॥ [redacted] तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमा

दित्यंयतोजज्ञउग्रस्त्वेषनृम्णोदीप्तिनृम्णः सद्योजज्ञानोनिरिणातिशत्रूनितिरिणा
तिःप्रीतिकर्मादीप्तिकर्मावानुमदंतियंविश्वऽऊमाइत्यधिदेवतमथाध्यात्मंतद्भवति
भु२ भूतेषुँबनेषुज्येष्ठमव्यक्तंतपोजायतउग्रस्त्वेषनृम्णोज्ञाननृम्णः सद्योजज्ञानोनिरिणाति
शत्रूनितिरिणातिःप्रीतिकर्मादीप्तिकर्मावानुँदंतियंसर्वऽऊमाइत्यात्मगतिमाचष्टे॥३॥ म४
घ५ कोअंयुंक्तेधुरिगाऽऋतस्यशिमीवतोभामिनोदुर्हृणायून्॥आसन्निषून्हृत्स्वसोमयो
भून्यएषांभृत्यामृणधत्सजीवात्॥[redacted]कआदित्योधुरिगायुंक्तेरश्मीन्कर्मवतोभा
नुमतोदुराधर्षानसत्यसक्तनवंतीषूनिषुणवंतिमयोभूनिसुखभूनियऽइमंसंभृतं

वेदकथंसजीवतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मंकःआत्माध्युरिगायुंक्तेइंद्रियाणिकर्मवतोभा
नुमतौदुराधर्षोनसन्यस्कन्नवंतीपूनिषुणावंतिमयोभूनिस्कखभूनियःइमंसंभृतंवेद
न्विरंजीवतीसात्मगतिमाचष्टे॥३८॥कःईषतेतुज्यतेकोबिभाय कोमंसतेसंतमिंद्रं
कोअंति॥कस्तोकायकइभायोतरायेधिब्रवत्तन्वे३कोजनाय॥[redacted] कःएवगछति
कोददातिकोबिभेतिकोमंसतेसंतमिंद्रंकस्तोकायापत्यायमहतेचनोरणायरमणीया
यदर्शनीयाय॥३९॥कोःअग्निमीदृहविषाघृतेन स्रुचायजानाऋतुभिर्ध्रुवेभिः॥
कस्मैदेवाआवहानाशुहोमकोमंसतेवीतिहोत्रःसुदेवः॥ कःआदिसंपूरयति

हविषा च घृतेन च स्त्रुचाय जाताऽ ऋतुभिः कर्मभिर्ध्रुवेभिरिति कस्मै देवाऽ आवहा
नाश्रुहोमार्थान्कोमंसतेवीतिहोत्रः स्क देवः कल्याणदेवइ सधि दैवतमथाध्यात्मं
कऽ आत्मानं पूरयति हविषा च घृतेन च स्त्रुवाय जाताऽ ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति कस्मै
देवाऽ आवहा नाश्रुहोमार्थान्कोमंसतेवीतिहोत्रः स्क प्रज्ञः कल्याणाप्रज्ञइत्यात्मगति
माचष्टे॥४०॥ त्वमंग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यं॥ न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेंद्र ब्रवीमि
ते वचः॥ त्वमंग प्रशंसी देवः शविष्ठ मर्त्यं न त्वदन्यो ऽस्ति मघवन्पाता वा पालयिता वा जेता
वास्क त्वयि ता वेंद्र ब्रवीमीति ते वचस्तुतियुक्तं॥४१॥ हंसः शुचिषद्वसुरंतरिक्षसत्॥ ऋक॥

नि॰ उ॰ ७ हंसइतिहंसाःसूर्यरश्मयःपरमात्मापरंज्योतिःपृथिवीव्याप्नेतिव्याप्तंसर्वंव्याप्तंवनन
९१ नकर्मणानभ्यासेनादित्यमंडलेनेतित्स्ययतीतिलोकोत्स्ययतीतिहंसयंत्स्ययतीतिहंसाः
परमहंसाःपरमात्मासूर्यरश्मिभिःप्रभूतगभीरवसतीतित्रिर्वसतीतिवारश्मिर्वस भिरु
तीतिवावह्निर्वसतीतिवास्कवर्णरेताःपूषागर्भोरिमेतिरिभंतावनकुटिलानिकुटंता
रिभंतांतरिक्षान्चरत्स्यथांतरिक्षान्चरदितिदिविभुविगमनंवास्कभानुःस्कप्रभूतोहोता
दित्यस्यगताभवंत्सतिथिर्दुरोणसत्स्वैदुरोणासद्रूवंसर्वेरसाविकर्षयतिरश्मि राम॰
र्विकर्षयतिवह्निर्विकर्षयतिवननंभवत्स्वगोजाअद्रिगोजाधरित्रिगोजाःसर्वेगोजाऋत ९१

१ त्य

त्नाबकुशब्दा भवंति निगमो निगमय्यति भवत्सुषे निर्वचनाय ॥ द्वा सुपर्णा सयुजा स
खाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ॥ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नंनन्यो अभिचाकशी
ति ॥ द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ दुष्कृतं पापं परिसारकमित्याचक्षते सुपर्णास
युजा सखाये सात्मानं दुरात्मानं परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शारीर एव तज्जायते वृक्षं रक्षश
रीरं वृक्षं पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयोरन्यद्भुक्तान्नमनश्नंनन्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते य
एवं वेदानन्नमनश्नंनन्यो अभिचाकशीति त्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ४ ॥ आ याहि द्रुपथिभिरीळि
तेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ॥ तृप्तां जहुर्मातुळस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपा

नि॰ उ॰
९२

मिव॥ आगमिष्यंतिशाक्रोदेवतास्तास्त्रिभिस्तीर्थेभिः शक्रप्रतरैरीळितेभिस्त्रिभिस्ती
र्थैर्यज्ञमिमन्नोयज्ञभागमग्नीषोमभागाविंद्रोजुषस्वतम्रामेवंमातुळ्हयोगकन्याभागं
सर्वकेवसायादेवतास्तास्वस्थानेशक्रंनिदर्शनं॥ ८८॥ विप्रंविप्रासोवसेदेवंमतीस्वः
ऊतये॥ अग्निंगीर्भिर्हवामहे॥ विप्रंविप्रासोवसेविदुर्वेदाविंदतेवेदितव्यंविमलशरी
रेणवायुनाविप्रस्त्वहृत्पद्मनिलयास्थितमकारसंहितमुकारंपूरयेत्॥ मकारनित्तयंग
तंविप्रंप्राणेषुविंदुसिक्तंविकसितंवह्निंतेजःप्रभंकनकपद्मेष्वमृतशरीरममृतजात
स्थितममृतवाचामृतमुखेवंदंति॥ अग्निंगीर्भिर्हवामहे॥ अग्निंसंबोधयेदग्निःसर्वदे

राम॰
९२

दहतिइ

वताइतितस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय॥८५॥जातवेदसेसुनवामसोममरातीयतो
यतोनिदहातिवेदः॥सनःपर्षदतिदुर्गाणिविश्वानावेवसिंधुंदुरितात्यग्निः॥
जातवेदसइतिजातमिदंसर्वंसचराचरंक्तिसुत्पत्तिप्रलयन्यायेनाछायेसुन
वामसोममितिप्रसवेनाभिषवायसोमंराजानममृतमरातीयतीयज्ञार्थमिति
स्मोनिश्चयेनिदहतिभस्मीकरोतिसोमोदददित्यर्थःसनःपर्षदतिदुर्गाणिदुर्गमना
निछानानिनावेवसिंधुंयथाकश्चित्कर्णधारोनावेवसिंधोस्यंदनान्नदींजलदुर्गम
हाकूलंतारयतिदुरितात्यग्निरितिदुरितानितारयतितस्यैषापराभवति॥८६॥इदंते

नि·उ·७ न्याभिरसमानमद्भिर्याःकाश्चसिंधुंप्रवहंतिनद्यः॥सर्पोजीर्णामिवत्वचंजहातिपापं
९३ सशिरस्कोभ्युपेत्य॥इदंतेन्याभिरसमानाभिर्याःकाश्चसिंधुंपतिंकृत्वानद्योवहंतिसर्पो
जीर्णामिवसर्पस्त्वचंत्यजतिपापंत्यजंस्यापऽआप्नोतेस्तासामेषाभवति॥८७॥त्र्यं
बकंयजामहेसुगंधिंपुष्टिवर्धनं॥उर्वारुकमिवबंधनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृता
त्॥ॐत्र्यंबकोरुद्रस्तंत्र्यंबकंयजामहेसुगंधिंसगंधिंसुष्टुगंधिंपुष्टिवर्धनंपु
पुष्टिकारकंमिवोर्वारुकमिकफलंबंधनादारोधनान्मृत्योःसकाशान्मुंचस्वमांक राम·
स्मादित्येषामितरेषापराभवति॥८८॥शतंजीवशरदोवर्धमानःशतंहेमंतांछत ९३

मुवसंतान्॥शतमिंद्राग्नीसविताबृहस्पतिःशतायुषाहविषेमंपुनर्दुः॥शतंजीवश
रदोवर्द्धमानऽइत्यपिनिगमोभवतिशतमितिशतंदीर्घमायुर्मरुतऽएनावर्द्धयंतिशत
मेनमेवशतात्मानंभवतिशतमनंतंभवतिशतमैश्वर्यंभवतिशतमितिशतंदी
र्घमायुः॥४९॥मातेराधांसिमातऽऊतयोवसोस्मान्कदाचनादभन्॥विश्वाचनऽउप
मिमीहिमानुषवसूनिचर्षणिभ्यऽआ॥माचतेधामानिमाचतेकदाचनःसरिषुः
सर्वाणिप्रज्ञानान्युपमानायमनुष्यहितोयमादित्योयमात्माथेतदनुप्रवदंत्यथे
तंमहांतमात्मानमेष गणःप्रवदतिवैश्वकर्मणेदेवानांनुवयंजानानासदासीन्नो

नि॰उ॰७
९४

सदासीत्तदानीमितिर्चंसैषात्मजिज्ञासासैषासर्वभूतजिज्ञासाब्रह्मणःसारिष्टंस
रूपतांसलोकतांगमयतिय ऽएवंवेदनमोब्रह्मणे [redacted] महतेभूतायनमःपारस्क
रायनमोयास्कायब्रह्मशुक्लमसीयब्रह्मशुक्लमसीय॥५०॥अथेमायघ्नावोयदुदं
चौर्विह्लिसोतोःसप्येवतरत्सँच्चत्वारिशृंगास्वर्यंतश्चत्वारिवाग्ऽज्ञोअक्षरआदित्स
इसक्षरंनक्षरतिहृदातषेषुव्याख्यातंदैवतमग्निरस्मिजन्मनापश्यंगोपामाकाश
गुणस्तंपरिवर्तमानंसयद्यनुरुध्यतैषोत्तरमथयेहिंसामाश्रित्यायथयेहिंसामुत्स
ज्यनतंहंसोघर्मःसोमःपवतेब्रह्मादेवानांतिस्रोवाचईरयतिसोमंगावोक्रान्मह

त्रयोदशः॥

राम॰
९४

सिस त्त्रिंशत्॥

नि·उ·७ त्त त्सोमौ विधुं दद्राणं साकं जानां स्त्रियः सतीः सप्तार्धगर्भा न विजानाम्यपाङ्प्राङेत्ति
९५ दिदासं को अध्ययुंक्ते कई षतें को अग्निमीदृत्वं मं गं हं सः शुषद्वा सुपर्णा याहीद्र विप्रं वि चि२
प्रासौ जात वेदसं इंदं ते न्याभिस्कं बकं शतं जीवमाते राधांसीति पंचाशतं॥ इतिनि मि३
रुक्ते त्रयोदशोऽध्यायः॥ समाप्तः॥ तैलाद्रक्षेज्जलाद्रक्षेद्रक्षेच्छिथिलबंधनात्॥ मू
र्खहस्ते न दातव्यं एवं वदति पुस्तकं॥

राम·
९५

```
[OrderDescription]
,CREATED=05.08.20 16:05
,TRANSFERRED=2020/08/06 at 10:24:23
,PAGES=555
,TYPE=STD
,NAME=S0003430
,Book Name=M-2471-ASHTADHHYAYI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
```

```
FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
```

```
FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
```

```
FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
```

```
FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
```

```
FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
```

```
FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
```

```
FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
```

```
FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
```

```
FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
```

```
FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
```

```
FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
```

```
FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
```

```
FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
```

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF

```
FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
```

```
FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
```

```
FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
```

```
FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
```

```
FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
```

```
FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
```

```
FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
```

```
FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
```

```
FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
```

```
FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
```

```
FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
```

```
FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF
```

```
FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF
```

```
FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
```

```
FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF
,FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF
```

```
FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF
,FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
```

```
FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF
,FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF
,FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
```

```
FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF
,FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF
,FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF
```

```
FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF
,FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF
,FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF
,FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
```

```
FILE400=00000400.TIF
,FILE401=00000401.TIF
,FILE402=00000402.TIF
,FILE403=00000403.TIF
,FILE404=00000404.TIF
,FILE405=00000405.TIF
,FILE406=00000406.TIF
,FILE407=00000407.TIF
,FILE408=00000408.TIF
,FILE409=00000409.TIF
,FILE410=00000410.TIF
,FILE411=00000411.TIF
```

```
FILE412=00000412.TIF
,FILE413=00000413.TIF
,FILE414=00000414.TIF
,FILE415=00000415.TIF
,FILE416=00000416.TIF
,FILE417=00000417.TIF
,FILE418=00000418.TIF
,FILE419=00000419.TIF
,FILE420=00000420.TIF
,FILE421=00000421.TIF
,FILE422=00000422.TIF
,FILE423=00000423.TIF
```

```
FILE424=00000424.TIF
,FILE425=00000425.TIF
,FILE426=00000426.TIF
,FILE427=00000427.TIF
,FILE428=00000428.TIF
,FILE429=00000429.TIF
,FILE430=00000430.TIF
,FILE431=00000431.TIF
,FILE432=00000432.TIF
,FILE433=00000433.TIF
,FILE434=00000434.TIF
,FILE435=00000435.TIF
```

```
FILE436=00000436.TIF
,FILE437=00000437.TIF
,FILE438=00000438.TIF
,FILE439=00000439.TIF
,FILE440=00000440.TIF
,FILE441=00000441.TIF
,FILE442=00000442.TIF
,FILE443=00000443.TIF
,FILE444=00000444.TIF
,FILE445=00000445.TIF
,FILE446=00000446.TIF
,FILE447=00000447.TIF
```

```
FILE448=00000448.TIF
,FILE449=00000449.TIF
,FILE450=00000450.TIF
,FILE451=00000451.TIF
,FILE452=00000452.TIF
,FILE453=00000453.TIF
,FILE454=00000454.TIF
,FILE455=00000455.TIF
,FILE456=00000456.TIF
,FILE457=00000457.TIF
,FILE458=00000458.TIF
,FILE459=00000459.TIF
```

```
FILE460=00000460.TIF
,FILE461=00000461.TIF
,FILE462=00000462.TIF
,FILE463=00000463.TIF
,FILE464=00000464.TIF
,FILE465=00000465.TIF
,FILE466=00000466.TIF
,FILE467=00000467.TIF
,FILE468=00000468.TIF
,FILE469=00000469.TIF
,FILE470=00000470.TIF
,FILE471=00000471.TIF
```

```
FILE472=00000472.TIF
,FILE473=00000473.TIF
,FILE474=00000474.TIF
,FILE475=00000475.TIF
,FILE476=00000476.TIF
,FILE477=00000477.TIF
,FILE478=00000478.TIF
,FILE479=00000479.TIF
,FILE480=00000480.TIF
,FILE481=00000481.TIF
,FILE482=00000482.TIF
,FILE483=00000483.TIF
```

```
FILE484=00000484.TIF
,FILE485=00000485.TIF
,FILE486=00000486.TIF
,FILE487=00000487.TIF
,FILE488=00000488.TIF
,FILE489=00000489.TIF
,FILE490=00000490.TIF
,FILE491=00000491.TIF
,FILE492=00000492.TIF
,FILE493=00000493.TIF
,FILE494=00000494.TIF
,FILE495=00000495.TIF
```

```
FILE496=00000496.TIF
,FILE497=00000497.TIF
,FILE498=00000498.TIF
,FILE499=00000499.TIF
,FILE500=00000500.TIF
,FILE501=00000501.TIF
,FILE502=00000502.TIF
,FILE503=00000503.TIF
,FILE504=00000504.TIF
,FILE505=00000505.TIF
,FILE506=00000506.TIF
,FILE507=00000507.TIF
```

```
FILE508=00000508.TIF
,FILE509=00000509.TIF
,FILE510=00000510.TIF
,FILE511=00000511.TIF
,FILE512=00000512.TIF
,FILE513=00000513.TIF
,FILE514=00000514.TIF
,FILE515=00000515.TIF
,FILE516=00000516.TIF
,FILE517=00000517.TIF
,FILE518=00000518.TIF
,FILE519=00000519.TIF
```

```
FILE520=00000520.TIF
,FILE521=00000521.TIF
,FILE522=00000522.TIF
,FILE523=00000523.TIF
,FILE524=00000524.TIF
,FILE525=00000525.TIF
,FILE526=00000526.TIF
,FILE527=00000527.TIF
,FILE528=00000528.TIF
,FILE529=00000529.TIF
,FILE530=00000530.TIF
,FILE531=00000531.TIF
```

```
FILE532=00000532.TIF
,FILE533=00000533.TIF
,FILE534=00000534.TIF
,FILE535=00000535.TIF
,FILE536=00000536.TIF
,FILE537=00000537.TIF
,FILE538=00000538.TIF
,FILE539=00000539.TIF
,FILE540=00000540.TIF
,FILE541=00000541.TIF
,FILE542=00000542.TIF
,FILE543=00000543.TIF
```

```
FILE544=00000544.TIF
,FILE545=00000545.TIF
,FILE546=00000546.TIF
,FILE547=00000547.TIF
,FILE548=00000548.TIF
,FILE549=00000549.TIF
,FILE550=00000550.TIF
,FILE551=00000551.TIF
,FILE552=00000552.TIF
,FILE553=00000553.TIF
,FILE554=00000554.TIF
,FILE555=00000555.TIF
```